

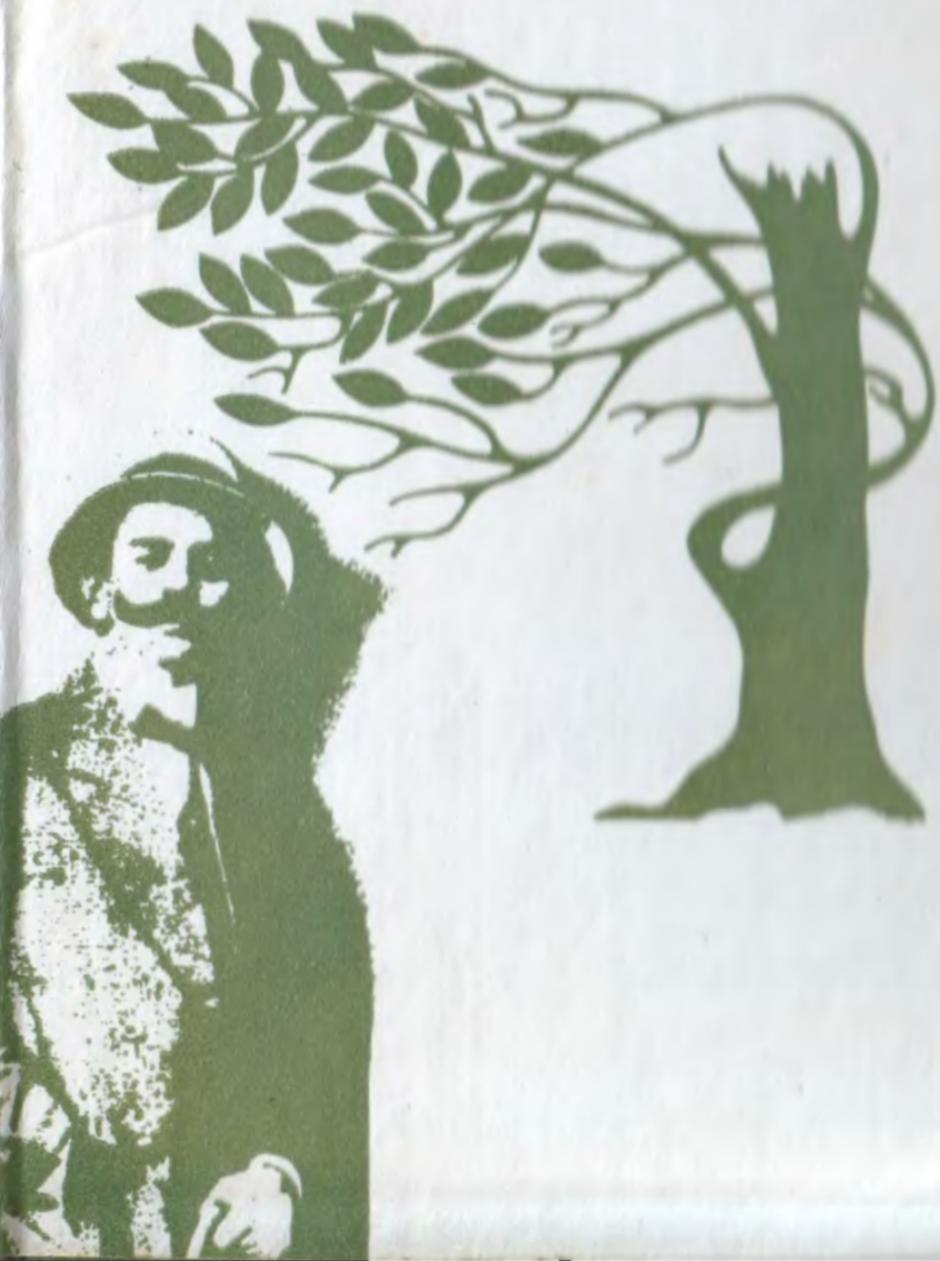
ІВАН ЦАНКАР

ІВАН ЦАНКАР

НАЙМИТСЬКА
ПРАВДА

Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
Київ — 1976

IVAN CANKAR

HLAPEC JERNEJ
IN NJEGOVA
PRAVICA

ČRTICE IN NOVELE

ІВАН ЦАНКАР
НАЙМИТСЬКА
ПРАВДА

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

Переклав із словенської
ІВАН ЮЩУК

До видання ввійшли кращі оповідання й повісті класика словенської літератури І. Цанкара, що представляють його як видатного художника слова і борця за соціальну справедливість. Безправним і знедоленим присвячує свою творчість письменник. З ними він страждає, з ними намагається знайти справедливість і правду життя, з ними повстає проти безчестя й підступності.

Передмова
Тетяни Посудневської

Перекладено за виданням:
Ivan Cankar.
Izbrano delo, I—VII. Ljubljana,
«Mladinska knjiga», 1970.

©Український переклад, передмова,
видавництво «Дніпро», 1976.

ІВАН ЦАНКАР

10 травня 1876 року в невеликому містечку Врхніка коло Любляни в сім'ї кравця Йозефа Цанкара народилась восьма дитина — син Іван, — майбутній автор романів, новел, драм і віршів, що визначали художній клімат Словенії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Сучасник А. Чехова, В. Стефаника. Вл. Оркана, Ст. Жеромського, він близький їм своїм гуманізмом, пристрасним запереченням суспільної нерівності, любов'ю до трудящої людини.

В «Історії словенської літератури» Ст. Янежа сказано: «Цанкар був першим словенським літератором, який сміливо почав говорити про словенське народне лихо, правдиво змалював минуле словенців, гостро критикував тодішнє суспільство і показав прогресивні рушійні сили словенського народу й суспільного життя. Його літературний доробок, який складається з віршів, нарисів, новел, повістей, драм і політичних статей, був у постійній суттєвості з буржуазним суспільним ладом і буржуазними передсудами в політиці, культурі й творчості».

Дитинство Цанкара минуло на околиці рідного містечка в старому дерев'яному будинку з пліснявими стінами. Майбутній письменник пізнав злидні й голод, безвихідь і відчай бідняка. На його очах у Врхніці розкладався патріархальний устрій і зароджувались нові суспільні відносини. З дитячих літ йому довелося бачити «принади» капіталістичного ладу.

Родині жилося дуже важко. У пошуках заробітку батько часто надовго залишав Врхніку. Усі турботи про дітей лягали на плечі матері, яка, незважаючи на матеріальну скруту, всіх сил докладала, щоб дати синові добру освіту. Після закінчення початкової школи вона відправила Івана в Люблян, де він вступив до реального училища, з яким пов'язані його перші кроки в літературі й громадській діяльності. Участь у студентських гуртках «Згода» та «Задруга» сприяла розширенню кругозору майбутнього письменника.

Великий вплив на формування світогляду юнака мав викладач училища, поборник реалістичного напрямку в літературі, редактор журналу «Люблянський дзвін» Фран Левец. З 1893 року при його сприянні вірші Цанкара з'являються на сторінках цього журналу.

У 1896 році молодий поет їде до Відня продовжувати свою освіту. Спочатку він вивчає містобудування, але незабаром переводиться на філософське відділення, дедалі більше захоплюючись славістикою й романістикою. З невеликими перервами Цанкар прожив у столиці Австро-Угорщини близько тринадцяти років. Оселився він у пролетарському районі Оттакрінг, де глибоко пізнав життя австрійських трудящих. Згадуючи про цей час у статті «Як я став соціалістом», Цанкар пише: «Несправедливість, злоба, лицемірство, усе те жорстоке, дике життя, що проходило перед моїми очима, викликало в мене біль і огиду. Але замість того, щоб роздивитись і розібратись у ньому, я сховався в поезії, про яку думав тоді, що вона виврана з «непривабливих буднів» і перебуває на сонячних вершинах. Життя било мене до крові, а я пілікав гладенькі віршики». Це було написано через багато років уже визнаним художником слова, відомим у країні борцем за народні інтереси. Але «віршики», про які згадує Цанкар, були все-таки не завжди «гладенькі». У 1899 році тиражем 1000 примірників виходить збірка його поезій «Еротика», якою відкривається нова сторінка історії словенської літератури — «словенський модерн».

Четверо друзів-однодумців: І. Цанкар, О. Жупанчич, Д. Кетте та Й. Мурн-Александров стали засновниками цієї течії, суть якої — боротися за нові ідеї, пошуки й утвердження нових художніх засобів вираження, які б найбільш відповідали запитам часу. У своїх віршах словенські поети «модерну» відкривали внутрішній світ людини.

Інтимні переживання ліричного героя збірки, його щирість у вираженні почуттів, випадки поета проти буржуазної моралі, її канонів викликали лють у церковників. Майже весь тираж збірки за наказом люблянського єпископа було закуплено і спалено.

Доля першої книжки Івана Цанкара якщо не символічна, то, в усякому разі, характерна для політики церкви щодо всього нового, сміливого, прогресивного (зауважимо, що наприкінці ХІХ ст. в Сло-

венії посилюється вплив клерикалів на суспільне життя. Створена в 1894 р. католицька національна партія виступала проти будь-яких проявів вільнодумства, проти ліберальних і соціалістичних ідей). Творчість Цанкара, яка з кінця XIX ст. стає дедалі більш тенденційно-революційною, зазнає переслідувань, забороняється, перекручується офіційними колами, лакейською буржуазною критикою.

Глибоке знання народного життя, знайомство з соціалістичною літературою, вміння спостерігати й аналізувати приводять Цанкара в табір борців за соціальні, національні й політичні права словенського народу. Він — один із перших письменників-соціалістів, що все своє життя присвятили революційній боротьбі та її пропаганді. Його, як виразника народних прагнень, захисника прав трудящих, 1907 року соціал-демократична партія висунула кандидатом у депутати австрійського парламенту.

Великого значення надає молодий письменник ролі літератури в суспільному житті. За його переконанням, література не повинна потішати й присипляти, а має пробуджувати й вести до великої мети.

У статті «Принижене мистецтво» (1901) Цанкар з властивою йому пристрасністю викрив справжню суть сучасної йому буржуазної творчості: «Вони (панівні класи.— Т. П.) поставили мистецтво собі на службу,— і тільки-но їм схочеться розваг, вони кличуть цю продажну дівку, щоб вона полоскотала їм п'яти...» Вимагаючи від письменників не лише ідейності, а й високої художності, Цанкар був суворий і вимогливий і до себе. Щирість, ліричність, яскрава образність, ритмічність багатьох його прозових творів споріднюють їх з поезією, а деякі новели Цанкара сприймаються як поезія в прозі.

Безправним і знедоленим присвячує свою творчість Цанкар. З ними він страждає, з ними намагається знайти справедливість і правду життя, з ними повстає проти безчестя й підступності власть імущих. Тематика творів письменника така різноманітна, що весь його літературний доробок у всій сукупності можна назвати художнім трактатом про політичне й культурне становище Словенії кінця XIX — початку XX ст.

У своїх творах письменник-реаліст виступає проти «хвороб» віку і, як уважний, вдумливий лікар, з'ясовує їхні причини. В одній із своїх статей Цанкар пише: «Жахи, які людина переживала й кож-

ного дня спостерігала і які викликають співчуття добрих сердець, були ознаками тієї самої тяжкої хвороби. Людське суспільство, що свідомо чи підсвідомо відчуває цю хворобу як власний гріх, намагається пом'якшити й приховати окремі її вияви, але ніщо не допомагає, хвороба лишається, і заражене нею тіло розкладається дедалі більше. Суспільний лад, при якому всі багатства землі, всі плоди людського розуму опинились у руках безіменного капіталу, що поневолив людство,— ось причина цього лиха». «Безіменний капітал» втілений у його творах в образах політиканів-кар'єристів, різного рангу визискувачів, жорстоких буквоїдів-судовиків, аморальних, продажних представників духовництва. Проти них він спрямовує своє перо реаліста, нещадно викриваючи їхню мерзенну суть. Збрехати, підкупити, зрадити, розорити, вбити — ось кодекс панів, для яких існує єдиний бог, єдине мірило їхніх вчинків — зиск. Проте в житті вони часто прикриті шатами пристойності, народолюбства й безкорисливості. Цанкар показує їх у їхньому справжньому вбранні, в якому вони постають перед читачем такими, якими вони є в дійсності.

Великий художник, митець, що володіє невичерпним запасом барв, прийомів, багатою уявою, словенський письменник невтомний у пошуках тем і форм їх втілення. Епічно чи сатирично, драматично чи комічно зображує він суспільних павуків. У своєму викритті Цанкар нещадний. Великий вплив на його творчу манеру справила російська література (М. Гоголь, Ф. Достоевський, Л. Толстой), драматургія Шекспіра та Ібсена.

Уже в першому збірнику нарисів «Віньетки», який побачив світ через п'ять місяців після «Еротики», виступаючи проти беззмістовного мистецтва («Епілог»), Цанкар вміщує низку реалістичних, тісно пов'язаних з життям творів («Пасіка», «Про людину, що загубила переконання» та ін.).

Історія пана Мурмолі (оповідання «Про людину, що загубила переконання»), жартівливо розказана автором,— анекдотична. Сатиричний ефект досягається тут з допомогою обігрування слова «переконання», яке вживається то в розумінні списку поглядів, то в своєму конкретному смислі. Завдяки цьому Цанкар висміює міщанство, депутатів парламенту, представників преси та ін.

Тема, частково порушена письменником у цьому творі, найповніше розкривається в його комедії «Для народного добробуту» (1901). Цанкар саркастично висміює гризню «проводирів» народу за владу, громадське визнання, власний добробут. У п'єсі діють депутати, громадські радники, їхні жінки, дворяни, літератори різних мастей. Для того, щоб зміцнити свій вплив, якимсь підвестись над своїми «вірними» друзями, політикани плетуть інтриги, обмовляють один одного. Відтворюючи політичну атмосферу початку століття, автор комедії показує, які насправді далекі ці «батьки народу» від потреб народу. На протязі всієї п'єси письменник підкреслює фальшивість їхніх просторікувань про благо народу, про свою безкорисливість у служінні йому.

Крім базик-лібералів і клерикалів, до влади прагнуть і «люди діла» — новоявлені словенські буржуа. Цанкар і їх виставляє на суд людський. У драмі «Король Бетайнови» (1902) він показав справжнє кихацьке обличчя хазяїв життя. Жадоба наживи й розширення сфери панування керує вчинками короля Бетайнови — Кантора, який не гребує ніякими засобами для досягнення своєї мети, переступає через убивство, залякуванням і підкупом здобуває собі право на висунення кандидатом у депутати. Заручившись підтримкою священника й судді (церкви і правосуддя — вірних слуг сильних світу цього), Кантор нахабніє до того, що вже не ховається під маскою людяності, а одверто проголошує своє кредо: «Той, хто хоче бути попереду, мусить іти вперед, мусить відштовхнути ногою кожний камінь, що лежить на його дорозі; мусить переступити через трупи, іще теплі людські трупи!» У цих словах Кантора — вся егоцентрична суть експлуататорського буржуазного суспільства.

Заслуга Цанкара не лише в тому, що він зумів створити переконливі узагальнені образи гнобителів, а й у тому, що він показав реальні сили, які повинні й можуть протистояти їм. У свої численні твори письменник вводить нового героя — бунтарську особистість, що є втіленням протесту. Це журналіст Щука й народ за сценою (комедія «Для народного добробуту»), це студент Макс Крнец — організатор сільських бідняків (драма «Король Бетайнови»), це старий Єрней з чудової повісті «Наймитська правда», це той народ, який на початку ХХ ст. виходить на передній план історії.

Повість «Наймитська правда» була написана Іваном Цанкаром у розпал виборчої кампанії 1907 р., коли гостро постало питання про соціальне забезпечення робітників. Тисячі людей похилого віку після багаторічної виснажливої праці на фабриках, заводах, у маєтках великих власників були викинуті на вулицю жорстокими хазяями. Без притулку і матеріальної підтримки вони ледве животіли і вмирали не так від старості, як від голоду й хвороб. Така сама доля чекала і на героя Цанкарової повісті — наймита Єрнея. Письменник не створює образ зломленого тяжкою працею, покірливого наймита. Єрней сповнений почуття власної гідності трудящої людини, і тому, коли йому вказують на двері, він не просить милостині, не принижується заради подачки. Єрней відчуває, що з ним повелися несправедливо, бо, за його поняттями, той, хто працював, має і користуватись плодами своєї праці. Впевнений у своїй правоті, старий не зупиняється ні перед якими труднощами в пошуках правди. Змальовуючи зіткнення свого героя з буржуазним правосуддям, письменник показує еволюцію селянина-наймита від всепрощаючого християнина, що вірить у любов і милосердя, до бунтаря-одиначки, який стихійно повстає проти соціальної несправедливості.

Повість Івана Цанкара близька до народних сказань про мандрівних шукачів правди. Форма опису мандрівки дає, мабуть, найбільші можливості для широкого зображення дійсності, тому вона досить часто використовується в літературі (напр., у Некрасова, Франка, Черемшини, Оркана та ін.). Користуючись цією формою, словенський письменник у невеликому за обсягом творі зумів дати загальну характеристику всій буржуазній Австро-Угорщині. І хоч автор з самого початку застерігає, що свою історію він розповідає так, «як вона відбулася насправді,— з усіма її нелюдськими кривдами та незмірними прикростями» (тобто Цанкар ніби виключає будь-який вимисел з свого боку), проте перед нами не просто випадок, а глибоке узагальнення, яке дає змогу говорити про типові образи і типові ситуації, змальовані письменником.

Написана рукою майстра, повість сприймається як народний речитатив в устах натхненного виконавця і справляє величезний психологічний вплив.

Тема народного життя посідає велике місце в художній спадщині Івана Цанкара. У своїх творах він розповідає про злидні, що нівечать людські душі, про розбиті мрії, про дитинство без дитинства. Його герої — мешканці робітничих кварталів. Найчастіше — це добрі й наївні люди. Безпросвітні злидні, напівголодне існування, позбавлення всіх людських радощів ведуть їх до корчми, де хоч на час можна забути про своє лихо, або штовхають на злочин, перетворюють на «пропащу силу».

У новелі «Зденко Петерсилка» Цанкар пише: «Навряд чи ще десь так глибоко й сильно прагнуть до заобрійних далей, чи ще десь так бояться сьогоднішнього дня і так по-дитячому наївно покладають надії на майбутнє, як тут», тобто на похмурих околицях міста. Тут, вдалині від ситості й зовнішньої краси, відбувається щоденне «очевидне — неймовірне» буржуазної дійсності. Реальність робітничих кварталів у творах словенського письменника така виразна, що читач не може лишитись байдужим до їхніх мешканців, до їхньої долі.

Середовище, яке оточує героїв Цанкара, часто змальоване скупю, на передній план висуваються лише наслідки його впливу. Раз у раз підводить він читача до думки, близької основному положенню марксистської філософії, — «буття визначає свідомість».

Аналіз новели «Зденко Петерсилка» (цикл «За хрестом», 1908) ускладнює не її сюжетна, а соціальна насиченість — твір побудований на монтажі лише трьох епізодів, що врізались у пам'ять оповідача, якого цікавить шлях до загибелі ні в чому не винних людей. На його думку, життя родини Петерсилків могло дати такий матеріал.

Лаконічні описи зовнішності героїв, короткі зауваження про звичайність таких історій — ось тло, на якому будує свою розповідь автор, тло, яке багато в чому пояснює те, що сталося.

Композиція новели дає змогу Цанкарові внести до окремих епізодів усі елементи викінченого художнього твору, кожний із них — самостійна картина і в той же час будь-який попередній момент щоденного життя сім'ї Петерсилків — це початок трагічної розв'язки всієї новели.

У новелі поставлено питання: «Хто винен?» Хто винен у тому, що туберкульозний хворий змушений цілими днями не розгинаючись працювати, відмовлятися від молока, щоб заощадити зайвий гульден для своєї дитини; хто винен у тому, що син Зденко мусить терпіти, коли юрба принижує його п'яного батька? Цанкар не розписує переживання хлопчика. Психічний стан десятирічної дитини він відтворює через вчинки Зденка і короткий діалог між ним та героєм-оповідачем. І коли Зденко вигукує: «Ви такий же лихий, як і всі,— нема добрих людей!» — читач відчуває весь відчай хлопчика, що так рано подорослішав. Трагічний кінець новели не здається надуманим, він підготований усіма попередніми подіями.

Творчі пошуки Івана Цанкара не обмежувались лише реалістичними засобами художньої виразності. Часто письменник звертається до символіки, яка інколи утруднює сприйняття окремих його творів. Так, у повісті «Курент» (1909) багато символічних та алегоричних образів. Вона нагадує стародавню приповідь про народного музику, який своїм мистецтвом дає втіху стражденним. У «Куренті» Цанкар славить всеперемагаючу силу мистецтва, тісно пов'язаного з народом.

Зовнішні елементи модерністської поезики не можуть завуалювати глибоко патріотичний дух цього твору. Тема уярмленої батьківщини — лейтмотив усієї творчості словенського письменника — чітко звучить у повісті. І скільки б лиха й горя не зустрічав на своєму шляху Курент, кінець твору — оптимістичний: «Невже наближається ранок? Та пора і година, коли стане дійсністю вистраждана тисячолітня мрія?.. Дивіться, очі, повеселійте і сподівайтеся — чи не зоря займається на сході?..»

Повість «Курент» ніби підсумовує віденський період життя Івана Цанкара. 1909 року він повертається в Люблян. Значна частина його пізніх творів ввійшла до скарбниці словенської літератури. Серед них — «Повість про Симона Сиротника» (1909), драма «Холопи» (1910), книга есе «Біла хризантема» (1910), стаття «Як я став соціалістом» (1913), цикл новел «Біля святої могили», присвячений пам'яті матері, та ін.

Переживання Цанкара, пов'язані з спогадами про безмежну мате-

ринську самопожертву, постають із сторінок його новел-сповідей «Чашка кави» та «Десятка» (цикл «Біля святої могили»).

Життя без постійного власного кутка, виснажлива праця, напружена громадська діяльність, цькування буржуазної критики — все це підточило сили Івана Цанкара. За станом здоров'я у 1915 році, через місяць після призову до австро-угорської армії, його демобілізували.

Помер письменник 11 грудня 1918 року.

Іван Цанкар лишив після себе величезну літературну спадщину, яка ще до другої світової війни була представлена у двадцятитомному зібранні творів. Жанрово різноманітна (вірші, повісті, новели, романи, публіцистика, драматичні твори), тематично багата творчість Івана Цанкара, що відтворив всі естетичні пошуки свого часу, викликала й викликає живий інтерес у численних читачів.

Твори самобутнього словенського письменника в оригіналі й перекладах знають у багатьох країнах світу; не одне покоління зворушували вони почуттям глибокої любові до вітчизни й пригнобленої людини. У «Білій хризантемі» письменник каже: «Я малював ніч, порожню й сіру, сповнену сорому й ганьби для того, щоб око сильніше прагнуло ясного променя. Саме тому моя мова була тверда і важка, сповнена надії і віри!» Його віра в майбутнє запалювала і запалює серця людей.

Тетяна ПОСУДНЕВСЬКА

ОБРАЗКИ

МАТЕРИН ПОРТРЕТ

е пригадую, чи я вже писав, чи тільки розказував, як було з материним портретом. Чим гіркіший і болючіший спогад, тим частіше він роз'ятрує серце.

Мати ні разу не фотографувалася. Коли вона лежала на смертнім одрі, я подумав, що її закопають, насиплють над нею важку й високу могилу і ми вже ніколи її не побачимо. Уночі я сидів коло неї. Така глибока

тиша панувала в кімнаті, що я майже чув свої жалібні думки. Часом потріскувала свічка, здіймалося вгору полум'я й освітлювало її лице та білі худі руки, в які було вкладено розп'яття.

Я пошукав паперу й олівця, щоб змалювати материне обличчя, утихомирене й спокійне під владою смерті. Важко, насилу почав, бо тремтіла рука і різало в очах від застоюного повітря. Під темною зеленню ясніло обличчя, мов із каменя витесане. З останнім подихом вона всміхнулася, і той усміх залишився на її вустах.

Читав я колись, як умирав один святий чоловік. Повна хата зібралася родичів, друзів і шанувальників, плач і лемент стояв аж на вулиці. Але тої миті, як святий чоловік упокоївся, його родичі, друзі й шанувальники, поійняті жахом, повтікали і не вернулися: обличчя святого раптом стало потворним, зовсім іншим, ніж було за життя, ніби карнавальна маска впала з нього. В останню хвилину грішна душа розкрилася, бо смерть не знає брехні і фальшу.

Це правдива історія. Коли тихо зачиняються двері за життям, сумління виносить свій справедливий і нещадний

вирок; і цей вирок виразно записується на чолі, лицьях і губах. Щоб відтворити душу чи приховану думку людини, треба малювати її, коли вона спить, а найкраще мертво. Я знав таких, що перелякано зривалися зі сну, як зупинявся на них погляд проникливих, гострих очей. Так лякається злочинець, коли зненацька побачить перед собою суддю.

Усмішка материна була ніби спочинок після довгої-предовгої дороги, ніби щедра плата за всю надлюдську, до останньої миті невизнану й неоплачену працю, ніби тисячократна віддяка за незмірні страждання. Уся доброта і чесність, не осквернена гіркими днями, безсонними ночами, журбою і мукою, відбилася на мертвих устах.

Було погано видно в мерехтливому сонному світлі свічки. Папір був тонкий, гладенький, олівець надто твердий. І все-таки мені ще й досі здається, що портрет вийшов правдивий, принаймні з нього відсвічував промінь тої краси, благородства й дитячої, щирої довірливості, який я бачив перед собою більше любов'ю свого серця, ніж втомленими очима. Серед важких тіней, у запаморочному повітрі, з-під чорного, кіптявого диму свічок ясніло бліде усміхнене обличчя, як надія і віра серед знегод.

Коли я поїхав до Відня, то забрав портрет із собою. Показав його поміж книжки та папери і не заглядав туди багато років. Трапилося якось, що я смертельно втомився від мандрів, клопотів і самокатування. Іноді людина стане мов перед дзеркалом, окине поглядом своє життя від перших років аж до останнього дня, скритого в далекій майбутності; зблідне в неї обличчя, похолоне серце: «Куди ти йдеш, нещасний? Чи варто ще далі брести крізь пустелю?»

Цього ранку я перебирав книжки й папери, шукаючи портрет своєї матері, щоб попрощатися з єдиним обличчям, яке в цю хвилину я ще любив. Перебирав довго. Папери припали пилом і пожовкли, на окремих аркушах ледве розбиралося написане. Тут були вірші, деякі з дитячих

років, і оповідання, в яких ще не було тої гіркоти, що в пізніших.

Коли в моїй руці затремтів припорошений пожовклий аркуш, мене кинуло в холод від жаху. Колись на ньому був материн портрет, тепер не було. Ледве впізнавалися вицвілі, збляклі тіні, ледь прозирали з-за них — туманно й смутно, мов крізь завісу, — світлі плями. І я став докоряти собі в думках:

«Далеко її могила, кинута всіма, самотня й недоглянута, як могили невідомих подорожніх! Далеко вона сама, забута нами, а ми без проводиря й без мети розсипалися по світу, мов зграйка голубів, коли між них упаде яструб — смерть. Як її могила і як вона сама, так чужий та далекий і її образ для моїх очей, бо довгі роки він був чужий і далекий для моєї душі!»

Я підійшов з аркушем до вікна подивитися, чи сила любові і спогаду настільки велика, щоб із-під тіней і порошу викликати на ньому зблякле обличчя. Очіма не бачив, ледве уявою розрізняв стерті лінії, світло і тіні, які безформно переходили одне в одне. Спробував відсунути цю сіру завісу, але моя рука була незграбна й боязка, обличчя, що його уявив, було чуже для мене; бракувало йому тої усмішки, яка відкривала останню втіху і дивний спокій, бракувало благородства, очищеного й утвердженого в злигоднях. І не було тої любові, яка б промовляла до мене тихо і приязно в цю важку хвилину.

Затулив долонями очі; і нараз постала вона переді мною така чиста і ясна, якою я бачив її давно-давно. Тільки уста ніколи в житті так не всміхалися — це був останній, передсмертний усміх, добрий і втихомирений.

«Що ти збираєшся вкоїти, дитя нерозумне, вкоїти собі й мені?»

Ніби імла вдалині розступилась перед ранішнім сонцем, перед новим життям: спокій увійшов мені в серце, зникла легкодухість. Ніколи більше я не пробував зобразити на папері те, що було закарбоване в найпотаємнішій і найсвя-

тішій глибині мого серця. У кожній людині живе приховано слово, якого вона не може і не сміє вимовити і яке буде написано, можливо, тільки в смертну годину на її вустах. У кожній людині живе образ, якого вона не сміє й не може намалювати, хоч би була самим Леонардо, і який буде відтворений лише на її мертвому обличчі.

Не знаю, куди я поклав той аркуш паперу і де він зараз. У моєму серці живе материн образ — краса і добрість, якої я ніколи й ніде більше не бачив і яку виразно побачать мої очі тільки перед смертю...

СВЯТЕ ПРИЧАСТЯ

П'ятеро нас було. Сиділи ми за столом і чекали. Спочатку сміялися та розмовляли, потім грали в доміно, на решті потомилися й замовкли.

Найстаршій сестрі було тринадцять років, найменшому братикові — п'ять. Але в душі ми почували себе дорослими: знали, що таке журба і що таке страх.

Коли надворі залунали кроки, ми всі обернулися до дверей. Прикипіли до них очима, порозкривали роти, затамували подих.

«Іде!»

Кроки затихли десь далеко, ми переглянулися; на очі набігли сльози, губи затремтіли.

Ми були дуже голодні. Уже сутеніло, а мати все не поверталася. Добру годину тому вона пішла — невідомо куди. Знали: коли повернеться, принесе хліб. У цьому ми анітрохи не сумнівалися. Адже вечоріло, а ввечері треба вечеряти.

Непохитна й страшна дитина в своїй упевненості. Увечері треба вечеряти. Безжалісна дитина в своїй вірі. Мамо, увечері треба вечеряти; іди й принеси вечерю, з-під землі її викопай, з-над хмар її дістань!

Коли йшла, була маленька й згорблена; глибока зморшка перетяла їй чоло.

— Я скоро вернуся! — промовила.

Ми думали, що вона йде тільки до пекаря, кроків за сто від нашого дому. Хвилину туди, хвилину назад; там ще, скажімо, порозмовляє трохи, то буде п'ять, щонайбільше десять хвилин. Дивилися ми на годинник, який висів на стіні біля печі. Повільно повзла довга стрілка; і хоч як вона зволікала, проте обійшла весь чорний круг.

— То вони пішли не до пекаря! — обізвалася Ганца.

— До крамниці пішли! — сказала Францка.

— А якщо їм не дадуть? — сказав я.

Подивилися на мене, ніби я мовив щось незбагненне, безглузде.

— Їм не дадуть? — здивувалася Ганца.

— Увечері треба вечеряти! — сказала Францка.

Надворі ще дрімав вечір, а в кімнаті залягла ніч. Наші очі були молоді і гострі, звиклі до темряви. Глянули одне на одного: усі зробилися старшими, ніж були годину тому.

Ми не боялися ні відьом, ні чаклунів, ні вовкулаків. Якось я з наймолодшою сестрою проходив повз оборіг, який стояв далеко від хат; казали, що там щось лякає. Перед оборогом стирчав трухлявий пень і дивно світився — ніби високий чоловік у вогненному одязі. Ми трималися за руки і йшли собі, нічого не боячись.

Але зараз нас поймав страх. Щось здоровенне піднімалося вдалині до неба, наближалося, росло, було чорне й жаске; заступило майже весь виднокруг. Ми бачили життя і боялися його...

Нам хотілося плакати, але ніхто ані схлипнув. Коли нас обманули чужі кроки і знов запала тиша в кімнаті й надворі, нас охопив відчай, той тупий, нерозважний відчай, що відомий тільки людині, яку, знеможено, життя кинуло об землю.

«Цьому ніколи не буде кінця! Ніколи не буде по-іншому! Мама не прийде, не принесе хліба — повмираємо!»

Великий був наш відчай; але збудилося в нас іще щось темніше, жахливіше. Не тільки я — усі п'ятеро, як сиділи круг стола у темряві, нараз відчули гірку, злобну неприязнь до матері.

«Вона б легко дістала, якби хотіла! Учора ж принесла хліба, то чому сьогодні не може, коли ми голодні, як і вчора? Там стоїть хтозна-де й теревенить та сміється, а про нас і гадки не має. Казала, що скоро повернеться, а вже ціла година минула, можливо, й півтори... Навмисне затримусь-

ться, стала десь на вулиці, з сусідами собі розбалакує; сама вже, напевне, повечеряла, то й не спішить із хлібом!»

Без слів ми це знали; ми безпохибно розуміли одне одного: «І ти так думаєш, сестро! І ти так вважаєш, братику!» У цю мить між нами не було любові.

Уже стемніло, але ми ще бачили очі. І очі промовляли: «Знаю тебе, сестрице; достеменно знаю, чого мовчиш! Твоя думка — смертельний гріх, який ніколи не буде прощений!»

«Знаю тебе, братику, добре знаю, чим ти мені мовчки докоряєш! І твій гріх ніколи не буде прощений!..»

Надворі, десь біля сусіднього будинку, заскавучав пес — жалібно, протяжно.

— Голодний, то й виє! — сказала сестра.

Тоді найменший брат раптом розплакався вголос; його плач зовсім скидався на це виття.

— Перестань! — розсердилася сестра; але й у її голосі чулося ридання.

Ми дивилися на стіл і всі тремтіли.

— Вийду надвір, подивлюся! — сказав я.

— Нащо будеш дивитися? Все одно скоріше не прийде... якщо взагалі прийде!..

Поволі й тихо відчинилися двері. На порозі стояла мати.

Мов у білий день, ми побачили її обличчя. Воно було витягнуте й бліде, очі були заплакані, дивилися похолово; так дивиться підсудний на своїх немилосердних суддів.

Мати нас боялася...

— Довго чекали? — тихо, благальним голосом промовила вона. — Я не могла раніше... не дати...

До грудей притискувала хлібину; ще здалеку ми бачили, що скоринка на ній рум'яна...

Тепер знаю, о мамо: твоє тіло ми споживали і твою кров ми пили! Тому ти так рано пішла від нас! Тому нема радості в наших серцях, ні щастя в нашому животинні!..

ЧАШКА КАВИ

Багато разів у своєму житті я ображав людину, яку любив. Ця кривда подібна гріхові супроти духа святого: ні на цьому, ні на тому світі їй нема прощення. Її не пере-креслиш, не забудеш. Буває, роками вона не дає про себе знати, ніби згасла в серці, зникла, втонула в неспокійнім житті. І раптом, у годину веселошів або серед ночі, коли, зляканий, пробудишся від поганих снів, підніметься в душі важкий спомин, заболить і запече так сильно, ніби кривда ця щойно вчинена. Усякий інший спогад легко стерти каяттям і доброю думкою — але цього позбутися не можна. Чорна пляма лежить на серці — і залишиться навіки.

Хотів би сам себе одурити: «Усе було не так! Це тільки твоя неспокійна уява із затінку зробила ніч! Дрібниця, не варта уваги, буденщина, такі речі трапляються сотнями й тисячами від ранку до вечора!»

Ця розрада фальшива; і сам відчуваєш з гіркотою, що фальшива. Гріх є гріх, вчинений він раз чи тисячу разів, повсякденний він чи поодинокий. Серце не кримінальний кодекс, щоб відрізняло похибку від злочину, убивство мимовільне від зловмисного. Воно знає, що лукавий убиває поглядом, а сміливець — мечем, і скоріше простить меч, аніж погляд. Серце й не катехізис, щоб робило різницю між малими й великими гріхами, щоб розставляло їх за словами чи зовнішніми ознаками. Серце — справедливий і безпохибний суддя. Воно судить і осуджує грішника за притаєним, ледве усвідомленим порухом, за блискавичним поглядом, якого ніхто не завважив, за невисловленою, ледве сформованою думкою; навіть за ходою, за тим, як людина стукає в двері, п'є чай. Дуже мало гріхів записано в катехізисі, та й ті не головні. Якби серце було сповідником, — довгою й страшною була б сповідь!

Одпускається гріх, який можна зиказати словами, спокутувати покаянням. Тяжкий і найтяжчий, до останньої хвили непростимий є гріх, який залишився тільки в серці, як спогад — без слів і без форми. Лише сама перед собою людина сповідується в ньому безсонними ночами, коли одяг на грудах стає їй важчий од каменя.

«Я не крав, не вбивав, не чинив перелюбу — і душа моя чиста!»

Брехливцю! А хіба ти не оббирав шкірку з яблука, проходячи повз голодного і дивлячись на нього без сорому? Це гірше, ніж красти, вбивати або чинити перелюбу! Непідкупний суддя — серце — скоріше простить убивцю, який, ідучи на страту, приголубив заплакане дитя, аніж тебе, чистого! Бо для серця немає дрібниць, немає й параграфів...

П'ятнадцять років тому я приїхав додому і пробув тут три тижні. Увесь цей час я був пригнічений і в поганому настрої. У хаті було пусто; кожний з нас, мені здається, носив у душі щось гнітюче, огидне, як пліснява.

Першої ночі я спав у кімнаті; десь опівночі прокинувся і побачив у темряві, що мати встала з постелі й сидить за столом. Зовсім спокійно, ніби спить; лоб схилений на долоні, чітко вирізняється її біле обличчя. Прислухався уважніше і зрозумів, що це не дихання сонного, а ледве стримуваний плач. Я накrywся з головою, але й під ковдрою, навіть крізь сон я чув її схлипування.

Перебрался я на горище, в сіно. Тепер у свою кімнату я мусив видиратися крутими, наче драбина, поламаними сходами. Постелив собі на сні, а перед дверима поставив стіл. Замість краєвиду у віконці сіріла облуплена стіна сусіднього будинку. Пригнічений, у чорній зажурі, тут я писав свої перші любовні оповіді. Силоміць виводив свої думки на білі дороги, на квітучі луки й пахучі поля, щоб не бачити себе і свого животіння.

Якось мені захотілося чорної кави. Не знаю, як це раптом прийшло мені в голову, — захотілося, та й годі. Може, тому, що в хаті не було навіть хліба, не те що кави. Уже

через свою неуважність людина буває зла й жорстока. Мати подивилася на мене великими, зляканими очима й нічого не відповіла. Похнюплений, не мовивши більше ні слова, я повернувся на горище, щоб дописати, як кохалися Милан і Бреда і які вони були шляхетні, щасливі й веселі. «Взявшись за руки, обое молоді, вранішнім сонцем осяяні, росою вмиті...»

Почув я тихі кроки на сходах. Це піднімалася мати; вона ступала поволі, обережно — в руці несла чашку з кавою. І досі згадую: ніколи вона не була такою красивою, як у ту мить. Крізь двері косо пробивався промінь полудневого сонця — матері просто в очі; більші вони стали й чистіші, уся небесна ясність відбилася в них, уся небесна доброта і любов. Губи всміхалися, як у дитини, яка несе радісний подарунок.

А я обернувся і сказав їй роздратовано:

— Дайте мені спокій... Зараз не хочу!

Мати ще не піднялася на самий верх; її було видно тільки до пояса. Коли почула мої слова, так і завмерла на місці; тільки рука, у якій тримала чашку, тремтіла. Дивилася на мене перелякано, сяйво в її очах згасало.

Від сорому кров ударила мені в обличчя, я швидко ступив до неї:

— Давайте, мамо!

Надто пізно було; сяйво вже зникло з її очей, не всміхались і її губи.

Випив я каву і почав утішати себе: «Увечері скажу їй те слово, те ласкаве слово, якого забракло мені, щоб відгукнутися на її любов...»

Не сказав ні ввечері, ні наступного дня, ні тоді, коли прощався...

Років через три, а може, й чотири, в чужому краї чужа жінка принесла мені каву до кімнати. Тоді шпигонуло, запекло мені в серці так сильно, що мало не скрикнув од болю. Бо серце — справедливий суддя, для нього немає дрібниць...

ДЕСЯТКА

Іноді ляже щось похмуре й важке на душу, якийсь тихий, незрозумілий страх і притолочить усю силу, усю радість, усі сподівання. Злигодні повсякденного життя стануть раптом великими, нестерпними; обізветься сумління, ударить, як молотом, у серце, і всі помилки — і найдрібніші, і давно забуті — чорними тінями зринуть перед очима. Навіщо жити? Адже все, геть усе втрачено... І тоді не-смільва рука, тремтячи, тягнеться до руки-подруги, налякане око розглядається довкола й шукає дружнього погляду.

Такі хвилини випадають не тільки тому, хто пройшов довгий шлях і відчув, що стоїть на краю могили. Найкращого ранку повіє холодом у душу, і думки припадуть до землі, мов збиті каменем. Постукає залізний палець під час веселощів серед приємного товариства, і рука, що тримала келих, поникне, очі розширяться, сміх скриване на вустах... Буває, так дитина раптом, серед спокійної гри, закричить, стрепенеться і, поійнята незаним страхом, кинеться до матері.

Мені було дванадцять чи тринадцять років; я ходив до третього класу гімназії. Одного осіннього ранку я прокинувся вдосвіта; ще тільки починало сіріти, кімнату оповивали сутінки. Вона була велика, але цього ранку здалася мені вузькою, маленькою, уся була заставлена, захарашена речами, ніби під час переселення. Чотири ліжка тулилися пошід стінами, між ними висіли полиці для книг, стояли великі дерев'яні чемодани, схожі на скрині, шафи для одягу, а посередині — великий стіл, завалений книжками й зошитами; у напівтемряві все це набуло фантастичних, спотворених, навіть погрозливих форм і справляло враження незмірного вбозтва і смутку. Мої товариші ще спали міцним

ранковим сном, з розпашілими обличчями, з напіврозтуленими ротами. Вони були старші за мене; уже другий рік ми жили і спали в одній кімнаті, проте справжнім товаришем я для них так і не став; мої співмешканці дивилися на мене з висока, сам не знаю чому. Вони були селянські сини, здорові, галасливі, веселі; а в мене, десь на самому дні, лежала якась гіркота й порожнеча, і це, можливо, мимохить прозирало в моїх словах і погляді.

По шибках тарабанили краплини дощу — тихенько, мовби м'якими пальцями; уже тиждень лило нескінченними, тонкими струменями; це був дощ, від якого людину охоплює сум, обволікає тупа байдужість, затьмарюється радість, і все зодягається в інший, незнаний, у сірій убір. Повітря в кімнаті було важке і сперте; відгонило вчорашньою пісною вечерею, вологістю, немитими пітними тілами, отруйними випарами хворих.

Усе те я побачив і відчув в одну мить; і всього мене охопив гіркий невтішний жаль. Ця важка отруйна задуха в кімнаті нараз видалася мені втіленням мого життя. Усього життя, від перших невеселих спогадів і до кінця, аж до далекої безнадійної будучності, яку я виразно побачив перед собою. Мені стало так страшно, що я ледве зважувався дихати; лежав тихо-тихо, втупивши в сутінь широко розплющені очі. Було ніби уві сні, коли нараз перед очима пробігають роки й десятиліття, злившись в один образ, втиснувшись в одне обрамлення, а обличчя напливають тисячами, білі очі пронизують тебе, мов із вічності. Зринають у пам'яті всі лихі години, і серце вдесятеро болючіше сприймає їх тепер, у спогадах, ніж відчувало в перший раз. Далеко сягає спогад, розсуває всі завіси. Постала переді мною та пора, коли я ледве почав ходити і мене ще одягали в довгу й незручну сорочечку. Повернулися вечори, коли я засинав з заплаканими очима; повернулися ранки, коли я прокидався і не розплющував очей, щоб не бачити дня, щоб його ніколи більше не бачити. Легкодухість переходила у відчай, у німий страх перед життям, в усвідомлення, що

я нестримно падаю вниз, у бездонну глибінь, і нема мені порятунку. Ні крикнути не міг, ані застогнати; щось з безжальною силою стисло моє серце.

До кімнати увійшла господиня:

— Хлопці, вставайте!

Вона була висока, огрядна, з брезклим обличчям; я боявся її, як чогось ворожого, лихого; вона, очевидно, це знала, бо й до мене не мала приязні. А цього ранку господиня мені здалася ще страшнішою — велика, як гора, похмура й чужа; я здригнувся, коли вона хльоснула мене сірими малими очищами, і швидко схопився на ноги.

Мені було холодно, навіть коли одягся; і хотілося їсти; сніданку я не мав, як ті троє, а з кухні приємно пахла кава. Їм я казав, що вранці п'ю каву десь на вулиці святого Петра, але це була неправда; прикро й дивно мені зробилося, коли я побачив на столі великі, повні чашки, над якими солодко й тепло здіймалася пара: біля кожної чашки лежав шматок білого хліба з рум'яною, гарно запеченою шкуринкою, що аж би хрумтіла під зубами.

«Що робити, куди йти?» — подумав я. Залишатися тут я не міг та й не хотів; краще вже на кладовищі опівночі. По шибках тихо стукотів дощ; якщо побуду на вулиці хоч півгодини, промокну до нитки, і все тоді виявиться. До школи — боявся, не через навчання, воно не завдавало мені клопоту, а через те, що там усе мені було якесь чуже, непривітне, перед учителем почував я себе, як злочинець перед суддею.

З книжками під пахвою я вийшов надвір. Відразу стало мокро в черевиках, і мене затрусило від холоду. Дощ бив по обличчю, книжки я заховав під полу піджака. Вулиці були сумні, сірі; усе було сіре — будинки, люди, думки, цілий світ; хідник став слизький, на дорозі блищали великі калюжі, а якщо проїжджала підвода, то бризки летіли на всі боки, і люди розбігалися, щоб не попасти під них; неба не було, до самих мокрих дахів спустилася сиза імла. Кого тільки зустрів, усі були понурі, замкнуті, ніби ховалися

з темними думками, недобрими намірами; поспішали кудись, не відриваючи очей від землі.

Я не пішов прямо до школи, було ще рано. Я брів вулицями, не дивлячись нікуди, нічого не шукаючи. Часом з відчиненої пекарні пахло гарячими свіжими, такими рум'яними булочками; куснеш раз — і нема. Крапотів тихо дощ, з ринв витікали струмки, калюжі розпливалися від хідника до хідника; коли я ступав, у черевиках чвакала вода.

Шкільна будівля була дуже висока й дуже пихата; я стояв перед нею, мов жебрак перед палацом. Вікна дивилися насуплено й суворо, як учителі. Коли я ступив у вестибюль, голова моя поникла, мені зробилося млосно. Так бранець входить у ворожий дім, з зав'язаними за спиною руками, убогий і принижений. Ноги налилися свинцем, я ледве переставляв їх по сходах, згорбившись, як старий.

У класі було тепло; але відгонило чимось чужим і неприємним, бог знає чим, як після окрику «*Ruhe!*»¹. Коли людина опинялася перед тими педантично вишикуваними партами, вона переставала почувати себе людиною, вона ставала учнем і номером у класному журналі. Смуток гризе твоє серце, свердлить у потилиці, а ти пригадуй, коли народився Клопшток².

Я не бачив, який учитель зайшов, не чув, що він говорив; у голові в мене була одна думка: «Скоріше б кінець, усе дурниці; перестань-бо врешті!» Поруч мене сидів опецькуватий школяр — син люблянського корчмаря — і безперестану жував. Ховався за широку спину учня, що сидів попереду, і жував. Обличчя у нього було кругле, ожиріле, очі — злі, скупі; руки завжди вимащені, бо тільки те й знав, що їв та їв. У мене під грудьми смоктало, язик пересох.

¹ *Ruhe* (нім.) — тихо. В описуванні час Словенія була під владою Австро-Угорщини і викладання в словенських школах велося німецькою мовою.

² Клопшток Фрідріх-Готліб (1724—1803) — німецький письменник реакційного спрямування.

О десятій годині, під час великої перерви, одні кинулися до швейцара купувати ковбаси, інші побігли надвір. Тільки я не знав, куди дітися. Щось стисло мене за серце, я відчув себе самотнім, зовсім самотнім. Мені хотілося крикнути вголос, по-дитячому: «Боже, пошли мені смерть!»

Аж тут підійшов до мене товариш і сказав: «Чуєш, тобі є лист!»

Справді, на дошці було написане моє прізвище. Важко, по-старечому переставляючи ноги, подався я до швейцара.

Коли я взяв конверт, у мене тремтіли руки, і я відійшов до вікна, щоб нічиє недостойне око не бачило того святого писання. Літери великі, милі, незграбні — так пише тільки мати. Поволі відкривав конверт, і душу сповнювало дивне, радісне і важке почуття. В середині ті самі великі, товсті, незграбні літери: «Любий сину!» Мати навчилася писати вже від нас, дітей, щоб, мовляв, їй соромно не було. Коли я розгорнув лист, щось дзенькнуло об підлогу; нахилився і підняв: то була десятка.

Тонка, стерта срібна монета, яких уже давно немає. Я взяв її в руку, і наче милість божа зійшла на мене. Усе затріпотіло в мені, спалахнуло, мов полум'я любові підняло мене вгору. Я виразно бачив цю дорогу спрацьовану тремтячу руку, яка опускала останню десятку в конверт. Що десятка була остання, я знав так, ніби на ній самій це було написано.

Я весь затиснувся в куток, щоб мене ніхто не бачив. Із серця, з грудей, з усього мого єства виривалося ридання і тіпало мною, як у лихоманці. Але коли я піднімався сходами назад до класу, на душі в мене було ясно-ясно. Мати здалеку побачила моє горе і всміхнулася до мене, як усміхається ласкаве сонечко. І глянь, диво дивне — справді хмари розступилися, і веселе сонце засяло крізь вікно.

Нема вже матері, нема і тих старих монет, і дні стали безрадісні й похмурі, мов ніч.

НАША НИВКА

І в нас була своя нивка.

Там, у глухих, запустілих Нотранських горах, між горами й холодними скелями та ярами, самотіють улоговинки. На дні їх лежать клаптики обробленої землі, оточені колючою терниною й камінням. Десь-не-десь підіймається волоський горіх або дика груша, а звичайно скрізь ростуть покривлені кущі, низька, убога трава й будяки. Нивки всіяні білим дрібним камінням, що прикотилось сюди хтозна-звідки — може, в грозу воно з самого неба напало.

На цій п'яді обробленої землі родить сяк-так картопля, квасоля й горох; увесь урожай одна жінка могла б легко перевезти двоколкою або й кошиком переносити — і то менше ніж за тиждень. Нивки в горах — це лани здольщиків та злидених халупників, які навіть грядки в мочарах не можуть заорендувати. І саме тому, що це їхній єдиний пай під сонцем, — я так гадаю, — вони люблять свої нивки ніжніше й глибше, ніж король своє королівство.

Найміцнішим корінням в росте в серце любов до клаптика землі. Коли людина подасться світ за очі, коли вона відірветься од рідного краю, то засумує найперше за хатою, за полями та луками, навіть за сіромашною нивкою, а потім уже за матір'ю, сестрами й братами. В усіх нас у жилах тече селянська кров, і в ній любов до землі, туга за нею. Багато досяг я в науках, але всі свої знання, всю мудрість віддав би за вузьку грядку під горою, за маленький садочок біля хати. Американець¹, повернувшись після довгих блукань на батьківщину, звідки його погнало безхліб'я чи витурив грізний кулак тяжких податків, ставить

¹ Американцями називали в Словенії переселенців до Америки.

нову хату найрадше неподалік від проданого або розваленого батьківського обійстя. Важко прощатися з дружиною, ще важче — з матір'ю, але прощання з клаптиком землі крає серце в грудях, витискує сльозу на очі навіть у чоловіка, який ніколи не плакав.

Моя мати була селянка і в душі, в усіх своїх почуваннях залишалася селянкою до кінця свого життя. Коли ми бували удвох, вона мені розповідала, як гарно там, у Хорульських горах. Кожного року ми збиралися туди; до тих країв було недалеко, але ми говорили про нашу подорож як про довгу й радісну мандрівку в країну чудес, в омріяну Коромандію¹. Ми так і не побували там; мати померла раніше. За три тижні перед смертю, — а може, було вже й ближче до того страшного вечора, — сказала мені, коли я нахилився над її вкритим росинками поту, худим і змученим лицем: «Чи б не піти нам наступного тижня?» — «Добре, мамо, підемо!» — відповів я; а в горлі так мені стисло, так здавало, що й заплакати не міг.

Її палка думка, її вірна сподіванка, її святий спогад — усе було тугою за втраченим, відібраним клаптиком землі, за пахощами нив і сіножатей, за шумом далеких лісів. Ця туга жила й у мені, і сьогодні вона палить мене так само, як і того першого дня, коли я її відчув.

У нас була своя нивка — за годину ходи від села. Доріжка вилася тісним ярмом, а в дощові дні, особливо восени, нею мчав бурхливий потік, і якщо нам у таку погоду треба було дістатися до своєї нивки, ми йшли путівцем повз поля, загрузаючи вище кісточок у болото. З яру доріжка стрімко підіймалася вгору. Цього крутосхилу я ніколи не любив; навіть затоплюваний водою яр здавався мені приязнішим; він був темний і холодний, висока гілляста ліщина затінювала його з обох боків. А схил — був широкий, порожній, голий; коли пекло сонце, тут стояла духота й здіймалася курява, мов у пустелі; червонястий пил ліз в очі і рот,

¹ Фантастична країна достатку й радості.

розмазувався з потом по лобі та обличчю; людина задихалася, ледве ступивши кілька кроків. Якщо ж випадала роса чи йшов дощ, глина ослизала й робилася ковзкою, як лід; навіть босому годі встояти. Ніде й ніколи не було кінця тому схилові; про нього я згадував, коли ще тоді й пізніше читав про шлях на Голгофу.

Та що там дорога, яр і крутосхил! Наша нивка була наша нивка — наш лан, наш світ, наше наймиліше багатство! Взимку ми говорили про весняні роботи з таким запалом і поважністю, ніби йшлося щонайменше про сто оралів¹ землі. Ледве сніг розтавав на осонні, а ми вже поспішали до нивки, яка ще лежала під снігом. Ця перша дорога була завжди святом для мене. Де сонце випивало сніг, там чорніла вогка земля, визирали проліски. На схилі було дуже слизько; проти сонця блищала мокра глина; а там, де доріжка повертала на затінений бік, лежав сніг на п'ядь завтовшки.

Навесні, влітку й восени ми приходили на нивку, коли було треба і не треба. Дитина біжить до матері, тільки щоб бути біля неї, бачити її, притулитися до її спідниці. Ні про що не питає, якщо мати бідна й засмучена; мені навіть здається, що любить її тим більше, чим більше вона бідна, сумна і недужа. Незатишно нам було, коли ми пізньої осені збирали останні грушки та висмикували тички після квасолі і складали їх на двоколку. А відходячи, оглядалися, доки видно було нивку в улоговині.

«До побачення, землеце наша, наша вбога любляча мати, наша радосте й наша солодка муко! До побачення, не забувай нас у своєму довгому сні, як і ми не забудемо тебе!»

Сам не знаю, як це сталося і як могло таке статися, що наша нивка нараз перестала бути нашою. Чи ми не догодили чимось господареві цих угідь, чи, може, він захотів сам обробляти той жебрацький клаптик землі, чи знайшовся інший наймач — нічого не знаю. Знаю тільки, що не

¹ Міра землі, дорівнює приблизно 0,73 га.

стало в нас нивки, і ми почували себе так, ніби хтось вибив нам ґрунт із-під ніг.

Ми були здольщики; це означає: подорожні, яких буря може кинути сьогодні в один бік, завтра в інший. Ніде ні долоні твердого місця, щоб можна було зачепитися й сказати: «Це моя земля, на своїй землі стою!»

Ця звістка приголомшила нас, і ми злякано німували. Не зважувалися говорити про нивку, а якщо хто й згадував її, то коротко й тихо — як покійника, що лежить у сусідній кімнаті. Мати мовчала, ніколи ні словом не проходила про той клаптик землі: мені навіть здавалося, що їй було байдуже.

Цієї зими вона захворіла.

Приходжу якимось додому — ішлося вже до Різдва, і день був ясний, — а вона сидить на порозі, згорблена, закутавшись у велику хустку. Її вузьке, майже дитиняче обличчя було бліде, очі втупилися в неосяжну далину. Мені стало страшно, і я не знав од чого.

— Мамо! Не сидить на холоді! Ходімо звідси!

Я взяв її попід руки, підвів, і ми зайшли до кімнати.

Коли ми сиділи за столом, вона подивилася мені в очі й усміхнулася. Цей усміх стоїть переді мною й зараз, хоч відтоді минуло багато літ; стільки в ньому було болю й туги.

— То нічого, що нема нивки! Була так далеко... а мої ноги вже старі й натомлені... де мені спинатися по тих кручах!.. А знаєш, що я надумала, коли сиділа на порозі? Візьмемо грядку під Грушевицею! Близько, і земля краща... не лише картоплю та квасолу родитиме... Я вже навіть смужку вибрала собі — ту, що на схилі між оборогами... Там камінь посієш — золото жатимеш!

Так мені гірко й важко стало, що аж в очах запекло. Мати глянула на мене й замовкла. Те, що я знав, знала й вона: усе це була дитяча химера, казка про тридцять царство, про омріяну Коромандію! Людина говорить, щоб

підбадьорливим словом затамувати страх у серці; щоб з вірою на язиці висловити свою тиху покірність долі...

Зразу після свят мати злягла й пролежала три тижні. Я сидів біля узголів'я, витирав їй піт з лиця і слухав її марення... Скільки вас, люди божі, що пережили такі дні і ночі? Досі я не знав, що у важкому стражданні нема ні сліз, ні зітхань.

За три дні до смерті вона не впізнавала мене,— а в останній день опритомніла. Повернула голову до мене, подивилася великими ясними очима.

— Чуеш, Іване... мені здається, знову матимемо нивку... Пам'ятаєш, як ми горох лушили, щоб з горохвинням не носитися?.. Дай мені води, пити хочеться!..

Цього вечора вона померла; гарне й спокійне було її обличчя, таким воно й залишилося до сьогодні в моєму серці і в усіх моїх думках.

МАЛІ І СТАРІ

Діти мали звичку перед сном затівати розмови. Вмошувалися на широкій печі й розповідали що хто знав. А крізь каламутні шибки дивився вечірній морок очима, повними снів; з усіх закутків виповзали тихі тіні, несучи на своїх крилах предивні казки.

Розповідали, що кому спадало на думку, але на думку їм спадали тільки гарні історії, зіткані з сонця й тепла, з любові й сподіванок. Майбутнє їм ввижалося як довге світле свято; між різдвом і великоднем для них не було посту. Там десь за барвистою завісою сяяло в променях миготливе іскристе життя. Їхні розмови — це був напіврозбірливий шепіт; жодна розповідь не мала початку, жодна казка не мала кінця; часом усі четверо говорили разом, і ніхто нікому не заважав; усі захоплено дивилися на те пречудове небесне сяйво, і кожне слово було дзвінким та правдивим, кожна розповідь мала стрункий сюжет і ясну канву, кожна казка діставала свій блискучий кінець.

Діти були такі схожі між собою, що в темряві личко найменшого, чотирирічного Тончека важко було відрізнити від личка десятирічної Лойзки, найстаршої між ними. Обличчя в усіх були видовжені, дрібні, очі — великі, широко розплющені, з глибокою задумою.

Цього вечора щось незнайоме з чужих країв сягнуло брутальною рукою в те небесне сяйво, безжально потьмарило їхнє свято, оповіді й казки. Пошта принесла звістку, що батько «поліг» в Італії. «Поліг». Щось невідоме, нове, чуже, зовсім незрозуміле виросло перед ними й заступило світ — високе й широке, але без обличчя, без очей, без уст. Не було нічого радісного, але й сумного не було; воно було мертве, тож не мало очей, щоб відкрити поглядом, чому і звідки, не мало рота, щоб оповісти словом. Думка зупини-

лася перед тим незмірним марищем, як перед глухою чорною стіною, і далі не могла. Дійшла до стіни, розгубилась і замовкла.

— Коли ж тепер вони повернуться? — замислено запитав Тончек.

Лойзка обдала його гнівним поглядом:

— А як повернуться, коли полягли?

Усі мовчали, усі четверо стояли перед глухою чорною стіною і не бачили виходу.

— То я піду на війну! — раптом обізвався семирічний Матійче так енергійно й рішуче, ніби він справді знайшов порятунк.

— Ти замалій! — зупинив його глибоким голосом чотиріричний Тончек, який ще ходив у сорочечці.

Милка, найдрібніша й найхворобливіша серед них, що у великій материній хустці була ніби клуночок, просила тихим м'яким голоском, мовби звідкись здалеку:

— Розкажи, Матійче, що таке війна... розкажи!

Матійче взявся пояснювати:

— На війні люди ріжуть одне одного ножами, рубають шаблями, стріляють з рушниць. Хто більше заріже й зарубає, той кращий; ніхто за це не свариться, бо так треба. Бо це війна.

— А за що вони ріжуться й рубаються? — не вгавала Милка.

— За цісаря! — сказав Матійче.

Усі затамували подих. У далекій далині перед їхніми затуманеними поглядами з'явилось щось могутнє, освітлене промінням слави. Боялися навіть ворухнутися, як під час святкової відправи у церкві.

І знову, це вже вдруге, Матійче енергійно змахнув рукою і схопив свою думку, може, тільки для того, щоб розігнати мовчанку, яка похмуро нависла над ними.

— Я піду на війну... буду воювати з ворогом!

— А який той ворог... він має роги? — несподівано запитав тонкий Милчин голос.

— Звичайно, має... бо що то був би за ворог? — серйозно й майже сердито відказав Тончек.

Навіть Матійче розгубився, що відповісти.

— Думаю, що не має! — сказав він повільно і невпевнено замовк.

— Звідки він може мати роги... адже він людина, як і ми! — обурилася Лойзка; а потім, подумавши, додала: — Тільки душі не має!

Після довгого роздуму Тончек запитав:

— А як людина лягає на війні... горілиць? — і він показав як.

— Поліг — значить його вбили... він мертвий! — спокійно пояснив Матійче.

— А тато обіцяли мені принести рушницю!

— Як же принесуть, коли полягли! — різко перебила його Лойзка.

— То їх убили... вони вмерли?

— Умерли!

Вісім дитячих, широко розплющених очей розгублено й лячно дивилися в темінь... дивилися в щось незнане, для серця й розуму незбагненне.

А під хатою на лаві сиділи старий батько і стара мати. На заході за садком гасли останні червоні промені сонця. Було тихо; тільки з хліва приглушено доносився протяжний хрипкий плач; то невістка пішла давати худобі їсти.

Старі сиділи згорблені, притулившись одне до одного і тримаючись за руки, — так уже давно не сиділи, — і мовчки дивилися очима без сліз на згасаючі промені...

ПЕТЕР КЛЕПЕЦЬ

Хто ще пам'ятає ту гарну стару оповідку про Петера Клепеця? Молоді її взагалі не знають; тому я розповім її вам, як вона збереглася в моїй пам'яті.

Петер Клепець був халупників син; як трохи підріс, віддали його до багатого господаря за пастуха; вранці гнав худобу на пасовисько, увечері — з пасовиська; так жив у мирі з богом і людьми, доки його товариші пастухи не розібрали, що він легкодух. Петер був малий на зріст, сухоребрый, мав білу шкіру; часом по щоках йому текли сльози, і це був його найтяжчий гріх. Людина за своєю природою схильна до злого. Як тільки товариші побачили в нього сльози, з цієї хвилини він не почув від них жодного приятного слова. Кому заманулося, той штовхав і бив його — ні за що, просто ради сміху. Уже так повелося, що він усім був за слугу, навіть слабкішим від себе. Нарешті стали дражнити його й насміхатися з нього на вулиці малі шмаркачі, майже з пелюшок. Петер не захищався, ніколи не ліз у бійку, бо знав, що тоді всі накинуться на нього, невільника, який збунтувався проти пана. Служив терпеливо й віддано; не тільки виконував, що йому наказували, а й сам охоче прислужувався їм, як тільки траплялася нагода; гадав у своєму чистому серці, що так їх розчулить, але все було марно, й інакше бути не могло. Чим святіша була його покірливість, тим жорстокіші були його пани; нема солодшого напою, як сльози невинних дітей та ще кров сиріт.

Коли міра його терпіння сповнилася вщерть, згадав Петер Клепець, що є бог у небесах, який судить по правді. Навколо нікого не було, саме тільки високе небо ласкаво й тепло дивилося на нього, і він, розплакавшись від незмірного жалю, впав на коліна і став молитися:

— Боже небесний, праведний, ти все бачиш, дай мені сили! Якщо ти не почувеш мене, я помру від усього лихого. Моє бідне серце зранене все, живого місця нема на ньому. Іншим посилаєш сонце, мені тільки ніч; іншим радощі, мені лише прикрість. Довго я мучився, утомився вже, далі не можу. Порятуй мене, боже праведний, дай мені сили!

Так він молився, і небо зглянулося над ним і відчинилося. Янгол божий спустився на землю і поцілував Петера Клепеця, коли він спав. І цієї миті надприродна янгольська сила перейшла в Петера. Коли він прокинувся, то швидко схопився на ноги, випростався, потягнувся і закричав од радості так голосно, що аж у лісі зашуміли верхівки дерев. Побачив стару могутню грушу, охопив її легко руками й висмикнув з корінням, мовби це була не корчувата груша, а стеблинка трави. Так він випробував і спізнав свою силу. Прийшли пастухи, щоб побити його, що він ночував на пасовиську. Петер схопив одного правою, другого лівою рукою, підняв їх високо, потрусив ними і обережно посадив обох на землю. Їхні товариші з подиву заніміли й попадали ниць. І потім...

Справді — що потім?

Потім — нічого.

Оповідка про Петера Клепеця не має кінця; вона губиться в імлі без сліду і звуку. Не відомо, як далі повелось могутньому Петерові Клепецю. Ні в книжках не записано, ні в переказах не збережено, що він робив зі своєю силою: чи тримав у покорі й колошматив своїх безсердечних тиранів, платячи їм їхньою ж платою; чи, може, став королем над цілим краєм, воював та впокорював зарозумілих ворогів по всьому широкому світу, як сам король Матіяш. Нічого нам не відомо. Але найімовірніше, що Петер Клепець, вирвавши з корінням стару грушу, і далі жив спокійним і тихим життям та віддано служив, як того був навчений; щиро слухався господаря, йому клали шматок хліба у торбу, і він гнав худобу на пашу та робив усе, що вимагали від нього товариші і люди. Навіть якби бог не тільки послав

свого янгола з небес, а й уділив йому дещицю своєї всемогутньої влади, він би все одно не знав, що з нею робити; ще й, може, тягарем була б вона для нього.

І справді, заважала б могутність йому, обтяжувала б, гнітила. Петер Клепець мріяв, мріяв про силу, розніжено мріяв гарячого літнього дня у затінку тої самої старої груші; такі гарні й приємні були картини, які поставали в його уяві, що його поймав би страх, якби нараз ті мрії здійснилися й перестали існувати. Та й якби не було ні тої важкої роботи, ні страждань, ні принижень, ні гіркоти — то звідки б узялися мрії? Бог бачив його наскрізь і тому в своїй мудрості й справедливості всміхнувся йому тої ночі, послав йому свого янгола...

Здається мені, що я недавно бачив Петера Клепця; глиняним крутосхилом він тяг здоровенну в'язку дров для свого господаря; відпочив, глянув на небо, втер долонею піт із чола і знову потяг, потяг далі. Подивився я на нього та й сам не знаю, що зі мною сталося: розплакався від жалості й сорому...

НЕЗВИЧАЙНИЙ КАШТАН

У зеленій самотині, далеко від куряви й людей, ріс за містом каштан. Приходили люди побачити його, бо він був незвичайний. У березні, коли на інших каштанах віття було ще змерзле, холодне і голе, на ньому вже бубнявіли бруньки. У квітні він буйно зеленів соковитим листям, а в перших днях травня починав у своїй незмірній щедрості розсипати довкола білий цвіт. Летіли й летіли світлі метелики навіть тоді, як інші каштани давно розгубили їх, хоч і прокинулися пізніше від нього, богатиря між ними.

Восени, коли його товариші знемагали, коли їх долала дрімота й ронили вони плоди з тремтячих рук, тільки він не лякався ні північних буревіїв, ні холодів. Його листя, усе ще темно-зелене й густе, шуміло на вітрі, але то не було сумне квиління; віття гнулося низько, часом і до самої землі, проте знову здіймалося вгору, веселе й міцне. А коли холоднеча діймала його, що аж він зіщулювався весь, біля інших уже гнило пожовкле та іржаве листя.

Його вмирання не було сумним. Богатир падає утомлений на траву, коли інші давно вже сплять, тихі й бліді, безживні, наче мерці. Він засинав, сповнений віри, що прокинеться, доки засяє зоря. Зітхне глибоко, всміхнеться крізь сон — гілля, випростовуючись, затріпоче, й осиплеться сніг додолу.

Хто коли-небудь сидів під тим каштаном, той був молодий. Приходила сюди людина заклопотана, пригнічена, а йшла з прояснілим обличчям, з радістю в серці. Закохані тут любилися відданіше й щиріше, ніж під відкритим божим сонцем. Кожен листок додавав снаги, доброти й віри, з кожної зав'язі струмувала любов. Придибував старець на милицях, і тільки-но падала на нього тінь від каштана, у його крові вигравала молодість.

Якось одноокій бабі Мар'єті приснився сон, ніби по тому дивному каштані лізе золотий хрущ. Він перебрався із землі на стовбур, далі на одну гілку, потім на другу; і нараз тих хрущів золотих з'явилося стільки, що, здавалося, й листя замало буде для них; на кожному листкові блищав дукат. І ось один золотий хрущ не втримався, упав бабі Мар'єті просто в запіл. Ошелешений, він пошкунтильгав уздовж живота, через груди, потім подерся вузлуватими стежками шиї, крутими схилами підборіддя і, обминувши провалля рота, перед носом раптом зупинився. Попереду зяяла чорна печера, і хрущ не зважився повзти далі. Уважно оглянувши свої ноги, він заходився їх рівняти й випростовувати. І, зайнятий цією справою, зачепив ненароком велику чорну волосину, що стирчала з темного отвору. Баба Мар'єта чхнула й прокинулася. Золотого хруща не було ніде.

Прокинувшись, одноока баба Мар'єта стала розмірковувати, що означає той сон. Без особливих труднощів вона розгадала його; так вчинив би кожен з нас.

Ще в Дравлях не пробило півночі, а вже баба Мар'єта пустилася в дорогу, прихопивши з собою лопату й мотику. Тою лопатою і тою мотикою вона копала під каштаном і копала, хай бог змилується, до самого ранку. А коли на сході зайнялася зоря, то краще б вона не займалася! Баба Мар'єта глянула вражена, закричала на весь голос, випустила лопату й мотику з рук і кинулася тікати, не переводячи духу, нічого не тямлячи. Кричала гірше від сови; так лементуючи бігла до самого села:

— Ой людоньки! Ой, ой-ой-ой!

Ішли дивитися всі — чоловіки, жінки і діти. Тут були й такі, про яких думали, що вони давно вже мертві; прийшли й пани у замшевих штанях та в оксамитових жилетках з безліччю гудзиків; у декого волосся було зібране жмутом і розвіювалася під шиєю стьожка.

Довкола каштана земля була розкопана щонайменше на півсажнтя завглибшки. Поміж могутнім корінням, яке, пере-

плітаючись, розходилося в усі боки, громадилися людські черепи; у ямках, з яких колись дивилися очі, тепер чорніла земля і болото, а в деяких за ніч проросла травичка. А кістки були так перемішані, що ніхто не зміг би сказати, до якого черепа яка належить. Тих білих, безмовних, опоганиених червами і вимазаних землею кісток валялося стільки, що їх не полічити. Якби розкопали землю далі і глибше, то, напевне, знайшли б таку братську могилу, якої ніде в світі ще досі не бачили.

Усі стояли мовчазні й бліді.

Коли поверталися додому й відійшли досить далеко від тої могили, чоловік зі стьождкою сказав:

— Тепер зрозуміло, звідки та сила, та любов і та молодість!

Ох, друзі, любі мої, ще нам цвістимуть каштани!

ОПОВІДАННЯ

ХРЕСНИЙ ХІД

арко прокинувся о п'ятій годині, встав і одягся. У животі було порожньо; учора вечеряв дуже рано, о шостій, та й то з'їв лишень скибку хліба. Марко завжди був голодний; відколи пам'ятає себе, то тільки й думає про те, аби добре наїстися. Йому вже десять років; обличчя в нього вилицювате, нездорового, водянистого кольору, очі великі, здивовані. Умиваю-

чись, він уважно прислухався, чи не стукотять горщики на кухні,— але не чув нічого; мати збудила його й пішла і ще досі не повернулася. У великій кімнаті панувала тиша; повітря стояло важке, затхле. Батько спав на ліжку; обличчя в нього було спітніле, борода розкошлана, рот розкритий; Маркові зробилося жаль батька; навіть у сні з його лоба не сходили густі зморшки, щоки, вкриті сивиною, позападалися. На долівці, застеленій рядном, спали чотири Маркові сестри. Усі важко дихали, наче хворі; по напухлих губах стікала сліна.

Повернулася мати. Вона принесла буханець білого хліба; мусила довго чекати, доки пекар відчинить крамницю; той неохоче дав їй хлібину, нарікаючи на жебраків, і сказав, що дає Христа ради, бо знає, що тих грошей він ніколи не дочекається. Мати слухала і все вагалася, чи сказати йому ще про каву та цукор, чи ні; їй було шкода Марка, який вдома виглядає її, і все-таки не сказала.

Марко скривився: знову не буде кави. Дивився, як мати крає хліб: приміряється ножом до хлібини і ніяк не наважиться відрізати — сім ротів, ще й на вечерю треба

залишити, а хлібець маленький, пухкий. Іще більший сум огорнув Марка: як було видно по всьому, йому дістанеться надто вже малесенький шматок. Думав про їжу, про вечерю, про завтрашній день — і йому хотілося плакати.

— Пора вже, Марку, дзвонять.

І Марко пішов; мати стояла на порозі й дивилася йому вслід. Коли син повернув за ріг, вона пішла до кімнати, подивилася на чоловіка, на дітей; підійшла до стола й ущипнула дрібку хліба, таку малу, що й познаки на хлібині не лишилося. Потім сіла на долівку біля печі й сперла голову на долоні.

Пів на шосту щойно минуло, а сонце пекло вже так, ніби ополудні. Небо було яскраво-сліпуче, біле, мовби саме сонце розлилося по ньому. Порох на дорозі сягав кісточок, дерева стояли непорушні, жоден листочок не ворухнувся на них; трава поруділа, посохла.

Уже два тижні не було дощу, в полі все повигоряло. І священник призначив процесію до малої напівзруйнованої каплички святого Миколи; та капличка стояла в горах, майже дві години ходьби від села, якщо йти швидко, а з процесією — то й усі три. Людей у парафіяльній церкві, звідки мала вирушати процесія, зібралось небагато; прийшли переважно старі жінки, було й кілька чоловіків; інші працювали в полі та на цегельні.

Коли Марко вступив у ризницю, паламар уже був там і тепер лаяв хлопця, що той пізно прийшов. Марко боявся паламаря; це був широкоплечий чолов'яга з огидним, бурого кольору широким обличчям, з якого дивилося двоє маленьких злих очей. Майже завжди він дрімав. З рота йому дуже смерділо, на губах позасихала чорна слина.

— Одягайся.

Марко скинув піджак і натягнув на себе довгу міністрантську рясу з грубого червоного сукна; поверх ряси одягнув білу сорочку, облямовану мереживом, а по ній примостив великий червоний комір з такого самого грубого сукна. Двері з гуркотом відчинилися, і в ризницю, гупаючи, аж

усе задудніло навкруг, квапливо увійшов священник — огрядний, міцної будови і ще молодий чоловік. Щоби в нього були повні й рум'яні, губи випиналися незадоволено й владно. Замість довгої рясини він одяг піджак; рясина заважала б йому на крутій дорозі. Він швидко вкляк на одне коліно перед розп'яттям, яке висіло на стіні, покивав головою, потім накинув зверху сорочку й швидко подався до вівтаря; паламар ніс перед ним кропильницю й кропило. Поспіхом закінчивши казання, священник махнув кропилом по середині та по боках, і процесія рушила до великих дверей.

Марко стояв з хрестом біля вівтаря, а тепер, стискуючи його міцно обома руками, йшов попереду священника й паламаря. Хрест був дубовий, майже два метри заввишки; на ньому висів Христос; ноги й руки його були прибиті до дерева здоровими цвяхами; на обличчі, грудях і ногах червоніли великі плями; ноги в колінах і рука біля плеча були перебиті, і паламар насилу зліпив їх.

Хрест був важкий, але Марко поки що не відчував цього і тримав його високо над головою, щоб усі бачили, навіть задні.

Ішли дорогою через стару частину села. Де-не-де з вікон виглядали діти або коло порога сиділа жінка, але в більшості хат на дверях висіли замки, вікна були позабивані. За процесією тяглася хмара куряви. Поволі повернули на згірок. Тут хати стояли вбогіші, наполовину з цегли, наполовину дерев'яні, вкриті соломкою. Біля хат нікого не було, чоловіки працювали на цегельні, жінки в полі. Село залишилося позаду, і з обох боків потяглися нудні нивки, огорожені камінням, кущами та ожиною. На якусь хвилину відкрився вид на нижню, заможнішу частину села. Дорога там була широка й упорядкована; над майданом височів будинок суду, довкола стояли кращі хати, крамниці, трактири. Дорога повернула ліворуч і почала спускатися схилом вниз. Згірок, порослий папороттю й кущами, заступив село, яке залишилося праворуч. А зліва перед очима відкрився пустельний, сумний краєвид. Безплідна гориста місцевість,

всяна камінням. Доріжка виляса просіками, то з пагорба, то на пагорб; з обох боків на людський зріст громадилося каміння, вкрите чагарями й ожиною. Дивно й самотньо відлунювала вдалині літанія, яку співали прочани.

Сонце піднялося вже високо й припікало дедалі сильніше. Промені обпалювали Маркові обличчя, але він не потів. Йому було навіть приємно, так, ніби зимового вечора грівся коло розпашілої грубки. Ступав упевнено, розміреним кроком; здерев'янілі руки не відчували тягара; хрест погойдувався високо над процесією в лад Марковій ході. Голова його була зайнята райдушними мріями.

Йому сповнилося десять років. Закінчив початкову школу, і ось перед ним відкрився шлях у майбутнє. Був найкращим учнем у класі, священик і вчитель хвалили його. Удома нічого не казали, але він знав, що надумали батько з матір'ю. Вони хочуть послати його ще цієї ж осені, через два місяці, до гімназії... Це було приємне чекання. Восени, через два місяці,— ще тільки два місяці оцього страшного, страшного життя! Ще тільки два місяці,— здалися вони йому не довгими за дві хвилини... І потім у місто. Там великі будинки, там живе сам єпископ, там усього доволі. Люди ходять одягнені по-святковому, їдять білий хліб, солодкі пироги, смаженину... Пироги й смаженину... Побачив великий, застелений білою скатеркою стіл, а на ньому — повно солодких і смачних наїдків, усе заставлено тарілками, що приємно парують; пара здіймається над ними, пливе, лоскоче йому по губах, у носі; а поряд лежать овочі, рожеві, холодні, соковиті яблука... тільки простягни руку й бери...

Йому страшенно захотілося пити; губи пересохли, язик прилип до піднебіння. А сонце все припікало. Зник застелений білою скатеркою стіл, натомість прийшла спрага. Оглянувся довкола і побачив пустельний край: кам'яністі нивки, то тут, то там огорожений клаптик поля і скрізь камінюччя, терни та ожина. Млосно зробилося йому, хлопець відчув утому, хрест обважнів, похитнувся і поволі сповз на плече.

— За нас бога моли!.. Як ти несеш? — гримнув паламар іззаду на нього.

Марко міцніше стиснув хрест і підняв його вгору, ще вище, ніж досі. Христос дивився далеко на безлюдний край.

Паламарів голос налякав Марка, аж його пересмикнуло всього, ніби від холоду. Він ясно пригадав, куди прямує і з якою метою. За ним ідуть священник з паламарем; паламар кропить кропилом пустельні нивки, які ніколи не родили й родити не будуть. За священником і паламарем тягнеться довга вервечка жінок, старих, покалічених, непридатних до роботи в полі, і селян-халупників, у яких немає ні поля, ні грядки, їм тільки й ходити з процесіями. Сама непотріб, самі злидні... а він іде попереду, високо несучи хрест із розп'ятим Христом. Над нивками перекочувався спів і спурхували пташки, тікаючи від того поховального стогону.

На лоб йому виступив піт і потік по обличчю, по губах; Марко хотів обтертися об комір, але коли спробував нагнути голову, хрест захитався і мало не впав; піт спливав на брови, капав йому з бороди, тік по спині. Відчув, що увесь мокрий, ряса із грубого сукна пекла його, наче була залізна. А сонце невмолимо палило, сікло по обличчю, як ножем.

Якби хоч краплю води... не краплю, а кварту — так би й випив усю; кварта холодила б руки, приємно текла б вода, холод розливався б у роті; може, кілька крапель, студених, веселих, упало б за комір, на груди...

Його тягло за живіт; з'їв би грушок чи яблук... згадалися світлі, оранжеві абрикоси, які він бачив учора на базарі в перекупки. Стояв перед ними десь із чверть години — він ще ніколи не пробував абрикос. Прийшов пан із суду і купив їх повний кульок. Марко стояв, коли пан проходив повз нього; він брав абрикосу з кулька, обсмоктував її, потім запихав у рот і нарешті випльовував кісточку на дорогу; коли він порівнявся з Марком, хлопець подивився йому в очі, і пан теж глянув на нього. Марком аж

стрепенуло, в очах поплив туман, і йому вже вчулося: «На, хлопче, їж!» Але пан пішов собі повагом далі, нічого не сказавши...

Потім йому спало на думку... ось перекупка оглянулася й підвелась, кудись пішла. А він підійде поволі, знічев'я, мовби тільки подивитися, і схопить оту, що з самісінького краю... але не зважився. Зараз шкодував, що тоді йому забракло сміливості...

Раптом його ноги заплуталися в довгій рясі, хрест грюкнув на каміння, і Марко сам торохнувся лобом у дубове держално. Паламар схопив його за руку і, шарпонувши, поставив на ноги.

— Ти що, хочеш хреста побити? Чи маю ще тобі показувати, як ногами перебирати? Піднімай!

Священик і собі обізався:

— Ти, хлопче, й справді незграба! Чи не знаєш, як Христа потрібно тримати?

Марко не глянув ні на паламаря, ні на священика, проте виразно бачив ці два вгодовані сердиті безжальні обличчя. Ним трусило, і піт, який щюрком лився йому по обличчю і по всьому тілу, часом ставав зовсім холодний. Він підняв хрест над головою; спочатку Христос дрібно затремтів, далі колихнувся з боку на бік, а потім знову загойдався рівномірно в лад Марковій ході...

Страшні люди, сильні, погані. Марко боявся людей. Коли паламар закричав над ним, а священик розсердився, він хтозна-де б сховався, хтозна-куди б утік, аби тільки хто-небудь пожалів його, аби хто-небудь сказав йому: «Бідолашний Марко!..» Цей пан пройшов мимо, подивився на нього, але не кинув йому абрикоси і не сказав: «На, хлопче, їж!» Що для нього якась там абрикоса! А Марко був би вдячний; коли б зустрів його, весело б уклонився, а якби щось із ним трапилося, скажімо, він би загубив щось, то Марко відразу приніс би йому. А коли Марко закінчить гімназію і повернеться додому, великий, вчений і гарно зодягнений, а цей пан стоятиме на майдані, то він, Марко,

привітається з ним. Пан погляне й здивується, а Марко всміхнеться: «Бачите, пане, колись ви мені дали абрикосу!..» Якби йому зараз хоч би однежку жовту соковиту абрикосу! А в шлунку ніби камінь перекочується при кожному кроці. Дуже важкий той камінь, і Маркові здається, що він висисає кров йому із рук, із ніг. Він утомився, хотілося спочити бодай на хвилинку, присісти, покласти хрест коло себе, опустити руки на коліна.

Путівець розширився в курну, розбиту дорогу, яка тяглася до закіптюженого гірського села. Обабіч росли темні груші, коло села стояло кілька високих порожніх оборогів. Процесія пройшла повз старі, вкриті соломною хати; вікна в них були пофарбовані в червоний або зелений колір, біля кожної хати лежала купа гною, коло деяких — під самими дверима, на проході. З дверей визирали діти, в брудних сорочках, опецькуваті, полохливі й цікаві; вийшло кілька згорблених бабусь у зеленому святковому вбранні, у квіткових хустинах, з великими чотками в руках і собі приєдналися до процесії. Дорога, що вела через село, спускалася дедалі нижче, справа починався крутий схил і глибоко внизу переходив у вузьку долину, а з-під гори, на якій стояло село, витікав струмок, зрошуючи в долині ниви та луки, і губився в мочарах. Процесія повернула ліворуч, під гору. Село залишилося позаду, і знову потяглися по боках на півгодини ходи неродючі нивки. Де-не-де росла кукурдза, групками стояли дикі груші та сливи, часом падала на дорогу тінь від розложистого горіха.

Процесія посувалася поволі вгору кам'янистим схилом. Молилися тихіше; священик, який перед тим молився, тепер відсапувався; піт градом котився йому по лобі. Тупість лежала на всіх обличчях, очі оскліли, язики ліниво, сонно переверталися в ротах: «За нас бога проси!» Сонце пекло немилосердно, промені, наче голки, впивалися в тіло. І кущі терну понад дорогою, і старі корячківаті дерева, й одноманітні, непривабливі покопирсані нивки — усе принишло, затихло, ніщо не ворушилося, не дихало. Імена святих,

що їх виспівували хриплі, пересохлі голоси, умирали в розжареному повітрі, не розносив їх вітер далеко по полю, не будив заспаних дерев, не слухали дерева, не шелестіли...

Марко хотів пити, був голодний і втомлений і все думав, чи довго так витримає. Цей нескінченний, похоронний, нудотний шлях... ця убогість, це довге, мертвотне, беззмістовне життя, без радощів, без шматка хліба. Хоч би раз досита наїстися... якби йому хто-небудь відчинив здоровенну комору, у якій повно полиць, а на полицях і паски, і медяники, і горіхи, й апельсини, і сказав: «Бери та їж, скільки тобі хочеться!» Паски й апельсини, великі оранжеві апельсини, аж сік по пальцях тече, коли оббираєш їх. Напхав би повні кишені, приніс би додому й виклав на стіл. Прийшла б мати: «Боже мій, Марку, де ти дістав їх стільки?» І сестри стовпилися б навколо стола і дивилися б, навіть батько глянув би скоса з кутка, де сидить і латає... латає... безперестанно, хоча вже місяць ходить без роботи. Для Марка найстрашнішими в житті були слова: «Тато без роботи». Пам'ятав, яким голосом мати вимовила їх. Як це почув, усе в ньому похолело, йому хотілося сісти на поріг і плакати. Коли повертався зі школи, ще здалеку побачив, що на порозі стоїть старша сестра; вона з поважним, таємничим виглядом нахилилася до нього й прошепотіла: «Тато мають роботу». Він швидко зайшов до хати, і серце радісно закалатало йому в грудях, коли побачив, що батько прибиває підметки...

Тепер того давно вже нема: усе минулося, мов у воду кануло. Марко тільки згадував рум'яні пахучі паски; гарно було, та більше нема; згадувалося, наче уві сні. А зараз біда скрізь, казав батько. Селяни не мають грошей, а пани купують собі все у місті. Якби був молодший, каже, то подався б в інші місця. Бо тут усе летить шкереберть. Тут або пан, або жебрак — іншого нема... Для Марка це було страшним, не зовсім зрозумілим. Знав тільки, що для них це означає голод, холод і злидні... Згадав останню відправу в каплиці високо в горах, на Планині. І він, як міні-

странт¹, ходив туди разом з парохом. Священик поїхав кружною дорогою, а він попростував через гори. Страх далеко було йти, аж ніг не чув під собою. До того ж був голодний, хотілося пити. Під час відправи прислужував, а після відправи пани пішли до священика: там бряжчали виделки й ложки; дзенькали чарки, ясно, радісно; галасували та сміялися пани. Марко стояв надворі й терпеливо чекав. Нарешті його пронизала думка: «Мабуть, забули про мене!» Не зводив очей із вікон, прислухався жадібно, коли хтось виходив на сходи і в сінях відлунювали кроки. Йому хотілося їсти, у шлунку перевертався важкий камінь... Ложки перестали бряжчати, натомість задзенькали чарки — дзень-дзень-дзень! Нікого не було, а Марко стояв, спершись на паркан, що огороджував садок біля будинку; хотілося сісти, але не було де, а відійти боявся: ану ж хто-небудь у цей час прийде по нього й скаже: «Де той міністрант, чому він не їв і не пив із нами?» І справді, прийшов молодий пан і побачив Марка: «Чого ти тут, хлопче?» — «Я міністрант», — відповів він і відчув, як щось йому стискує горло. «Так, так... ось маєш десятку й біжи додому!» Марко йшов додому і плакав усю дорогу; а коли проходив лісом, то ридав уголос, аж білки жахалися. Перед селом утер сльози з обличчя, щоб і видно не було. «Що ти їв, що пив, Марку?» — питала його мати, радіючи з того, що син і їв, і пив. «Та все... — відповів Марко. — Пирогів... м'ясо...» Та й сів, бо ноги йому тремтіли і світ хитався перед очима. «Ще й десятку дали мені...» Заздрісно дивилися сестри, навіть батько оглянувся зі свого кутка.

Тепер пригадав усе це, і нараз подумалося йому, що цій муці ніколи не буде кінця. Отак нескінченно, ніби по колу, тягнутимуться дні: вранці скибка хліба, в обід ріденька каша, на вечерю — скибка хліба... хоч би завжди та скибка була і чашка води!.. І так завжди буде, і мати завжди

¹ Міністрант — церковний служка.

сидітиме на кухні, схиливши голову на руки, а з-під пальців безперервно капатимуть гіркі сльози...

Сам не розумів, як це сталося... тільки раптом стукнувся лобом у дубове держално, хрест лежав на камінні перед ним.

Так Марко вдруге упав під хрестом.

В обличчя йому ударив сморід з паламаревого рота:

— Хлопче, тебе що, за вуха підводити? Чи в тебе очі на задньому місці?

І паламар схопив його за руку так міцно, що аж Маркові заболіло, і трусонув ним.

— Піднімай!

Ззаду обізвався священник:

— Ти, хлопче, ліпше сидів би вдома! Тобі треба чуба нам'яти, щоб пам'ятав, кого несеш!

Марко підняв хреста високо-високо, і Христос дивився далеко на безлюдний край. Не оглядався Марко ні на священника, ні на паламаря, але виразно бачив їхні страшні обличчя, які глипали на нього, наче хижаки з темної ночі. По тілу в нього стікав холодний піт, мов хто лив йому воду за шию, аж ним трусило.

Процесія посувалася все далі, все вище, наближаючись до лісу. Але дорога, замість того, щоб звузитися, щоб сховатися в затінок, навпаки, поширшала, і тільки де-не-де на неї падала тінь від верхівок сосон. Земля була глиняста, пересохла. Червоно-бурий пил здіймався над процесією. Дерева в лісі стояли рідко, широкі галявини поросли папороттю та пожовклим будяччам. Тонкі тіні від сосон перепліталися в химерні візерунки. Дорога ставала дедалі крутішою, усі йшли поволі, горблячись від втоми. І нещадно пекло, вогняний дощ поливав землю, дорога була всипана жаринами. Сонце стояло майже посеред неба в усій своїй страшній величі.

Марком трусило, але втоми вже не було, минула. Тільки охопила його якась тупа байдужість, хреста не чув у руках — було таке відчуття, ніби його об'язали мотузком за поперек і тягнуть. Він переставляє ноги, а куди йде — це

його не обходило. Все одно кінця не буде, він мусить іти. Мучила спрага — але що поробиш, коли нема води і не буде її? Голодний був — але що поробиш, коли йому так призначено? Він мусить іти вперед, іти без кінця.

Ззаду паламар та священник підганяли його, погрожуючи кропилом і требником. Але навщо його підганяти, адже він сам іде! Він іде все вперед, спраглий, голодний, усе вперед і не думає вже про гімназію. Це було так само безглуздо, як і його мрії по дорозі із школи: «Може, зараз удома весь стіл заставлений різними стравами; мати сміється радісно, навіть у батька вуси посмикуються. Нараз усе перемінилося — хтось прийшов і наніс усього». Ця думка була така солодка, що небавом переросла в сподіванку, і вже коли відчиняв двері, його серце аж бухкало від хвилювання, він ледве зводив дух. Але материне обличчя було заплакане, як і завжди, а батько сидів тихо за столом, на якому стояла тарілка з ріденькою кукурудзяною кашею... Гімназія їй все інше — це дурниці. Дорозі немає кінця. А ззаду священник та паламар з кропилом і требником, попереду дорога, страшна, нескінченна, у шлунку — важкий камінь... Умерти б. Але чи після смерті буде кінець? Там пекло, вічний вогонь, вічна спрага за ковтком холодної води... У глибині душі Марко ненавидів бога, він не міг йому простити, що одного разу марно просив його всю ніч. Вечері не було, роботи не було. Батько раптом розлютувався, ходив сюди-туди по кімнаті і страшно кляв, мати тремтіла в кутку, а діти плакали. Марко не міг заснути і бачив, як серед ночі мати встала, вклякнула коло постелі і, плачучи, молилася до самого ранку. І Марко теж молився цілу ніч, але не плакав. Лежав у ліжку з широко розплющеними очима й розмовляв з богом, як досі ніколи; йому здавалося, що був поруч самого бога, майже відчував на своєму лобі його дихання, його вселюблячу милосердну руку. І тепла, солодка надія заповонила його; упевнений, що вранці буде все по-іншому, він спокійно заснув. Але прийшов ранок, а їсти не було, починався такий самий

страшний день, як і вчора; тільки десь коло десятої мати принесла хлібчик і, знеможена, сіла на лавку; жебрачкою її обзивали. Але вона плакала не через те, плакала, що її обманув бог, якого вона всю ніч просила й благала, стоячи на втомлених колінах. Відтоді Марко зненавидів бога... Тому знав, що потрапить до пекла, де вічно палає вогонь, де вічно хочеться пити... А дорога тяглася нескінченно разом з голодом, спрагою і чорним смутком, тяглася просто в пекло, йшла все нагору. Дивно, що вона йде нагору, а може, Марко помилився; дорога повинна спускатися вниз, бо нагорі небо, а пекло — внизу. Як він міг думати, що дорога піднімається вгору?..

— Як ти йдеш, чи ти п'яний?

Марко чув паламарів голос, але відповів йому тільки в думці: «Я ж іду, на милість божу, я ж іду; чого ви мене підганяєте? Я ж нічого не хочу — ні абрикос, ні апельсинів — нічого, тільки не бийте мене, на милість божу, я ж іду!»

Як вони підганяють його, кати!

Йому жаль стало матері, кволої, слабкої, завжди голодної. Свій хліб вона залишає для Мимиці, яка ще зовсім маленька, а сама відщипне собі дрібку, як для мурашки, намочить у воді — і така її вечеря; у Марка аж серце краялося, коли бачив, як мати, вся в сльозах, дивиться перелякано, мов спіймана пташка. Марко сказав би їй щось, але як тільки пригортався до неї, вона починала ще більше плакати, і її важкі, мов свинцеві, сльози капали йому на обличчя і руки. І тепер мати, голодна і спрагла, мусить іти по цьому гострому камінню, під цим немилосердним сонцем. І жаль йому було сестер. Францка вже велика, старша за нього, тому вона, хоч і голодна, ступає твердо, а плаче тільки через те, що жаліє інших, жаліє матір. Маркові стало ще більше жаль її, бо вона добра до інших. Але бідна Мимиця, дитинка — Марко зараз відчув, яка вона йому близька. Маленька, ще не розуміє нічого, вона, бідолаха, кожної неділі мусить проходити повз апельсини, абри-

коси, повз медяники біля церкви. Якби взяти її на руки, але ж він тримає хрест; а Францка надто слабка, ще упаде із нею. Вони йдуть, тримаючись за руки, Мимиця посередині, а Францка біля матері, щоб з матір'ю чого не сталося. І батька жаль було Маркові. Ступав він важко, згорблений вдвоє, з посірілим обличчям, зсуненими бровами; мовчав і не зітхав, лиш часом журно озирався довкола — на матір, на чотирьох сестер, на Марка, що ніс попереду хрест, і ще більше горбився. Ішли без перепочинку, голодні, спраглі, втомлені, нескінченною кам'янистою дорогою, під немилосердним сонцем, а ззаду їх штовхали й підганяли паламар та священик кропилом і требником.

Ніде нема порятунку, ні спочинку довгожданого, ні краплини води, ні кряхти хліба.

Злі люди їдять абрикоси й апельсини і навіть кісточки не кинуть їм, убогим, голодним; у бога є всього доволі, йому варто лиш захотіти, і не стане голоду й спраги; але він слухає побожну молитву і сміється з неї.

«Проклятий! Проклятий!» — стрепенувся Марко всім тілом. В очах йому замиготіли іскри: страшно важкий був хрест, аж хилитав ним, а сонце штрикало вниз дивною довгою золотою голкою, спочатку вона, мов дражнячись, зблиснула кілька разів йому перед очима, а потім почала поволі встромлятися в голову крізь лоб.

Раптом перед ним роззявилася прірва. Уже з-за сосон визирнула баня каплички, та Марко не бачив її. Його охопив невимовний страх, коли він угледів перед собою прірву, жахливу, бездонну. Останній порятунок — тікати!

«Мамо! Мамо! Не йдіть далі, там безодня! Тікайте, мамо, на цей бік, а ти, Францко, на той! Тягни Мимицю за собою! Мамо, щоб нас не зловили!»

Хотів схопити її за руку, похитнувся, хрест гелпнув на дорогу над урвищем, і Марко, спіткнувшись об нього, вдарився чолом об держално. Усе було марно...

Занесли його до селянської хати, що стояла біля церкви. А ввечері Марка відправили додому, і там він помер.

ПАВЛИЧЕКОВА КРОНА

I

Уже два дні я лежав. Не існувало для мене ні дня, ні ночі, не рахував я годин, ні хвилин. Вікно було щільно затулене; може, й сяяло десь сонце, та я не бачив його променів, непроглядний морок панував у моїй кімнаті. Я лежав на постелі одягнений, заклавши руки за голову, втупивши очі в сіру стелю; спокійно билосся моє серце, огорнене тупим болем. І думав: чому так, життя, ти платиш своєму рабові? Чому так, життя, ти скоряєшся своєму господареві?

Так я думав. Голодний я був і спраглий, сором і ганьба палили мені обличчя, жаль переповнював серце. Ще й вона, вона, яку я натхненно у віршах оспівав, пішла від мене!

Залишалося простягти руку назустріч смерті. Це була б тільки мить: ще дивлюся в стелю на сірі плями, ще думаю, думаю всяке, легко перевертаю, хай бог милує, важкі і вперті думки, ще серце наливається жалем — і нараз гасне світло! Так би було!

«Щоб сни погані не снилися!» — сказав Гамлет.

Лежати одягненому на ліжку, заклавши руки за голову, вставивши очі в сіру стелю, і думати ні про що. Лежиш собі, мов камінь на дорозі, і щасливий. Раптом здригнулася рука, аби відігнати того, що стоїть край ліжка і ще будить знеможену думку.

«Якби тільки вмерти! — шепоче він, схиляючи низько до мене обличчя, якого я не хочу бачити.— Але ти ніколи не вмреш спокійно, в тупому смутку, забутий, тихо, як пес. Крізь вічність кометою полине за тобою ганьба і безчестя, нікчемність твого скону. Без співчуття і розради: нема порятунку ні в житті, ні в смерті!»

Махни на все рукою, смійся з усього! Скажи тому, що не хоче заснути: хай він змилується, хай замкне двері. Надто багато було прикрощів, мабуть, уже досить!..

Збудив мене стукіт у двері. Я весь налякався — мрець, який прокинувся, бо у віко постукала чиясь рука.

Двері поволі відчинилися, і до кімнати увійшов несмілий, згорблений чоловік. Він був дуже худий, сухотний, у блаженському одязі, полатане пальто висіло на ньому, як на кілку. Обличчя кощаве, сіре, з застиглим жебрацьким усміхом.

— Хто це? — гукнув я, не впізнаючи його, бо очі заволокло туманом. Я підвівся з ліжка і встромив погляд у нього. Мовби вилущилася з напівтемряви довга, суха постать і наблизилася до мене, реальна, виразна; вириваючись з полону снів, я здивувався: на його обличчі була написана моя мука.

Ще більше посіріли й запалися його щоки, мало не дотикалися одна до одної, і рот був напіврозтулений, як у зніжовілої й розгубленої людини; брови піднялися високо, між ними впоперек лоба пролягла глибока борозна; руки безвільно звисали, ноги тремтіли в колінах; і на всьому цьому нужденному обличчі, на всій постаті відбився прилизливий жебрацький усміх.

— Чого вам, пане Павличек? — запитав я його.

Він похилив голову ще нижче, підняв плечі й розвів руками.

— Розумієте... бачите, знаєте! — всміхався й не міг сказати, чого прийшов.

— Що ви хотіли?

— Неділя сьогодні... а в нього іменини...

Його ноги дедалі дужче тремтіли; і він, хоч не мав наміру йти, схопився за клямку; ним хитало в моїй затхлій кімнаті.

— Сьогодні неділя, і от сьогодні в нього іменини! — повторив він, доки я, нічого не розуміючи, дивився на нього.

— Бачите, знаєте... Янек сьогодні іменинник... Гонза¹,

¹ Г о н з а — пестлива форма від імені Ян.

мій малий Гонза... І я собі гадав, пане, що ви... бачите, знаєте...

Чудний, наляканий, благальний і розпачливий усміх споворив його обличчя.

— Тільки одну крону! — раптом вигукнув він писклявим, хрипким голосом; зігнувся в поясі і ступив крок ближче до моєї постелі.

— Що то одна корона? — говорив він, мов у лихоманці.— Порох на дорозі, пісок...

Видно було, що він збирався говорити й говорити, як людина, що словами хоче заглушити тривожні думки. Я сидів на ліжку, сперши голову на руки, і нишком сміявся. Дедалі нестримнішим і веселішим був мій сміх: ти бач, є ще на світі така людина, що прийшла до тебе чогось просити! Бач, прийшов, дивак, і гадає, що ти багатший за нього! Я сміявся, він бачив мій сміх, і його сіре обличчя ще дужче блідло.

— Тільки одну крону! — прошепотів він зовсім тихо, я ледве почув; його очі так світилися, що промінь від них пронизував мене наскрізь.

— Нема в мене крони! — відповів я.

Він стояв і мовчав.

— Нема! — повторив я спокійно, але зі мстивою злістю, а він дивився на мене безбарвними, осклілими з жаху очима.

— У нього ж сьогодні іменини! — сказав він, як дитина, і усміх його теж скидався на дитячий, тільки очі були світлі й широко розкриті.

Він стояв на місці, ми обидва мовчали; нарешті він повільно обернувся, зовсім тихо відчинив двері і вийшов. Я швидко встав, підійшов до вікна і відхилив трохи занавіску. Він оглянувся на моє вікно, і в його затуманених очах теплілася безглузда надія, як у жебрака, коли той озирається з вулиці на зачинені двері: а може, передумає, а може, раптом прокинеться в його серці жалість! Огля-

нувся і поспішив далі нерівним хитким кроком; мабуть, помітив удалині нову мету і нову надію...

Думав я про нього спочутливо, як про брата; бачив усі його дороги, і останній його сумний шлях, чув його полохливу мову, боязку й заїкувату, бачив і його очі, запухлі, почервонілі.

II

Павличек наймав кімнату майже навпроти мене. Це була тісна, порожня, темна комірка. Колись він працював столяром, а тепер ледве по світу ходив і ще із зими не мав роботи. Іноді у вікні з'являлася неприродно велика дитяча голова, з надмірно опуклим лобом і ріденьким білим м'яким, як мох, волоссям. Янек, малий Гонза. Десять років йому було, а він ледве вмів говорити; зрідка зводився на свої тоненькі, криві, хворі ніжки, щоб по стіні дістатися до вікна.

— Я йду! — вигукував він, дивлячись на батька великими, світлими, весело здивованими очима.

Весняного вечора, коли вікно було відчинене і в кімнату лилося тепле, м'яке повітря, Янек, який лежав у ліжку, раптом прокинувся. У кімнаті панував напівморок; батько сидів на стільчику, поклавши голову на ковдру й заплющивши очі.

— Тату!

— Чому не спиш, Янеку?

— А коли будуть мої іменини? Чи скоро?

Батько підвівся, йому стало моторошно, аж ноги затремтіли.

— У неділю будуть твої іменини! У неділю, Янеку!

Пройшовся по кімнаті, піднісши зімкнені руки до обличчя. Янек зчудовано спостерігав за ним.

— Ти забув? Ти забув, що в мене будуть іменини, тату?

— Я не забув... Тільки ти потерпи, до неділі ще далеко, сьогодні лишень п'ятниця...

Тривога пробивалася в його голосі, засіла в його очах.

— А чого ти не веселий, що в мене іменини? — допитався Янек здивовано, і йому хотілося плакати.

— Я радий, Янеку... А що тобі купити на іменини?

— М'яча!

— А ще що?

— Хочу медяника... жовтого медяника... я давно не їв медяника, тату!

— Куплю тобі медяника, такого великого... І ще, наостанку, що хотів би?

— Наостанку, тату, купи мені щось таке, що я сам не знаю... щоб я зрадів, коли побачу!

Янек заснув; батько сидів на стільчику, зігнувшись удвоє, заховавши обличчя в долоні.

Усі турботи, усі думки про близьке і дальше майбутнє — усе нараз зникло, перетворилося, злилося в одну, зовсім конкретну турботу.

Павличек роздумував.

«Сьогодні п'ятниця, до неділі далеко, маю весь завтрашній день... чого наперед пережити? Ще напереживаюся...»

Почав підраховувати.

«М'яч — п'ятнадцять крейцерів... дорогий; медяник — п'ятнадцять крейцерів... чималий буде; і ножа йому куплю, маленького, блискучого — двадцять крейцерів. Разом — крона... отже, треба мати одну крону!»

Надворі зовсім стемніло. Засвітив свічку і подивився на сина. Усмішка блукала в нього на розтулених губах, грала на хворому дрібному личку під великим опуклим лобом.

«Бачить сни! — подумав Павличек. — Сниться йому м'яч і медяник... Він упевнений, що я принесу і м'яча, і медяника, нітрохи не сумнівається — мовби сам бог пообіцяв йому!.. Треба дістати крону!»

І він сам вірив у своєму серці, що дістане крону і купить м'яча та медяника; настільки був упевнений, ніби сам бог йому пообіцяв. Навіть не припускав собі, що може не бути

крони, що на всьому світі, великому й широкому, не знайдеться людини, яка б мала крону і дала її з дорогою душею: «Нате, пане Павличек, для Гонзи!» Про це не думав і тому не боявся, бо інакше сама думка була б така жахлива, що навряд чи витримало б його серце.

«Піду! — розмірковував Павличек. — До самого господаря піду і скажу йому... так і так, мовляв... для Гонзи!.. Він крутий і неприступний, але в нього добре серце... Три місяці вже не плачу — нічого не каже... і киває головою, коли вітаюся з ним. То хіба не дасть мені крони? Багатий... сягне рукою в кишеню... нате, пане Павличек, для Гонзи... дві крони!.. Я вдячний вам від усього серця, пане господарю, за таку ласку, і як тільки матиму змогу... А що, хіба я не можу ще розбагатіти?»

На очі від розчуленості виступили сльози, і солодкі мрії, нараз вирвавшись із глибокої темряви, світлі й грайливі, заповнили його серце. Навіть саму журбу ніби осіяло м'яке проміння, і солодко п'янили сльози, які капали з її келиха.

«Поставлю на її могилі гарний пам'ятник... може, навіть завтра замовлю... гарний хрест з золоченими краями... і хай на ньому напишуть: «Тут спочиває Анка»... а нижче вірш... сам складу, щоб вона почула, як я її любив... Що-неділі будемо приходити з Гонзою — поливатимемо квіти... Анко, мамо: бог послав нам щастя, як ти просила! І вона усміхнеться в могилі, усміхнуться ті губи, які були сумними до останньої хвилини...»

Пойнятий солодким, сповненим блаженства жалем, він, усміхаючись, ліг нероздягнутий у сина в ноги, зітхнув глибоко й задрімав.

— Тату! — відчув крихітну руку на щоці.

— Що таке, Янеку?

— А скажи, що ти мені ще купиш. Бо довго чекати.

— Ножа тобі куплю... маленького такого, блискучого, панського!

— Тату, а тепер заснемо обидва; коли ми розплющимо очі, буде вже день; і потім тільки ще один день і ще одна ніч!

— Тільки ще один день і одна ніч!

Гонза заплющив очі і заснув. Павличек перевернувся на постелі; в темряві потонули солодкі мрії, а над серцем, над снами висіло щось як чорна, важка хмара...

III

Вранці, коли ще Гонза спав, Павличек відчинив двері і вийшов. Поволі спустився вузькими сходами, поволі перейшов подвір'я і під іншими, широкими і світлими сходами зупинився перепочити. Стояв зігнутий і втомлений, мовби який вантаж ніс на плечах.

«Може, розсердиться! — думав Павличек. — Хай сердиться; правда на його боці! Я спокійно вислухаю, жодним словом не суперечитиму... мовчки вклонюся і руку йому поцілую. Він гляне на мене й подумає собі: «Не мав чого я сердитися на нього, він бідний!» І скаже: «Нате, пане Павличек, ще одну крону... для Гонзи!..»

Піднімався поволі світлими сходами, а тягар не спадав з плечей. Крізь широко відчинене вікно в коридорі Павличек бачив просторий сад; запах розквітлої акації дурманив йому голову, і він на повні груди вдихав п'янке, свіже повітря.

«Там, поміж цих дерев, міг би гратися Янек, і щічки в нього порожевіли б. Хіба господар не дозволив би йому? Там свіже повітря, його вистачить усім. Скажу йому... бачите, знаєте... Гонза хворий... «Хай ходить у сад! — скаже господар. — Хай щодня приходять і на цілий день хай там зостається...»

Подзвонив; ноги тремтіли, його кидало то в жар, то в холод. Двері відчинилися, на порозі стояв сам господар. Він був одягнутий у довгий, до самої землі, барвистий халат, на

голові мав барвисту нічну шапочку; з гладкого, червоного обличчя дивилися малі, зарослі жиром лінії очі.

— Що у вас, пане Павличек? Давно ви не приходили до мене, пане Павличек!

Зайшли до кімнати, господар сів у крісло, Павличек став біля дверей.

— Ну що, пане Павличек? Що доброго принесли?

Павличекові в горлі пересохло, говорив ніби крізь плач, ледве можна було розібрати його, і кланявся якомсь незграбно.

— Бачите, знаєте... Янек, мій малий Гонза... у нього завтра іменини...

Хотів усміхнутися, але так скривився, ніби мав заплакати. Господар витяг з рота довгу турецьку люльку і, здивований, підняв високо брови.

— Ви марите, пане Павличек?

«Треба було інакше почати!» — дорікнув собі наляканий Павличек.

— Бачите, знаєте, пане... У мене ще все поправиться, я заплачу...

— Коли?

— Я ще попробую... я все попробую... не обижайтеся, пане, ніхто не хоче хворої людини... але я все попробую, ще є трохи сили в цих руках...

Простяг руки, довгі, худі, кощаві, що тряслися, як у старця.

— То ви прийшли мені про це сказати?

Господар нараз спохмурнів, і його обличчя видалося Павличекові ще червонішим і гладшим.

— Ні, бачите, пане, я не прийшов про це сказати... Завтра неділя, святого Івана Євангеліста... і мій Янек, мій малий Гонза... бачите, знаєте...

Господар мовчав.

— Учора ввечері питає мій Гонза: «Тату, що купиш мені на іменини?» Серце моє облилося кров'ю: я ж, пане,

не маю за що хліба йому купити... Якби мені одну крону, тільки одну крону — не більше!

Господар відкрив рота, ще коли Павличек говорив; тепер він раптом звівся, жили йому надулися, важко сопів і викрикував хриплим голосом:

— Що, каналія? Жебрачити прийшов? Сидиш у моїй хаті, задурно сидиш і ще прийшов жебрачити! Не хліба просить, ні; я буду ще купувати м'ячки для їхніх байстрюків, коники, ляльки — няньчити їх буду, нарешті... Геть!

Павличек тремтів, кімната гойдалася йому перед очима,

— Тільки одну крону...— прошепотів він так тихо, що слова навіть не злетіли з губів.

Господар відчинив двері навстіж.

— Геть! Геть з цього порога! Геть із цього дому!

Як у запамороченні, спускався Павличек сходами вниз, а за ним летіли викрики, хриплі, надсадні, важкі.

Коли повернувся до своєї кімнати, Янек уже сидів у ліжку.

— Куди ти ходив, тату? Сядь коло мене, поговоримо про мої іменини!

— Зараз не маю часу, Янеку, мені треба йти! А ти лягай, заплющ очі і думай про свої іменини!

— Тату, я вже все передумав! Не треба медяника, купи мені ліпше булку з родзинками!

— Гаразд, куплю булку з родзинками.

— І червоного м'яча!

— І червоного м'яча куплю.

Узяв із шафки шматок хліба і поклав на постелю.

— На, їж, Янеку, і чекай мене!

Коли проходив вулицею, на розі глянув у вікно м'ясникового будинку й жахнувся: годинник на стіні показував близько полудня.

«Де я так, нещасний, забарився, куди мене носило? Хто підганяє цю стрілку, на моє безголов'я?»

Зупинився нараз, йому сяйнула нова, радісна думка.

«Негайно туди. Як же я раніше не подумав про це? Кра-

мар є крамар, проте не звір він! Люб'язно зустрічає, ніколи поганого слова не мовить. Учора дав мені кави й цукру, то й крону позичить. Може, і буркне щось, гляне скоса — його право. Але крону дасть ще й цукерок для Гонзи... цукерки добре сховаю, тільки завтра вранці їх покажу: «На, Гонзо, це крамар передав тобі цукерок, бо ж у тебе іменини!»

Відчинив скляні двері крамниці; крамар був сам, сидів за широким столом і читав газету. Павличек мовчки чекав, але крамар, зайнятий читанням, не підводив голови.

— Я думав, пане... бачите, знаєте, ви багато мені добра зробили... і як тільки матиму змогу...

Крамар і далі читав газету; його поголене, з сивизною, вусате обличчя було мов скам'яніле.

— Бачите, завтра святого Івана Євангеліста... Янек, мій малий Гонза, іменинник...

Крамар мовчав, навіть очей не підводив.

— Я хотів купити йому медяника, ну й м'яч... — белькотів Павличек, а потім несподівано вигукнув — мов з-під землі вирвався голос: — Тільки одну крону мені потрібно, пане, тільки одну крону!

Крамар підніс руку, показуючи нею на двері, голови не підвів.

— Пане!

Дзенькнули двері, до крамниці увійшла жінка; крамар устав і розмовляв з нею весело, дзвінким голосом, ніби нічого й не сталося. Тільки мимохідь, мовби випадково, ще раз тицьнув рукою в двері, і Павличек вийшов.

«Знаю, це та фатальна година, коли все вирішується! — міркував Павличек, охоплений відчаєм. — І люди чекають тої фатальної години. Ось, кажуть, зараз тобі погано, то ми змилюстивимось над тобою і втішимо тебе; але якщо тобі буде ще гірше, якщо прийде та страшна година, коли все вирішується, ми насміємося з тебе в очі й виженемо за поріг...»

Брів з вулиці на вулицю, зайшов так далеко в місто і нарешті спинився, неначе зі сну прокинувся. Був утомле-

ний, тупо боліло зморене серце. «Куди йду? — подумай він.— Чого я вже опустив руки? Ще не спізнило, до ночі далеко... Замість того щоб блукати безцільно, треба добре все обміркувати, зважити...»

Стукнув себе долонею по лобі, засміявся сам до себе і поспішив назад.

«І треба ж забути! Людина бродить, шукає, весь час вдивляється кудись далеко, а нема того, щоб глянути спочатку собі під ноги!»

Павличек увійшов до корчми. Весело всміхаючись, привітався з корчмарем; щоправда, усмішка в нього вийшла жалюгідна й хирна, як у того комедіанта, що тільки-но плавав за кулісами.

— Дай боже, корчмарю! Не прийшов я пити, уже давно минулися ті часи! Ось, просити прийшов, щоб ти позичив мені одну крону, тільки одну крону!

— Нічого не буде! — відповів, весело сміючись, корчмар.— Якщо хочеш, пий у борг, але з короною нічого не буде!

— Тільки одну крону!

Корчмар відмахнувся дебелою рукою і подався до відвідувачів.

«Піду додому! — подумав Павличек, охоплений якимсь тупим спокоєм.— Сяду і добре подумаю і нікуди з хати; доки точно й напевно знатиму: там дістану крону!»

— Куди ходив, тату? — зустрів його Гонза.— Я довго тебе чекав, хоч у їсти!

Павличек схилився на постелю.

«Щойно був у крамаря,— думав він,— і, замість того щоб просити хліба... Тепер він більше нічого мені не дасть...»

Відчинив шафку.

— Їж хліб, Янеку, і потерпи...

«Корчмар дав би мені хліба й вина»,— думав Павличек.

— Чого ти сердитий, тату? — запитав Гонза.

— Я не сердитий, Янеку, я втомлений; ляжу коло тебе й засну. Ти теж спи...

У голові йому туманилося, він тримався лівою рукою за ліжку, права лежала на ковдрі.

«Я ж не їв! — подумалося йому.— Ще від учорашнього ранку не їв!»

— Ти спи, тату, а я буду думати про свої іменини...
А м'яч буде такий великий, як мій кулак?

— Як твій кулак!

— І буде червоний?

— Спи, Янеку!

Ліг біля сина і обняв його.

«Відпочину, висплюся! — плуталося йому в голові.—
А завтра раненько встану... і піду...»

Надворі сутеніло.

IV

Вранці Павличек вийшов на вулицю, мов із трупарні: худючий, виснажений, лиця на ньому не було, очі позападалися, пригасли.

«Тільки б малий не прокинувся!» — усміхнувся він, як би міг усміхнутися скелет.

Це був той ранок, коли Павличек зайшов до моєї похмурої кімнати, а потім на вулиці оглянувся на моє вікно.

Видно, подався він недалеко. Тільки до рогу, до пекаревої крамниці. Можливо, мав на гадці зайти всередину і сказати череватому пекареві: «Бачите, знаєте... Янек, мій малий Гонза, сьогодні іменинник... і ось... бачите, знаєте... тільки одну крону мені треба, пане, тільки одну крону!...» Можливо, так думав Павличек, проходячи повз відчинені двері.

Двері були відчинені навстіж, і нікого не було в крамниці. На широкому столі, майже за два кроки від дверей, лежали в ряд три великі, гарні, зарум'янені пироги. На другому столі Павличек помітив малу миску,— у таких мисочках крамарі звичайно тримають дрібні гроші.

• Зупинився перед дверима; його обличчя спотворилося в жебрацькому усміхові.

«Бачите, знаєте... тільки одну крону, о пане, тільки одну крону... я вже всіляко пробував...»

Ноги йому підламувалися в колінах, коли переступав поріг. Він простяг руку до мисочки і взяв одну крону; потім схопив пирога і затис його під пахвою.

— Гей!

Важкий кулак ударив його в обличчя, він заточився, пиріг і крона покотилися по підлозі. Кулак удруге впав, і Павличек звалився на коліна. Миттю назбиралася повна крамниця людей.

— Злодій! — кричав пекар; обличчя в нього розчервонілося, очі блищали.— Чекав надворі, я раніше вже його запримітив. Як тільки я відступився на крок з крамниці, він і запустив свої довгі руки... цілою жменею захопив!

Павличек підвівся, під оком і на лобі в нього виднілися синці. Він роззирався довкола відсутнім, тупим поглядом, ледве чув, як його штовхали кулаками, били по голові і в груди.

— Для Гонзи... він іменинник, мій Янек... сьогодні святого Івана Євангеліста...

Підійшов поліцай і так міцно схопив його під пахви, що той захитався.

Через якийсь час на вулицю виринула довга процесія. Перш ніж вона повернула за ріг, високо у вікні з'явилося дрібне дитяче личко з великим опуклим лобом.

— Тату! Тату, куди ти йдеш? Я вже довго чекаю тебе!
Затихнув гамір, зникла процесія.

— Тату!

Якнайщільніше я затулюв вікно і ліг, накрившись з головою, щоб не чути життя. Все одно здалеку долинав до мене рев і крик, ніби розпачливий передсмертний голос людини... І якби я сховався навіть глибоко під землею, то він би й там рвав моє серце.

ЗДЕНКО ПЕТЕРСИЛКА

I

Учора ввечері на нашій вулиці сталася трагедія — одна з безлічі, які відбуваються без шуму і так само тихо відходять у небуття. Пополотніла б людина, якби раптом перед нею розступились усі ці сірі нескінченні стіни. Навряд чи ще десь так глибоко й сильно прагнуть до заобрійних далей, чи ще десь так бояться сьогоднішнього дня і так по-дитячому наївно покладають надії на майбутнє, як тут. Через те буря й закинула мене на цю похмуру околицю...

Однак розповім про все по порядку, як було.

Десь у перші дні мого вигнання я стояв біля вікна, коли раптом на вулиці з'явилася незвичайна процесія; посувалася вона повільно, з гиками, криком та сміхом. Юрмилися самі діти — замурані, галасливі, розхристані шибеники і непричесані, босі дівчатка, а серед тої горлатої метушливої зграї похитувалася дивна пара. Чоловік був дуже високий і страшенно худючий — здалеку було вже видно, що сухотник і п'яниця; на голові мав поношений циліндр, який зсунувся набакир і назад; одягнений був у чорний сюртук, мішкуватий і куций, зморщений на спині, а з коротких рукавів стирчали голі тонкі волохаті руки; вузькі світлі штани ледве сягали черевиків; замість сорочки, під жилеткою висіла брудна, зіжмакана манишка, на шиї була пов'язана червона хустка, яка так сповзла йому набік, що кінці лежали не на грудях, а на плечі. На перший погляд він скидався на дрібного чиновника, якого вигнали за пияцтво. Тільки обличчя в нього не було схоже ні на обличчя затятого п'яниці, ні тим паче — понурого, припалого пороком чиновника. Геть виснажене і бліде, воно випромінювало незмірну доброту й безмежну безтурботність. Маленькі сльозаві очі дивилися весело, медово-солодко; запале, сухотне обличчя було все ніби осяяне сонячним світлом.

Жінка, що вела його під руку, була набагато нижча за нього, ледве діставала йому до плеча. Її обличчя було червоне, брезкле й сплакане; на товстих, готових до плачу губах лежала безтурботна добродушність. На її розкуйовдженому волоссі ледве тримався маленький солом'яний капелюшок; світла блаженська блузка була залита червоним вином, на спідниці затужавіло болото.

Обоє були п'яні й заточувалися то з тротуару на бруківку, то з бруківки на тротуар; вона, щоправда, намагалася ступати якомога рівніше, дивилася поважно й манірно; йому ж, очевидно, подобалося заточуватись, і, як мені здається, він робив це навіть навмисне. Високо піднімав ногу, широко замахував лівою рукою і, голосно сміючись, навально тягнув жінку з вулиці під стіну будинку.

Біля них невідступно вертівся малий, років семи, хлопчина, досить пристойно одягнутий, з заплаканим личком. Мене вразили тоді його неприродно великі, глибокі чорні очі — таких я ще не бачив; обличчя в нього було дрібне й ніжне, і на ньому світилися тільки ці темні очі.

— Петерсилек і Петерсилка! ¹ — кричали діти.

П'яниця оглянувся довкола й підняв довгу руку.

— Любі діти, моє прізвище не Петерсилек, а Петерсилка. Обоє ми пишемося Петерсилка, я і моя жінка, а не Петерсилек. Скільки разів я вам уже пояснював! Але ж ви такі невиховані, любі діти! Невже ви ростете без батька й матері? Ні? То скажіть їм, що пам'ять змалечку треба розвивати!

Подивившись на відчинені навстіж вікна, він ще вище підняв руку:

— Чуєте, матері цього міста, і ви, дбайливі батьки!

У відповідь розлігся голосний регіт, посипавшись з вікон на вулицю, наче град. Жінка образилася й гукнула, мало не плачучи:

— Чого смієтесь? Краще послухайте розумне слово!

¹ Петерсилек — по-словенськи «петрушка».

Діти оточили їх і вступилися в п'яницю у радісному чеканні.

— А чого б їм не сміятися, люба моя? Сміх — це сонце життя. Смійтеся, любі діти; дитина, яка весело сміється, не таїть у собі зла. Дивіться, матері, і в мене є син, золота дитина, невинна й добра, як польова квітка. Як він гарно сміється... Де ти, Зденку?

Хлопчина підійшов до нього, тремтячи, мов у лихоманці; по щоках текли сльози, але очі були ясні, глибокі й тихі.

— Ти плакав, Зденку? Чого ти плакав?

Щиро здивований, п'яниця звів брови, погладив сина по голові й поліз до кишені.

— Бачиш, Зденку, десятку маю. Що б ти купив за неї? Сядьмо, Зденку, сядь коло мене, поговоримо, що б ти купив за цю світлу десятку.

— Де ми сядемо, тату? Я не хочу десятки.

— Де ми сядемо? Бачиш, скільки простору, який великий світ! Ось тут під стіною, у затінку!

Раптом за спиною в п'яниці вибухнув регіт, залунали переможні вигуки. Петерсилка весело оглянувся.

— Що ви там встругнули, діти?

Жінка заламала руки й заголосила:

— О безбожники, розбишаки!

Малий шибеник, що реготав посеред вулиці, розпатланий, босий, піддер догори фалди Петерсилчиного сюртука й пришпилів їх високо на спині, під самим заялуженим коміром.

П'яниця весело засміявся:

— Навіщо ти відчіплюєш, Анко? Хай собі діти повеселяться. Дотепний який хлопчина, з талантом, такий чого тільки не вигидає!

Зденко дивився чорними, тихими очима, шукав когось. Потім поволі рушив через вулицю, малий і недолугий, ішов не поспішаючи, повагом, ніби втомлений. І кинувся зненацька на розпатланого хлопчину, вчепився йому у во-

лосся й повалив на землю; наліг коліньми на груди й почав гамселити кулаками по обличчю.

У першу мить уся вулиця, здивована й приголомшена, ватихла. Потім з під'їздів вискочили огрядні жінки, прибігли чоловіки з закованими рукавами, на Зденка накинулися діти, й у поросі покотився живий клубок дрібних тіл.

П'яниця стояв, бшелешений, усміхався дивно, ноги йому тремтіли:

— Люди божі, що ви робите! Не чиніть гріха, люди божі!

Жінка, спотикаючись, проштовхалася крізь натовп до купи тіл.

— Зденку, Зденку, вони тебе в'ють, Зденку!

Хтось її садонув під бік, і вона впала на коліна:

— Змилуйтеся, люди! Не бийте нас, не вбивайте — ми вам нічого поганого не зробили!

Крик здійнявся такий, що я вже не розбирав слів; може, й тому, що мною почала трясти якась дивна лихоманка. Нараз той гвалт, мов ножем, прорізав грібий чоловічий голос:

— П'яниця наших дітей б'є!

Перед Петерсилкою виринув широкоплечий, з закованими рукавами чоловік, мовчки розмахнувся й ударив його кулаком у сухотне обличчя. П'яниця упав, як сніп, і відразу ж звівся на коліна; я перелякався, коли побачив його усмішку, — вона була така ж добродушна, безтурботна і невинна, як і раніше, тільки очі дивилися розгублено:

— Що я вам зробив? Що ми вам зробили?

Плечистий чоловік стусонув його кулаком у груди, повернувся й пішов.

Ледве підвівся п'яниця, оглянувся спантелічено по вулиці, по чорній юрбі.

— Де ви? Анко! Зденку!

Вимазана, вся в поросі, заплакана, випручалася жінка з купи тіл. Солом'яного капелюшка на ній уже не було,

гудзики на блузці були обірвані, волосся сплутаними пасмами звисало на обличчя.

— Змилуйтесь! Пустіть! Майте бога в серці!

Вона тримала за руку Зденка, на якого й далі падали важкі удари, але він навіть не здригався; усе обличчя було подряпане, заюшене кров'ю, а глибокі очі світилися спокоем. Мене мороз проймав поза шкірою, коли я дивився на його тонкі рученята; дитячими, слабкими кулачками він відповідав на кожен удар — мовчки, навіть не дивлячись.

П'яниця побачив його й, похитуючись, широкими кроками рушив до них. У цей час хтозна-звідки раптом з'явився кремезний поліцейський з блискучою бляхою на грудях і поклав руку Петерсилці на плече.

— За віщо? За віщо? — белькотів п'яниця. — Що ми вам зробили? Подивіться, подивіться на мого сина — він весь закривавлений! О, ви всі, ви всі розбійники!

— Ходи зі мною!

Коли процесія дійшла до рогу вулиці, сталося таке неусвітне, що я засунув фіранку на вікні й заплющив очі.

Зденко, забруднений, обдертий, залитий кров'ю, кинувся на свого батька, він бив його малими кулачками в груди, підстрибнув і вдарив у лице, нагнувся й укусив за руку.

П'яниця, низько схилившись до нього, всміхався:

— У лице, Зденку, бий, у лице!

Зденко не вдарив, він упав на землю...

У цю мить я засунув фіранку на вікні.

II

Це сталося багато місяців, а може, й кілька років тому. Пам'ять зберегла все, бо так уже, мабуть, судилося, що в серці тіні лягають одна біля однієї, як їх породжує ніч тої сумної доби, і згасають поволі світлі промені; журба росте, обплітає чорним гіллям недолуге серце, усе, що було; і радість меркне, шойно засвітившись...

Сухотний пан Петерсилка — мій знайомий; живе недалеко від мене. Дуже старанний робітник, кравець; працює до пізньої ночі, не п'є ні вина, ні горілки. Обоє з жінкою сидять за столом і шують, Зденко читає; на столі світиться лампа, і обличчя в усіх трьох ніби позолочені її яскравим світлом. Іноді я заходжу до них на чай.

— Скільки вже є? Скільки там? — запитує Петерсилка з поважним виглядом, не піднімаючи голови.

— Завтра двадцять буде! — відповідає жінка. — Двадцять гульденів! — і теж не піднімає голови від роботи.

— Чого ти такий тихий і мовчазний, Зденку? — запитує Петерсилка, всміхаючись. — Двадцять гульденів маємо вже! Чому не радієш?

Зденко читає й мовчить. Він уже дорослий, як усі діти з міської околиці. Йому десять років, обличчя в нього серйозне, спокійне. Мені здається, що його тонкі, рівні, суворі губи досі ніколи не всміхалися. І ще здається мені, що коли батько казав: «Як він гарно сміється», — то це була тільки приємна мрія.

Я ходив до них, сидів з ними і пив чай, бо вирішив до кінця з'ясувати, як гинуть невинні люди.

Коли я прощався, Петерсилка проводжав мене до сходів, часом у під'їзд, іноді йшов зі мною на вулицю.

— Що ви тепер скажете? Що люди тепер скажуть? — усміхався він, сяючи. — Буває, людина спіткнеться, ну що ж? Молоді були, тепер постаріли, за розум узялися! Куди? У корчму? Ні, ніколи більше; сказав — що зав'язав. Уже двадцять гульденів зібрали — усе для Зденка!

Він узяв мене під руку, нахилився до мене впритул і зашепотів:

— Ви заглядали коли-небудь у його очі? В них усе, ціле королівство в них... Признаюся вам, добродію, іноді боюся їх, не наважуюся глянути і рука тремтить, коли відчуваю на собі ці очі... Подумайте тільки, ще й місяця не минуло, а ми вже зібрали двадцять гульденів! Важко, клопітно — зате серце радіє! У мене сухоти, я вже давно хворий, але

ще кілька років протягну, бодай кілька років, бодай два. За місяць — двадцять гульденів; за два роки — п'ятсот! Ще побільше будемо відкладати! Ми з жінкою вирішили не пити молока вранці — навіщо здоровій людині сніданок? Зденко про це не знатиме, він буде пити молоко! А тепер поміркуйте: для такої людини, як Зденко, п'ятсот гульденів — то ціле багатство; одна річ — кинути зерно в родючий ґрунт, інша — в пісок... Від радості я часто плачу, кожної ночі плачу, коли подумаю, як буде шановане ім'я моє!

Він говорив ще довго, мов у якомусь екстазі, я його майже не слухав і ледве розумів. У під'їзді він випустив мою руку, подивився мені в очі дивним, благальним поглядом, круто повернувся і, кваплячись, подався сходами нагору.

Так було до кінця місяця. На початку наступного в їхній кімнаті стало тихо й похмуро, вікна були завішені. На підлозі лежав напівроздягнений Петерсилка; обличчя в нього було бліде, рот розкритий; поруч лежала його жінка, вона важко дихала, губи в неї напухли, запеклися. На площадці перед дверима стояв Зденко, поклавши руки й обличчя на поручні й дивлячись у провіт між сходами. Прийшов якийсь чоловік, хотів подзвонити, але Зденко перелякано обернувся:

— Батька нема вдома, нікого нема... І до вечора не буде!

Я зібрався йти. Петерсилка підвівся, щоб провести мене, але Зденко сказав:

— Сьогодні я вас проведу, пане!

Петерсилка слухняно сів, злякано дивлячись, мов дитина, що почула далекий гуркіт грому і їй зробилося страшно. Він проводив нас сполоханим поглядом, доки за нами не зачинилися двері.

На сходах Зденко схопив мене за руку:

— Куди ви йдете, пане?

— Додому.

— Не в корчму?

— Ні.

— Я пішов би в корчму!

На сходах було темно, я нахилився й побачив обличчя, яке назавжди запало мені в пам'ять. Дві жарини горіли в темряві, двоє великих очей.

— Отже, не в корчму? — перепитав він, хихикнувши, й зупинив на мені дивний, майже злий погляд. Я мовчки рушив далі, він пішов за мною.

У під'їзді він знову схопив мене за руку:

— Ви гадаєте, що ви кращий за мого батька? Ви не кращий! Яке вам діло до мого батька, яке вам діло до моєї матері, яке вам діло до мене? Якби у вас був будинок, я підпалив би його!

Він стояв переді мною й тремтів, мене теж кинуло в дрож. І цієї миті хтозна-чому моє серце охопила лють:

— Зденку, ти ж бив свого батька!

У під'їзді було темно, ми обидва мовчали; я ледве розрізняв його біле дрібне личко. Я стояв і дивився на нього, а він, зіщулившись, раптом кинувся на мене. Я вдарився об стіну, він бив мене по обличчю своїми слабкими кулачками.

— Що ти робиш, Зденку! — крикнув я.

Він опустив руки й сперся об стіну навпроти мене. Важко дихав, я ледве розбирав його слова:

— Ви самі знаєте, чому я його бив! Ви такий же лихий, як і всі, — нема добрих людей!

Мов отямившись, я кинувся до нього, схопив його за плечі:

— Прости мені, як бог прощає!

Ми стояли, взявшись за руки.

— Ти хотів у корчму, Зденку, ходімо в корчму!

— Тоді хотів, зараз не хочу!

Він знову став дитиною, слабкою, засмученою. Ставши навшпиньки, він обняв мене обома руками, притулився до мене, і я відчув на своєму обличчі його гаряче дихання.

— Завтра, пане! Я знаю, це станеться завтра! Будьте милосердні!

У п'їтми він шукав моє обличчя, і я здригнувся, відчувши його теплі, м'які руки.

III

Так прийшов цей день, про який я згадую з болем. Усе сталося якось раптово, вихором пронеслося повз мене.

Метушня, крик, сміх, процесія на вулиці.

— Люди божі... я не Петерсилек, я Петерсилка... Де Зденко? Зденку, де твої гроші? Тобі жаль їх, Зденку? Зароблю ще, бо ти мій син, моя надія... Де ти, Зденку?.. Стривай-но, Зденку, ти мене бив! Сьогодні привселюдно ти бив мене! Стань переді мною, відповідай, я твій батько!

І п'яниця вдоволено засміявся, бо намислив знову якусь веселу розвагу.

Жінка, плачучи, вела його під руку.

— На сьогодні досить, Яне... Важко на серці в мене, матір згадала!

— Заспокойся, серденько, не плач! Погано ми вчинили, виправимося. Ще бароном буде наш Зденко... Де Зденко?

Оглядався, напіввеселий, напівзаклопотаний. Його обличчя стало ще блідішим, ще більше змарніло і всіялося зморшками; сюртук на ньому висів мішком, руки стирчали, як дві голі кістки.

Навколо нього не було таких веселощів, як раніше. Діти вже звикли до його витівок; жінки стояли в під'їздах і плювали йому під ноги, дивлячись на всі його коники.

— Чого ви мене впосліджуєте, люди божі? Що я вам зробив? Нікому я зла не вчинив, тільки собі!

Навколо Петерсилки зібралася юрба; він раптом став на коліна посеред вулиці й почав кланятися на всі боки, запобігливо всміхаючись.

— Ви всі, люди божі, кращі за мене, але я теж не поганий! Усі люди добрі!.. Але які б ви не були добрі — вище за всіх стоїть святий чоловік, серце й душа всього людства, і зветься він Зденко Петерсилка! Люди божі, це мій син!

Жінка взяла його під руку, намагаючись підвести:

— Ходімо, Яне... Люди не такі вже й добрі!

Він усміхався, як дитина.

— Добрі чи погані, але чому б мені не порозмовляти з ними? Не заважай.

— Устань!

Він підвівся й відразу підняв руку до неба; рукав зсунувся до ліктя; червона хустка, зіжмакана й брудна, розв'язалася й лежала на плечах.

— Бачиш, жінко, он ту хмару?

— Бачу.

— На цій хмарі колись царюватиме наш син... наш Зденко...

Натовп весело готував.

Фалди сюртука були пришпилені вже не на спині, а на плечах: одна — на правому, друга — на лівому. Кумедний стояв Петерсилка посеред вулиці, ноги видавалися ще довшими й тоншими, високо стирчала рука, піднята в небо.

Жінка випустила його руку й незграбно, спотикаючись, побігла за бешкетниками, але скоро вернулась.

— А чого б дітям не повеселитися? — усміхався Петерсилка.

— А чом би й ні? — обізвався босоногий шибеник і штовхнув п'яницю з такою силою в бік, що Петерсилка, заточившись, упав обличчям ниць на бруківку. Носом і ротом йому пішла кров.

Худенький блідий хлопчак з великими чорними очима опинився біля нього, ніби з-під землі виріс. Нахилившись, він якийсь час уважно роздивлявся навколо, шукаючи когось.

І раптом рушив через вулицю — йшов спокійно, ніби знехотя. Край тротуару стояв розпатланий босий хлопчина — обличчя нахабне, пронозливе, руки в кишенях.

— Це ти зробив! — дуже тихо, майже пошепки промовив Зденко.

— Я зробив! — засміявся той Зденкові просто в обличчя.

Зденко нічого не відповів, тільки низько нагнувся, хлопчина закричав і осів на землю. На каміння бризнула кров.

Так само, як і раніше, спокійно, не поспішаючи, Зденко повернувся назад.

Петерсилка й далі сидів посеред вулиці, спираючись обома руками на землю. За його спиною стояла жінка й пересварювалася з огрядними господинями, які обступили її. Зденко кинув швидкий погляд на матір і відвів очі; обличчя в нього було не бліде, а сіре, як небілене полотно.

Тієї миті мене пройняв дрозж... Його дрібне сіре личко несподівано піднялося вгору, чорні очі спинилися на моєму вікні:

«Прощайте!»

Я хотів збігти вниз, на вулицю, але, мов заляканий, не міг зрушити з місця. Зденко схилювався, низько схилювався; Петерсилка запобігливо усміхнувся і, широко змахнувши руками, хотів підвестися, але не зміг. На каміння бризнула кров.

— Так! Я це знав! — вигукнув він.

До вікна обернулося маленьке безкровне личко:

«Він знав... і ви знали!»

Чорний натовп збився під моїм вікном... Я засунув фіранку й заплющив очі.

ЛАВРІН

— Я непотріб, я виплодок, паночки мої, і правильно робите, що гордуєте мною... гордуєте і в живі очі смієтесь... Будьте ласкаві, пане поштмейстере, зайдіть мені в пику... не треба каляти рук — візьміть склянку абошо. Подивіться, сьогодні вівторок, а я не перестаю пити... і вчора, і позавчора, і щодня. Якби ви бачили вдома жінку мою і діточок! Сьогодні їли тільки о третій по обіді... так. Подумайте: з самісінького ранку ходила по селу, ледве дістала картоплі й солі,— віддамо, звісно. Усі як трісочки, худі, зморщені, хай бог боронить. А вона ще й побивається за мною. «Йоже,— благає,— не йди нікуди, Йоже. Ти хворий, десь упадеш на дорозі. Будь розумний, полеж удома...» А я, паночки мої, я п'ю...

Затиснув голову в долоні і втупив погляд у стіл перед собою. Його обличчя не виражало нічого, навіть того, про що тільки-но говорив так заповзято й зворушливо. Каламутні очі з рідкими рудуватими віями дивилися якимось хитро й водночас самовпевнено. Тільки на губах, міцно підібганих, заліг вираз дитячої наївності. На жовтих запалих щоках то тут, то там виступали червоні плями. Сидів сам за столом, по якому порозтікалися калюжі від вина й пива, лежали крихти хліба і цигарковий попіл. А за сусіднім столом, застеленим яскраво-рожевою скатертиною, підсміювалася з нього і «чудово розважалася» ціла компанія: пан податковий інспектор та його ад'юнкт¹, пан доктор, пан поштмейстер, пан учитель Скочир — коротко, постійні Керхівні гості, еліта лісоторської громади.

Скочир погладив свою пишну чорну бороду, мимохідь торкнувся носа, від чого на ньому весело гойдулось пенсне.

¹ А д'ю н к т — помічник.

— Чому ви не працюєте, Лавріне? Жінки вам жаль, а дозволяєте, щоб вона страждала; самі вештаєтеся по корчмах, гроші розтринькуєте!

Скочир говорив дуже правильною словенською мовою, хоч сильно гугнявив; кожне закінчення вимовляв чітко й ретельно; не проковтнув ані найменшого звука.

— Чому не працюю? Ви питаєте, пане вчителю, бо не знаєте настрою моєї душі...

Голосний сміх привітав цю патетичну заяву.

— Я не можу, паночки мої, не можу працювати. Сиджу на стільці годину... другу... цілий день, і копил та шило летять у куток. Чого я маю мучитися, надриватись? І що я маю з того, що ціпенію згорблений у своїй норі з року в рік та латаю й шию? Один день юшка, другий — юшка, третій — юшка і так щодня! І більш нічого: ніяких радощів, ніяких розваг. А крізь вікно бачу, як собі люди прогулюються, нічого не роблять, але добре їдять і п'ють...

Здалося, що задумався. Став говорити повільніше й тише.

— І ми так будемо!.. Я думаю, паночки мої, як це зроби... Люди — вони добрі і допоможуть хворому сіромасі. Не смійтеся, будь ласка!.. Я собі нічого не хочу... ні, я клопочуся тільки про своїх бідних, безневинних діточок...

Губи його ще більше підібгалися — на велику радість пана ад'юнкта, який аж тіпався зо сміху, мов у лихоманці.

— Звичайно, допоможуть,— обізвався глибокий поштмейстерів бас.— А скільки вам треба, Лавріне? Якихось дві тисячі, так?

Лаврін підвівся і, похитуючись, рушив до сусіднього стола. Обличчя в нього сяяло від радості й задоволення. Вираз губів став ще наївніший, по-дитячому нерозумний.

— О-ох, пане поштмейстере... але ви, ви б дали мені?.. Ви були б такі добрі, такі люб'язні?.. О-о, дві тисячі!..

— Ні, ні, Лавріне, я не сказав, що вам їх дам... Можливо; хто зна, як воно ще повернеться...

— А що б ви робили з двома тисячами? — заугнявив Скочир.

Лаврін звів очі до стелі і підняв руку:

— Це було б життя! Своїй жінці справив би панську сукню, з пелериною і широкими рукавами; ходила б вона в капелюшку. Дітей послав би в Любляну до школи; усіх до одного... правда, двоє ще малі...

Знову сів за стіл і говорив сам до себе — напівтихо й нерозбірливо; тільки час од часу зітхав голосніше: «Дві тисячі... дві тисячі...» Видно було, що він глибоко поринув у мрії і поволі зневірюється в здійсненні своїх бажань. Це панові ад'юнктові явно не сподобалося; розвага видалась йому такою дотепною й оригінальною, що ніяк не хотів розстатися з нею.

— Гаразд, Лавріне, з двома тисячами, як бачите, не легко. Придумайте щось інше, щоб зарадити собі й догодити своєму душевному станові. Наприклад, у нас у Лісовій Горі нема ніякої музики. Що ви скажете на це?..

— Пане ад'юнкте, ото ви в самісіньку ціль влучили, в самісіньку ціль. Я сам стільки думав про це... І не важко... і життя привільне... Послухайте, паночки: для цього треба зібрати чимало коштів, бо тут стільки того всього буде потрібно, що я сам, розуміється, такий бідняк, не в силі витягти. Насамперед — інструменти; потім — відповідна форма: бо хіба годиться, щоб я і мої діти грали в такому дранті? Так не личить...

— І павільйон! — нагадав пан доктор. — Біля Матевжевої хати є гарна місцинка. Шикарний дощаний павільйон, обсаджений деревами, — як у столиці; ото були б чудові забави щонеділі.

— Але перед тим треба навчитися щось грати! А у ваших дітей, Лавріне, є взагалі здібності до музики?

— У моїх дітей, пане Скочир? Та вони, я вам кажу, співають, як соловейки; у мене вдома ціла капела... Ви не вірите? Почекайте хвилинку!

Ступаючи розмашистими, непевними кроками, Лаврін вийшов за двері й подався через дорогу до своєї хати. У вікнах уже не світилося, двері були замкнуті. Він тарабанив по шибці й гукав:

— Відчини, Францо, відчини! Засвіти лампу, одягай дітей!

Зсередини обізвався переляканий, сонний голос:

— Що таке, Йоже? Що сталося?

Дзвякнув ключ — і в дверях з'явилася Лавріниха, загорнута в грубий халат.

— Францо, Францо! У нас свято. Тепер буде все добре. Пани пообіцяли... всі, хто є тільки: пан поштмейстер, пан доктор, пан податковий інспектор, пан ад'юнкт... усі! І пан Скочир за те. Завтра почну збирати паї... Давай скоріше! Одягай дітей!

У кімнаті було душно й парко. По всій долівці, з кутка в куток, лежали порозкидані постелі. З-під різних накидок і спідниць, з-під полатаних простирадел, з приплюснутих подушок, з яких то тут, то там стирчали жмутки соломи, підводилися заспані дитячі голівки.

— Що ти затіваєш, Йоже? І який ти знову, бійся бога!

— Я не п'яний, ані на стілечки! Трохи шумить у голові, але то від слабості... Чуєте, Пепчеку, Францеку, Тончеку, Ганко, Нежице, — вставайте, братці мої!.. Ні, це забере багато часу, не треба вдягатися, не треба взуватися, тут недалеко; та й коли придуть у своєму лахмітті, то ще зіпсують усю картину.

Діти стояли перед ним сонні, терли очі і чухмарилися.

— За мною, бандо! Візьміться за руки! Ходімо!

— Куди ти, на милість божу, куди? Залиш їх, не тягни поночі на вулицю.

— Не на вулицю, а до Керхіна; там хочуть бачити їх. Нема нічого страшного, Тончеку, тільки бадьоріше дивися!

У Францека губи скривилися на плач:

— Куди ми йдемо, тату?

— Мамо, спати! — запхикав Тончек.

— Хліба! — згадав Пепчек.

— Усе буде: і вино, і хліб, і м'ясо; ходімо!

— І коник буде?

— Ще чого тобі заманулося!

У Францека затремтіло підборіддя.

— Та буде, і коник буде, тільки не рюмсай мені!

— Його, чуєш, я тебе дуже прошу...

Жінка поклала руку йому на плече.

— Відчепися!

Усі чотири стіни Керхінової корчми аж задвигтіли од сміху, коли увійшов Лаврін зі своєю капелою.

— Це мої діти; паночки, подивіться на них! Вони не одягнуті, як би слід заради такого панства, бо не було часу, але ви ласкаво пробачте мені таке недбальство... Перед вами наші музикальні таланти! Змішаний хор! Ганко і Нежице, наліво; Францеку, всередину; а ви обоє — направо! Паночки мої, оскільки досі я недостатньо займався їхнім музикальним вихованням, то, звісно, у нашому репертуарі нема ще ніяких видатних творів. Але ми для вас виконаємо просту народну пісеньку, і ви легко переконаєтесь, який у них тонкий слух, які чудові голоси і як вони... Починаємо: «Ой піду-у я...»

Пепчек і Тончек обернулися до стіни і затулили руками обличчя, Ганка втупилася в долівку і мовчала. Нежиця збиралася ось-ось заплакати. Лише Франчек зтягнув тонким тремтячим голоском, який відразу ж обірвався.

— Що таке? Чому не співаєте? Повернися до мене, Тончеку, роби, що я тобі кажу! Ще раз з початку...

— Ой пі-і-і...

Нежиця розплакалася вголос, Франчек і собі затрубив. Пан ад'юнкт сміявся так, що аж очі хусточкою втирав, у Скочиря від сміху тряслась уся вершня частина тіла.

Цієї миті вступила до корчми розлючена Лавріниха.

— То ти таке витворяєш зі своїми дітьми! Хіба тебе самого не досить на посміх людям? Ніякого стиду в тебе

нема!.. А ви теж добрі — мали з чого сміятися... Соромтеся! Fel

— Францо, Францо! Йди собі!..

— Дай спокій дітям. Нежице, ходи до мене.

Прилипли до її спідниці й подріботили за матір'ю, налякані, тремтячі, у блаженських сорочинках.

— Пробачте, паночки, моя жінка трохи нестримана, не вміє як слід поводитися; але вона добра, повірте мені...

Ніхто не обзивався, тільки ад'юнкт ще силувано хихикав. Лаврін був пригнічений; не знав, куди глянути, що сказати.

— Сьогодні, паночки мої, не все вдалося,— але то нічого. Завтра я розроблю докладний проект і осмілюся подати його вам, а ви вже приймете чи переробите...

— Гаразд, гаразд, Лавріне; ідіть уже спати! — забурчав поштмейстер, до якого, як і до всіх інших, знову повернувся добрий настрій.

Наступного ранку Лаврін піднявся з ліжка досить пізно, заточився і впав на коліна посеред кімнати. Дружина кинулася, щоб підвести його. На щоках у нього палали червоні плями, очі затуманилися, у кутику рота виповзла червона струминка.

— Чого встаєш? Лягай назад у ліжко і добре накрійся... Мати божа, і що воно буде? І вчора цілісінький день та всю ніч просидів у корчмі!

— Подай мені штани,— де штани? Мені треба до поштмейстера, щоб домовитися про все. Ідеться ж про наше майбутнє...

Сів на розхитаний стілець і почав одягатися.

— Чогось, сам не знаю, так мені руки тремтять, мов не мої; як дерев'яні... Відчини вікно; у хаті темно ж.

Час од часу, щоб не впасти, хапався за стіл і відпочивав.

— Усе буде добре. Подай мені піджак; на дверях висить. Я скоро вернуся... Тепер заживемо, Францо; учора ввечері мені пообіцяли...

Надворі було ясно й тепло, а його обдавало морозом; перед очима пливли круги, світ затуманювався, по ньому проскакували ніби золотисті іскорки.

— Що таке, Лавріне, чого вам треба?

Різкий, холодний тон ошелешив його, в грудях забракло повітря.

— Пробачте, пане поштмейстере, учора ввечері ви були такі люб'язні, що пообіцяли... говорили про музикальний павільйон...

Поштмейстер весело засміявся:

— Ви марите, Лавріне, чи вже зранку п'яні? Хіба ви не бачите, що всі жартують собі з вами?.. Ні?.. Ви й справді безнадійний телепень... Послухайте, Лавріне: займіться ділом, киньте пиятику та всякі дурощі... Ото все — ідіть з богом!

Лаврін стояв ще якийсь час в передпокої, тупо дивлячись перед себе. Вдома сів за піччю і не промовив ні слова.

По обіді прийшов пан доктор.

Лаврін подивився на нього широко розплющеними очима, підвівся, ступив ближче й закричав:

— Геть, геть з моєї хати!.. Ви сміялися з мене, коли я вас просив, ви глумилися з моїх дітей, ви мене звели зі світу!..

Підняв затиснутий кулак, похитнувся і впав обличчям на долівку.

.....

Пан ад'юнкт і пан поштмейстер якимось були посварилися, з якої причини — цього не записано в лісогорській хроніці.

— Ви його доконали; піддрочували його стільки часу, що він зовсім потонув у своїх химерах і забув про роботу; ви його вбивця!

— Як... ви... ви... Постривайте, зустрінемося ще в іншому місці; зараз не маю охоти... гм!.. так-то!..

Більше ні слова не сказали один одному ні пан ад'юнкт, ні пан поштмейстер; відтоді вони навіть не віталися.

ПАСІКА

I

Світле недільне сонце заглянуло у вікно, освітіло білі стіни, завішані крикливими картинками в різьблених рамках, і нарешті послало тоненький промінець на товсте Блокарево обличчя. Блокар ліниво підняв важкі повіки, сонно позіхнув і обернувся до стіни.

Усю довгу ніч його мучили недоладні сни. Верзлося йому, ніби він сидить на сімісінькому вершечку сільської дзвіниці, судомно вчепившись за позолочене яблуко, і шукає ногами твердої опори. А внизу стоїть учитель-пенсіонер Мерва, задер голову догори й протяжно гукає:

«Гей, Блокарю... пане жупане ¹! Поверніть свою голову трохи вбік, щоб не капав мені на лице гарячий піт з вашого лоба!...» .

Навіть у солодку ранкову дрімоту прокрасили тихо й підступно різні неприємні видива. У людини в житті буває чимало таких моментів, які вона радо вирвала б назавжди з альбому своїх спогадів; а коли їй здається, що з ними покінчено, вони раптом повертаються вдсятеро яскравіші й голосніші... І то переважно в ці блаженні хвилини, коли тілом розливається п'янлива лінь і солодке задоволення: до чола торкнеться крижана рука, і по всьому тілу пробігає неприємне тремтіння...

II

Увечері в жупановій корчмі було повно-повнісінько гостей. Зібрались усе найповажніші люди села: митник, поштмейстер, учитель, добре вгодовані, багаті хазяї.

¹ Жупан — сільський староста (словенськ.).

Блокаря усе дратувало. Йому не подобалися навіть найрозумніші речі, байдуже, хто їх казав; говорив упоперек, де тільки міг,— і то грубо, сердито, не добираючи виразів. Кожний намагався вгадати, яка це муха вкусила добродія жупана, але запитати ніхто не наважувався. Та й сам Блокар навряд чи зміг би відповісти.

Високий лисий поштмейстер викладав свої погляди на соціалізм:

— Дали б нам спокій з тою агітацією. Самими промовами і погрозами та нападами ситий не будеш... Тут треба інакше. Що бідноти на світі стає щораз більше — це правда; питання — як допомогти...

— Що ви там говорите... пусті слова! — перебив його жупан.— Ви не сказали нічого нового; кожен день тільки й чуєш: біднота, біднота!.. Щодо мене, то я анітрохи не жалю цієї бідноти; якщо хтось не має стільки, скільки хотілося б, то він і винен; хай сам собі допомагає!

— Найліпше з вами не починати мови на цю тему! — невдоволено буркнув поштмейстер.

Але Блокар вів далі голосно й сердито:

— Найліпше не починати... правильно! Я не хочу нічого чути про такі речі! Ви так говорите, ніби ці обшарпані жебраки нараз постали важними, знаменитими персонами! Тисячі слів і тонни паперу витрачаєте заради них,— а все це разом не варте одного шматка хліба, що я даю кривому Грегові, коли він канючить у мене перед порогом... Я даю йому з милості і тому, що мені так подобається... а не тому, що він, бачите, має на це якийсь право!

Митник усміхнувся:

— Чого ви так розгарячилися, добродію жупане? Зрештою, про жебраків мови не було...

— Про жебраків чи не про жебраків — це байдуже; я не люблю пустих балачок...

Старий Мерва стрепенув головою і поправив окуляри:

— Я б вам сказав кілька солоних слів, коли б ви накинулися на мене так безпардонно, як оце на поштмейстера...

Блокар, почервонівши, обвів палаючим поглядом усіх присутніх, мовляв: дивіться, який зухвалець.

— Як ви смієте так говорити зі мною? Ви знаєте, хто я, а хто ви?

— Ви жупан, а я Мерва — учитель на пенсії. У вас є гроші, і більш нічого; у мене пасіка, і більш нічого. Але це ще не означає, що ви маєте повчати, а я повинен слухати ваші повчання...

Спаленілий, жупан було підвівся, щоб відповісти, але передумав і махнув рукою.

— Мерво, ви ще запам'ятаєте цей вечір!

Здавалося, він заспокоївся; його широке обличчя привітно й задоволено всміхалося, в голосі не було й сліду попередньої розлютованості. Але всі відчували, що це так не минеться, і решта вечора пройшла нудно, незатишно. По останніх словах жупана Мерва взяв капелюх і вийшов. Стояла гарна, ясна ніч, міради зірок блищали в небі.

III

Мерві було за шістдесят, він був худий і хирлявий. Шкіра на обличчі в нього зморщилася і затверділа, як старий пергамент; великі окуляри в дерев'яній оправі висіли на носі, щоки були всіяні ріденькою сивою щетиною.

Жив він у Брестовиці вже понад сорок років. Давно його очі ослабли, і він пішов на пенсію. На горі, при самій вершині, стояла занедбана перекособочена хатка, і Мерва оселився в ній. Звідти відкривався чудовий краєвид на широкий зелений діл; далеко до букових лісів на півдні тяглися пахучі луки, змережані струмками й вузькими білими стежинами; то тут, то там дрімали табуни темних дубів, а на передгір'ях поблискували розкидані села.

Кожного ранку він сидів на порозі своєї хати. Поволі ясніло небо, вузькі яскраві смуги запалювалися на обрії. Білим серпанком котилися в долині тумани, непоквапно й ліниво пливли над росяними луками, здіймалися вгору

й розтавали в кришталевому повітрі. Погойдувалися дерева, і холодні краплі падали на траву. Небо за мить блідло й огорталося туманом, а вже через хвилину знову сяяло сріблясто-синім світлом, розтоплене золото розливалось по горах на сході, і виринали сонце в усій своїй вранішній красі...

За добрих сто кроків од хати, трохи нижче в долині, стояла Мервина пасіка — усе його багатство. Пасіка не відзначалася особливою красою. Видно було, що вона переживає глибоку старість. Зображення святих на деяких пнях зовсім зблякли; лиш де-не-де світився ще ореол над головою невідомого святого і виразно виднівся чорний німб святої Катерини. Перед вуликом росла порохнява груша з темними розкритими гілками.

Нудним було б життя в людини, якби вона не мала чогось найулюбленішого, що дає їй силу і втіху навіть тоді, коли все інше заберуть у неї. Багато хто дізнається про свій найдорожчий скарб тільки в горі, коли в нього уже нічого не залишається, — і заплакані очі раптом засяють від щастя й гордості. А дехто відкриває його раніше, у чудову мить, і береже, як зіницю ока... Дитина має свою ляльку з ганчірок, а я маю свою філософію; у жупана Блокка — скриня з червінцями, а в учителя Мерви — пасіка.

Багато разів спадало йому на думку, що його життя вже хилиться до вечора, і він думав про смерть. Але щоб могло щось статися з його пасікою — такого він і в думці не припускав.

Холодно було, коли Мерва повертався з жупанової корчми додому; він тісніше загорнувся в піджак, звів комір. Хати над дорогою були низькі і трималися віддалік одна від одної. У деяких вікнах ще світилося, інші дрімали в тиші й темряві. Дорога, звиваючись, піднімалася поволі вгору. Обабіч темніли високі кущі; іноді в них шуміло щось понічному таємничо, від чого людина прокидається зі своїх мрій, ніби її за руку схопили... Може, це синиця, проснувшись, затріпотіла крилами? Чи відламалася струхлявіла

гілка? Чи, може, їжак вийшов на стежку й шелестить опалим листям?

— А що він мені зробить? — міркував упівголоса Мерва.— Це він заслужив давно... Усі гнутья перед ним... Зрештою, сам по собі він непоганий, але люди розпаскудили його, що він нікого, крім себе, не визнає... Аж легше на серці, коли трохи присадиш такого...

Зупинився перед своєю пасікою — опустив голову, і ноги затремтіли. Навряд чи міг би сказати, чого злякався, але передчуття було таке страшне, що першої миті не хотів признатися в ньому навіть самому собі.

«Що він зробить?..»

Уже давно Блокер з особливої милості дозволив йому поставити пасіку на своїй землі. А жупанове було все — скільки око сягало...

IV

Блокер відчув себе приниженим. Знав добре, що його злість нічим не виправдана і що Мерва має рацію. Сам собі він здавався вередливою дитиною, яка, щойно прокинувшись, починає кричати і плакати без усякого приводу.

«Але я йому покажу! У живе його впечу так, щоб знав!»

Його злоба не піддавалася доводам розуму.

«Перед усіма людьми в обличчя мені плює, ніби я голодранець якийсь... Цікаво буде, як йому очі рогом полізуть...»

Він вийшов надвір, і прохолодний вітерець остудив його розпашілі щокни. У корчмі сиділо ще кілька підпилих селян, які намагалися перекричати один одного. На дорогу з вікна падало тьмяне світло; високі тополі вишикувалися в довгий ряд, і їхні вузькі тіні розтягнулися по вигону. Легкі білі хмаринки дрімали на небі, місяць повагом плив поміж ними.

Жупан не міг зважитися, щоб почати мову. Соромно було мститися нишком, серед ночі, по-розбійницькому. І він справді відчував у своєму серці, що йде на злочин. Йому

було мультко, неприємно, але щоб змінити свій намір — про це він навіть і не подумував.

«Напевно, він уже вдома,— саме час; далі відкладати не можна...»

Повернувся в корчму і підійшов до стола. Намагався надати своєму обличчю веселого й пустотливого виразу, але очі залишалися каламутні й серйозні, тільки губи розтяглися в гидку посмішку.

— Слухайте, ви, Міха і Єрней, сьогодні вночі ви мені допоможете втрунути один маленький жарт... Тільки нічирк; нікому ні слова,— з часом усе відкриється...

У думці сердився на себе: «Чи я сам не можу справитися з такою дурницею? Виходить так, ніби я їх підмовляю на щось лихе, на злочин!»

— Річ ось у чому. Мерва сьогодні напився і ляв мене, як наймита. За те я хочу зробити йому подаруночок на спогад... Викинемо його пасіку на дорогу!

Слова злітали в нього з язика поспіхом, рішуче, ніби він боявся заперечень.

— Пасіка стоїть на моїй землі,— розумієте? Я міг би її легко викинути серед білого дня, в присутності Мерви. Але я цього не хочу; хай скопиться завтра за голову і пошукає на дорозі своє добро... Тут нема нічого поганого: я легко поставлю йому нову пасіку, десять пасік, якщо він захоче. А тепер я хочу його провчити... Ну, скоріше,— йдете чи ні?

Кремезний, густо зарослий щетиною Міха пошкрібся за вухом.

— Гм, жупане... мені здається, усе це щось не те... Якщо хочете... то ваша справа...

— То йдете?

— А чого б ні? — відповів Єрней, якимось кисло кривлячись.— Ви ж не будете розповідати, хто вам допомагав.

Він подивився на Блокаря хитрим, запитливим поглядом.

— Я не баба... І ви не прогадаєте: у неділю буде випивка.

Швидко-й мовчки йшов жупан через село, аж ці обое ледве встигали за ним. Коли бачив на дорозі якусь темну постать, здригався і наддавав ходи. Не хотів ні з ким зустрічатися. Що б могли подумати про нього, побачивши його в таку пору серед поля? Як би він пояснив, чого прийшов сюди, щоб не набратися сорому?.. І взагалі, навіщо все це?

Був незадоволений собою, пригнічений і сердитий. Почував себе приниженим і легковажним. Уявляв, що думають про нього його супутники, і кусав собі губи...

— Ось тут... Беріть, підважуйте, пускайте вниз!.. Що, не піддається?

Жупан сам наліг усім тілом, і вулик похитнувся.

— Ще раз!

Затрищало, застугоніло, у вуликах загуло.

— Униз! На дорогу!

Пасіка була зруйнована дощенту, в рові і попід придорожніми кущами валялися розбиті вулики. Жупан мовчки поспішав додому.

V

Холодний вітер дув з півночі, шуміли й гнулися тополі. А Блокареві було нестерпно душно, у скронях нерівно пульсувала кров, ніби хтось бив молотом.

У корчмі не було вже нікого; жінка збирала чарки і стягала скатертини зі столів.

— Куди ти ходив так пізно?

— Надвір!.. Дай вина!

Рука в нього тремтіла, коли він брав келих. Випив одним духом. Не промовивши більше ні слова, важкою ходою подався сходами в свою кімнату.

Місяць світив крізь вікно, і по стінах рухалися велетенські, нечітко окреслені тіні. Здавалося, вони нагинаються нишком одна до одної, перемовляються про щось.

Блокар ходив по кімнаті, схрестивши руки і звівши голову; його тінь росла, підіймалася до стелі, бігала по стіні, корчилася, ніби злий дух танцював круг нього, то набли-

жаючи до нього свою вищирену пику, то з затаєним хихиканням ховаючись йому за спину.

«Власне кажучи, а що в тім такого? Який злочин?.. Поставлю йому легко десять нових... Та ні, ні, ні! Не в цьому річ!.. Прийде хтось, запалить дім над головою в мене, забере все і потім потішить мене: «Удесятеро тобі відшкодую!» Мені не потрібна твоя доброта — віддай, що забрав!.. Якби убив мені батька і замість нього привів чужого чоловіка: «Дивись, мовляв, достеменний батько — і обличчя, і очі, і навіть голос такий, а серце ще добріше, і любитиме він тебе більше, ніж твоя мати рідна тебе любила...» Ой дурню, що ти собі гадаєш? Навіщо мені цей чоловік? Верни мені мого батька!.. Так, правда! Я вкрав у нього все багатство, розбив йому серце і забрав півжиття. Цього не можна повернути ані поправити,— мовби це сталося сто років тому... І кара прийде сама!..»

Пробила дванадцята, коли він роздягся і ліг спати. Крізь відчинене вікно повівав холодний нічний вітерець, але в Блокаря на лобі виступали краплини поту. Дихав важко, у повіках різало.

Моторошні, вогненні видива маячили йому перед очима. Він хотів заснути; обернувся до стіни, накрився з головою. Але в неспокійному напівсні йому ввижалися пітні незнайомі обличчя, очі, наліті кров'ю, роти з хижо вискаленими зубами...

Він стояв посеред пасіки. А пасіка була велика і підіймалася дедалі вище й вище, вся пофарбована в яскраво-червоний колір.

«Підважуйте! Пускайте вниз! На дорогу! У рів!»

І налягав на вулики руками й грудьми; шкіра обдиралася об тверде дерево, об краї пнів до живого м'яса; і краплі крові, змішані з гарячим потом, падали на землю. Пасіка стояла твердо й незрушно.

«Підважуйте!»

Та вулики ніби приковані! І Мерва сидить під грушею, курить люльку:

«Подивіться, добродію жупане,— клопоть м'яса у вас висить на плечі і груди роздерті!..»

Прокинувся, встав з ліжка. Голова була важка, аж заточився і сперся на стіл. Місяць зайшов за хмари, в кімнаті було темно. Зірки мерехтіли в небі сонним, блідим світлом, мовби догоряли.

Блокар шукав сірники, щоб засвітити лампу. Його охопив незбагненний страх, ніби він стоїть мовчазний, безпорадний серед темних, незнаних постатей, які простягають до нього крижані руки:

«Віддай мені, що забрав! Віддай мое багатство!»

Протяжний розпачливий голос, здавалося, линув із самої ночі — з холодного, повного таємничих духів вітру, що зітхав удалині; з високих тополь, які шепталися над шляхом; з пригаслих зірок... І відлунював, ніби слова якимись чарами застигали в повітрі.

Блокаря обдало холодом; він стояв біля вікна з похилоною головою і слухав...

Ніби чийсь кроки зашурхотіли по піску.

«Нема у мене твого багатства... Що маю, все твоє... Забері його собі!»

VI

Не хотів Мерва піддаватися своїм побоюванням, гнав од себе чорну підозру:

«Ні... цього він не посміє зробити!»

Як не міг він припустити, що можна відібрати в когось життя за образливе слово, так не уявляв собі, щоб хтось у раптовому гніві міг його позбавити всього, що йому найдорожче на світі.

Засвітив лампу і сів за стіл.

Перед ним лежала груба книжка в твердій, досить-таки заяложеной шкіряній оправі, з червоними обрізами і сталевими застілками.

Витер окуляри, підсунув лампу ближче, почав читати. — Євангеліє...

Але букви стрибали перед очима, зливалися й блідли... і раптом серце стиснулося, мовби якась невидима рука вичавила всю кров із нього.

«Ні... цього він не посміє зробити!»

Закрив книжку, скинув окуляри.

Його кімната була обставлена скромно і просто. Старовинне ліжко, дуже низьке й широке, два різних стільці з розхитаними ніжками, стіл, пофарбована в червоний колір скриня біля величезної печі і в кутку полиця, заставлена грубими зачитаними книжками. Зі стелі і по стінах звисає довге павутиння; то тут, то там дрімає вгодований павук, зрідка смикаючи тонкими ніжками своє мереживо. Вікно завішене зеленою хусткою, на підвіконні стоїть розмарин, пахучі гілки якого сягають майже до стелі.

Мерва сидів на стільці, підперши голову руками; у сивих зморшках його обличчя затаїлися страх і розгубленість.

«Звичайно, Блокар дістав по губах,— але хіба це підстава? А він як зі мною розмовляв? Зрештою, правда була на моєму боці... Але це байдуже, мало втіхи в тому... Він не такий, як усі. Можливо, ще вранці не знати з якої причини заворушилося в його серці зерно досади — і росло, росло... От йому й потрібна була продуховина, щоб не задихнутися...»

Зірвався на ноги і став, як скам'янілий. Його дрібна, худа постать здавалася ще меншою й кістлявішою, тонкі губи розтулилися, очі розширились. Вдалині щось приглушено затріщало, почувися квапливі неспокійні голоси.

Мерва схопився за голову, коліна в нього затремтіли:

«Що ти надумав, нещасний?.. Зупинися... не вбивай!»

Полищивши двері відчиненими, простоволосий, кинувся він до пасіки. Надворі було тихо, тільки далеко внизу поспішали три чорні постаті і скоро зникли за поворотом.

Купа розкиданих дощок валялася під грушею, навколо глухо шурхотіло й гуло, ніби тисячі невидимих струн бриніли в повітрі.

«Що ти зробив зі мною... Навіщо тобі моє життя?»

Прихилився до шерехатого стовбура і затулив лице руками. А коли підвів голову й поглянув круг себе, здалося йому все таким безживним, чужим і пустельним, ніби його турнули сюди з якогось ліпшого й світлішого світу. Це безмежне тихе небо, ця неозора чорна земля з самотніми деревами й темними водами, що злякано зітхають,— яке все це далеке від нього і від його життя, яке воно байдуже, німе і глухе у своєму власному стражданні... «Де знайти опору, куди ступити? Обріж голубові крила і даруй йому життя — навіщо воно здалося?..»

Мерва сам не знав, чого пустився до села. Ніби в якомусь тумані, спотикаючись, він спішив у долину,— а нерівна кам'яниста дорога нескінченно падала вниз. Наткнувся на перевернутий вулик, і бджоли загули круг нього.

У долині було тихо. Місячне сяйво залило будинки розтопленим сріблом, і дерева в садках ледве погойдувалися, мов снили про щастя і згоду.

Мерва зупинився під Блокаревим вікном...

«Хай твоє життя залишиться при тобі, ти безсердечна людино! Я не заздрю йому!»

VII

Місяць, спокійний і холодний, мертво й байдуже дивиться напіврозплющеними сонними очима на заснулу землю; меланхолійні поети втуплюються в нього і звіряють йому свої дрібненькі жалі; але в нього ніби й своєї меланхолії вистачає, не чує він і не розуміє нічого й не хоче розуміти.

А сонце, те велике ясне сонце! Коли бачить під собою усміхнені обличчя, коли розлягається в блакитних високостях святковий дзвін, коли цвіте і співає земля в безтурботних розкошах,— хіба воно тоді не зодягається в свої найяскравіші шати, не розсипає по всьому широкому небу свої найвеселіші промені, щоб потонули в блискучому золоті високі вежі, щоб затремтіло зелене листя, мовби знема-

гаючи під вагою світлого кришталю? Сонце відчуває... Туманною вуаллю затягне своє обличчя і ліниво, поволі, як заспаний філістер, повзе між кіптявими хмарами. Глибоко під ним ходять люди з утомленими незадоволеними очима і порожніми серцями,— по обличчю скочуються краплі поту, і м'язи напружуються у важкій роботі. Що вчора ввечері здавалося романтичним і світлим, сьогодні постає незначним і буденним...

Блоклар устав пізно; відчував у тілі втому, в голові шуміло. Було соромно так, ніби щойно вчинив щось неприємне і його осміяно. Поволі пригадував свої пригоди минулої ночі, і здавалися вони йому конфузними, по-дитячому легковажними і просто неймовірними. Пригадав свій непогамовний гнів і мимохіть закліпав очима і відмахнувся рукою. Якби все те можна було відсунути кудись у далеке минуле, щоб і сліду прикрого не зосталося! Але стерти слідів не міг.

«Треба скоріше кінчати... будь-що! Сьогодні ж поставлю йому ту пасіку, як була... Дідько його не візьме!»

Він вийшов на поріг і глянув у небо:

— Тьху, ну й погода!

Марудні хмари висіли низько над землею; зрідка десь прозирне промінь крізь вузьеньку щілину, замиготить певно по росяній траві, пробіжить швидко й боязко поміж сільськими хатами і знову зникне за важким мокрим покривалом.

Вулицею йшов довгов'язий митник; його пожмакане бліде обличчя розтягнулося в напівжартівливий, напівзапитливий усміщці.

— Що за танці ви мали вночі коло своєї хати, добродію жупане?

— Які танці?

— Та... Мерва збожеволів!

Жупанові мороз пішов поза шкуру, поникла голова, опустилися руки, що й слова промовити не міг.

— Так, так... Опівночі... безперечно, була вже північ... нараз чуються мені з вашого саду якісь дивні голоси. Але нічого не доберу... Через кілька хвилин відчиняю вікно, вглядаю на вулицю: іде Мерва без капелюха, з розкуйовдженим волоссям. Кляне вас, що ви забрали весь його скарб, і щось про свою пасіку белькоче... І справді — сьогодні бачу: його вулики лежать розбиті на дорозі і в рові... Ви поясніть усе-таки, що сталося!

До них підійшов Кенк, громадський радник.

— Уявіть собі, добродію жупане, Мерва цілий ранок ходив і розповідав кожному, хто його хотів слухати, про свою пасіку. Так ніби чоловік з глузду з'їхав... А зараз замкнувся в своїй хаті, завісив вікно; дехто побоюється, щоб не зробив собі чого...

— Ну й що? А чого ви, власне, хочете від мене?

Голос у жупана був хрипкий і неприродний.

Митник і Кенк здивовано подивилися на нього. Громадський радник гикнув од розгубленості:

— Знаєте... ми розуміємо... Пасіка — дурниця, і розумна людина не братиме цього до серця... І все-таки, даруйте, тут ідеться про інше. Треба мати на увазі, що Мерва — особливий... Через те... гм... було нерозумно...

У жупана здулися жила на шиї і лице почервоніло:

— Що нерозумно? Ну?.. Що нерозумно? Хто вас кликав сюди, щоб ви мене повчали? Хто вас кликав?.. Я вам скажу, що не верну йому ні дрібки!.. Хай бігає по селу простоволосий, хай скаржиться, хай бунтує! Я йому не верну ні дрібки! Ні тепер... ні ніколи!

VIII

Цю дивну історію мені розповів мій друг Марко. Помовчавши якийсь час, він запалив цигарку. Була вже пізня пора, і корчмарка дрімала за пічню.

— Ти перебільшуєш... Я не можу собі уявити, щоб хтось через якусь там пасіку отак...

— Ну?

— Коротко кажучи, я не розумію тих переживань. Така дрібниця, а такі великі наслідки.

Марко здвигнув плечима, заплющив очі і зручніше вмотивувався на стільці.

— Як хочеш... Я не додав нічого від себе; констатував лише факти без коментарів... Але пробач — я думаю про це зовсім інакше... Поясни мені насамперед, що таке «дрібниця»; адже це поняття відносне: ти з твоїм становищем і способом мислення вкладаєш у нього зовсім інше значення, ніж, скажімо, вчитель-пенсіонер Мерва... Візьми замість пасіки щось таке, що тебе прив'язує до життя, що тобі давно вже дороге та любе, без чого не уявляєш собі щастя... Але навіщо?.. Я виклав факти, голі, неприкрашені... А ти розумій їх собі, як хочеш...

Обтрисив мізинцем попіл із цигарки і налив собі вина:

— А що далі сталося з тими людьми?

— Правду кажучи, нічого особливого... Мерва через два місяці помер. Не буду стверджувати, що його убив тільки жаль,— врешті-решт він був старий і немічний. Але з того часу ні з ким не розмовляв. Коли на долину лягали тіні і кров'ю загорялося небо на заході, він сидів на пагорку перед своєю хатиною. У такі хвилини на його обличчі лежав дивний відблиск — ніби від свічок на щоках покійника.

А жупан — жупан живе собі, як усі люди. Увечері нап'ється міцного вина, очі наллються кров'ю, і він гатить кулаком по столу:

«Я не дам йому ні дрібки! Ні тепер, ні ніколи!»

Вікна заградував, поробив на них віконниці; сам ніколи не спить у кімнаті, а часом встане серед ночі, зирить широко розплющеними очима в темін:

«Руки мої порожні, я не маю твого багатства!»

Але це тільки уві сні.

На дзвіниці пробило дванадцятю, коли ми поверталися додому. Ніч була тиха й прохолодна. Високо в небі льодяними кришталіками миготіли зорі.

БЕЗ БАТЬКІВЩИНИ

Ян повернувся із мітингу зморений і зовсім хворий, Вацлава й Франтішка ще не було вдома: затрималися в корчмі.

Мешкали вони разом у тісній кімнаті; меблів не було; стояв тільки стіл і один стілець; Ян лежав на ліжку, бо був хворий, Вацлав і Франтішек спали на долівці. У другій, більшій кімнаті жило дві сім'ї; і там спали переважно на долівці; було багато дітей.

Ян ліг, не роздягаючись, на ліжку; у нього почався жар, він приклав хустину до рота, бо душив його кашель і могла піти кров з горла.

Коли повертався з мітингу, гарячий, охоплений хворобливою млістю, йому раптом згадалися слова, які там почув. Промовець говорив по-німецькому, і його слова видалися Янові тим страшнішими, що були напівчужі. «Vaterlandloses Gesindel!»¹ Тоді вони його вразили, але промовець говорив далі, Ян напружено вслухався в його мову, щоб усе зрозуміти, і забув про них. Коли ж повертався, згадав, і знову вони виринули в його свідомості, коли він лежав, одягнений, на постелі й тримав хустину біля рота.

«Чому — vaterlandloses Gesindel? Я маю батьківщину, я, Ян Вимлатіл, маю її...»

Бачив промовця, що стояв на підвищенні, червоний, розпалений, похилений уперед, з затиснутими кулаками. Бачив і тих людей, які стояли плече в плече, протестуючи проти лайки, що її кинута їм в обличчя: «Vaterlandloses Gesindel!» Того, що промовив цю дивну лайку, Ян не знав. Дехто з-поміж людей сміявся, інші кричали «ганьба», багато хто мовчав, нудьгуючи. Приміщення було дуже

¹ Дослівно: набрид без батьківщини (нім.).

просторе, але слабко освітлене, з низькою стелею; не було вікон, і повітря тут було задушливе й таке густе, що хоч ножем ріж. Стояли, притиснувшись плечем до плеча; коли ж наперли останні ряди, голови заколихалися, як під важким вітром. Янові стало погано; ледве бачив промовця, ледве чув його голос і все-таки мусив стояти, бо сусідні плечі підперли його так міцно, що він повис, мов затиснутий у лещатах.

Коли промовець закінчив свій виступ, Франтішек проттовхався до Яна і підняв руку.

— Тут чоловікові погано стало, товариші, розступіться трохи!

Поволі й важко розімкнулися ряди.

— Мені не погано! — запинаючись, заперечив Ян; він був блідий, по обличчю градом котився піт.

— Іди додому! Чого ти хворий прийшов сюди... справилося тут і без тебе! — розсердився Франтішек і, схопивши Яна за плечі, виштовхав його з натовпу.

Ян ішов хитаючись, і дорогою йому раптом виринули в думках ці дивні слова, що їх почув від промовця. Став і оглянувся. Ззаду, із переповненого приміщення, доносився гул; на вулиці не було нікого, тільки один чоловік, одягнутий у довге пальто, поспішаючи, пройшов повз нього. Вулиця була порожня й чужа; її неприязна, зловорожа самотність боляче вразила Янове серце. Відчував увесь дикий, палючий жах тих слів: «Vaterlandloses Gesindel!» Так виразно відчував той жах, мовби ці слова були сказані саме йому, з глузливим сміхом виплюнуті в самісіньке обличчя: «Ти, Вимлаті, не маєш батьківщини, ти не знаєш найвищої любові!..»

«Чого він мені докоряє? Що я йому зробив?» — думав Ян, лежачи на ліжку.

Щілина в дверях погасла; останній, хто ще не спав у сусідній великій кімнаті, погасив світло й, зітхаючи, ліг спати. Ян чув те зітхання, і ще більша порожнеча розкрилася в його серці, а тиша в кімнаті стала ще густішою.

Устав і засвітив лампу, щоб бачити неспокійний вогник і щоб, можливо, чути його тихе потріскування.

Опівночі повернулися Вацлав і Франтішек. Прийшли веселі, гомоніли, грюкали дверима, перечеплювалися через подушки, як пробиралися через велику кімнату; хтось забурчав на ліжку, дитина злякалася й почала плакати.

— Чого ти не спиш? — здивувався Франтішек, вступивши в освітлену кімнату.

— Шкода гасу! — сказав Вацлав, нахилиючись, щоб задмухати лампу.

Ян простягнув руку:

— Не треба, не гаси... мені страшно в темряві...

Франтішек засміявся:

— Хай світиться, якщо боїшся костюахи!

Вацлав щось буркнув і став роздягатися.

— Не сердься, Вацлаве! — заспокоював його Франтішек.— Якщо тобі заважає світло, то обернися до стіни; зрештою, для твого заспокоєння можу сказати, що люди, коли сплять, то заплющують очі!

Франтішек теж роздягся й поклав голову на подушку, що лежала коло самого Янового ліжка.

— Вацлаву добре! — розмірковував Франтішек уголос, натягаючи на себе пальто.— Він лежить у тіні, а мені світло б'є прямо в очі, куди не повернися!

— То погаси! — обізвався Ян.

— Де ж буду гасити, якщо ти боїшся костюахи! Коли заснеш, погашу... Як тобі сподобався мітинг?

— Гарно було! — відповів Ян тихо і якимось неприязно; а в полум'ї лампи, що миготіло перед ним, вогненними буквами танцювали слова промовця.

— Добре говорив! Міцно сказав їм! — обізвався Вацлав із затінку.

— Ти нічого не розумієш, чи він добре говорив і чи міцно сказав їм! — рішуче обірвав його Франтішек.— Ти ж кричав «ганьба» та й мови його не розумів!

— Зате бачив!

— Музикантові глухий плескав! Був у доброму гуморі, то й плескав... Тобі не буває дивно, Яне, коли чуєш слово «батьківщина»? Про що ти тоді думаєш, куди твоя думка летить?

— Про Моравію думаю, про зелену!

Франтішек повернув голову на подушці й пильно подивився товаришеві в сіре, виснажене хворобою обличчя.

— Таким голосом ти це сказав і з таким виразом, ніби йдеться про смерть...

— Про Моравію я думав, про зелену, і про смерть...

— Ти як дитина, Яне; нема на тебе гострого слова й доброї палиці. А знаєш, про що я думаю, коли чую слово «батьківщина»? Думаю про те, з яким задоволенням я втік од вітчима, який в обід мене частував березовою кашею, а ввечері — буханцями!

— Для пролетаря широкий світ — його дім! — пробурчав від дверей напівсонний Вацлав.

Ян мовчав.

— Думаю все про те саме! — вів далі Франтішек замислено й тихіше. — Ось, бачиш, яке дивне бажання часом з'являється в мене: хотів би побачити ще коли-небудь свою хату і навіть вітчима з його березовою кашею та буханцями... Ні, я не шкодую за тим і не залишився б там — тут мені ліпше... А все-таки прийти б у неділю, принести б вітчимові тютюну, сестрі шовкову хустку, потовктися б трохи в корчмі з хлопцями та й повернутися назад... Ось, бачиш, чого мені хочеться!..

Ян підвівся на ліжкові, вперся ліктем у подушку й голову поклав на долоню:

— А чому тобі таке хочеться? Скажи мені!

— Чому? — здивувався Франтішек. — Я вже казав, що ти як дитина! Може, питатимеш, чому крутиться земля навколо сонця. Тому — та й годі.

Ян утупився в нього оскліими очима сухотника:

— Тобі хочеться піти туди, Франтішку, через те, що в

твоему серці живе туга за батьківщиною, яка ніколи не згасне...

— Тої туги в мені як кіт наплакав — принаймні не повісився б заради неї! — засміявся Франтішек весело.

Ян здригнувся:

— Не повісився б, кажеш, з туги за батьківщиною?

Франтішек зсунув брови над переніссям, підвів голову:

— Чого ти таке питаєш, Яне? Мені здається, що ти сьогодні дуже хворий. Лягай, накрійся добре і дозволь погасити лампу. А всілякі дурні думки викинь з голови, спи; я теж буду вже спати...

— Чуєш, Франтішку, я повісився б з туги за батьківщиною...

— То вішайся собі на безголов'я!

— Сьогодні вирушу, ще сьогодні піду...

— Куди?

— У Моравію зелену... хочу побачити ще раз той лужок і поле... і Анку побачу, і шовкову хустку їй принесу...

Франтішек обернувся до стіни й заплющив очі.

Ян устав. Пішов у куток, де стояла його дерев'яна скринька, вигріб з неї все, зв'язав у клуночок, насунув капелюха на лоб і рушив до дверей.

Франтішек схопився, ніби зі сну, і одним стрибком перегородив йому дорогу:

— Нікуди ти не підеш!

І Вацлав прокинувся:

— Що сталося, Франтішку?

— Що? Он чоловік здурів! Ти спав, а Янові щось стукнуло в голову, і він дуріє!

— Я не здурів! — спокійно відповів Ян. — Залиш мене, Франтішку, я піду! Якщо не даси, щоб ішов уночі, піду вранці, коли ти будеш на роботі... Не затримуй мене; ти не мій батько і не мій опікун!

— Його правда! — позіхнув Вацлав. — Ти справді не його батько і не опікун. Бачиш, ще й звинувачує тебе, що не пускаєш до дверей.

— Скажи мені тільки одне,— кричав Франтішек, розлючений,— скажи мені, бога ради, куди ти зібрався!

— Я тобі сказав: на батьківщину!

— Серед ночі?

— А доки чекати? Глянь на мене!..

Франтішек глянув йому в обличчя і відвів погляд убік.

— Ти дуже хворий, не рушай у дорогу... не треба!

— Якщо я хворий, то тим більше; я не маю права баритися ані години, бо потім буде пізно... Коли той сказав ці слова, мені серце заболіло, я не можу...

— Хто? Які слова?

— *Vaterlandloses Gesindel...*

— А чого це має тебе обходити? Чого ти тим переймаєшся? Ми вже добре відповіли, вголос сказали... Навіщо тобі ще відповідати? Якщо ми задоволені цим, то чого тобі?..

— Не те... я не збираюся відповідати...

— То чого тоді хочеш?

— Кличе мене, серце болить...

Вацлав, що лежав коло дверей, підвівся, відсунувши подушку:

— Та не тримай його... і світло погаси! Я спати хочу!

Франтішек подивився Янові пильно в очі і стиснув обируч його праву руку.

— Таж і я тобі казав, що хотів би шовкову хустку сестрі принести і навіть з вітчимом побачитися... Ти хворий, інакше я б тебе не затримував. Що ж, іди щасливий і не май на мене зла, якщо колись між нами було щось не так!

Ян потиснув руки Франтішкові й Вацлаву, тихо відчинив двері і тихо пробрався через велику кімнату, намагаючись нікого не розбудити. Коли вийшов надвір, в обличчя йому дихнула холодна ніч.

Нескінченно перехрещувалися вулиці, чорні й безлюдні. Ян скоро втомився, важко дихав, на силу переставляв ноги. Коли відчув утому й побачив, що місто все не кінчається, злякався. Він у думках собі прикидав, що за три дні пішки

дістанеться додому — не поспішаючи, з відпочинками. Багато років тому, коли ще тільки попрощався з рідною хатою й рушив до міста, він мандрував усього два дні: тоді ступав широко, у жилах грала молода кров, у серці жила надія, і він переганяв навантажені підводи, змагався з поїздами, як вийшов на рівну дорогу; а коли якийсь добросердий селянин, що віз уночі городину до міста на базар, запропонував його підвезти, Ян засміявся і сказав, що йому жаль коней... Тепер у серці не було надії, в жилах текла лінива кров. Про це забув Ян, коли підраховував, скільки йому доведеться йти.

«Тепер я б не сміявся і не шкодував коней!» — подумав він.

Серед тихої ночі обізався сміх, у темряві блиснуло світло.

Утомлений, Ян завернув у шинок. Було там двоє відвідувачів, обидва вже п'яні; Ян сів у темному кутку й замовив собі горілки. Коли спорожнив маленьку чарку, відчув, як усередині розливається приємне тепло, і веселіше стало йому на душі.

«Коли я лежав у кімнаті, нікуди не виходив, то й лізли в голову всілякі невеселі думки, то й чекав я смерті, як дитина палиці, замість того, щоб утекти!»

Замовив другу чарку, а далі й третю.

Світлим ключем пропливала молодість перед його очима. Солодкий спогад осяяв дивним світлом і смуток, і страждання: смуток став радістю, страждання — насолодою.

У сліпучій імлі зеленіють луки, під блакитним небом дрімають поля, і вітер їх гладить ніжною рукою. Тихо, як сонна дитина, дихає земля; у сонячному серпанкові на обрії синіють низькі пагорби... Через рівнину пролягла дорога, а по ній іде Анка. П'ятнадцять років їй було, тепер уже десь цілих двадцять; і, мабуть, так само веселі й невинні її карі очі; злегка похилена голівка, на губах усмішка; наче рожа — Анка серед поля, наче мак, бо квітчасто-червона в неї

хустка, а збіжжя таке високе, і Анка така дрібненька, що ледве здіймається її голівка над колоссям... Іде Анка, іде і раптом скрикує, злякана й вражена. «Це ти, Яне, чи тільки твій дух?», І, по-дитячому наївна, Анка хреститься. «Це не мій дух, Анко, це я сам прийшов, щоб побачити ще раз своїми очима рідну землю й тебе, перед тим як маю померти...»

Так думав Ян, і від солодкої розчуленості сльози набігли йому на очі. Не від юнацької любові до смаглявої Анки — він ледве знав Анку; бачив давно в полі на білій дорозі її хустку — червоний мак; а від мрійної сумовитої любові до своїх спогадів, від цього прекрасного, ніжного і сповненого страждань почуття, яке гідно оспівав один поет: «Вітчизно мила, ти на здоров'я схожа...»¹

Шинкар, напівсонний, брудний, підійшов до нього й різко гукнув:

— Гей, уже пізно!

Ян схопився на ноги.

— Що? — пробурмотів він, озираючись навколо. — Де я?

— Якщо не знаєш, де ти, то я тобі нагадаю! Іди!

Ян розплатився, взяв клунок і пішов.

Трохи похитуючись, вийшов на вулицю, голова зробилася важкою, боліло в скронях.

«Замість того, щоб поспішати, я пив! — дорікав він сам собі. — Думки поспішали, а ноги залякли!»

Надворі стало холодніше. Небо зовсім стемніло; на сході день ще не починався, не було й тої сірої імли, яка біжить перед зорею. У жодному вікні не горіло світло, тихо й мертво було на порожніх вулицях передмістя.

Янові зробилося страшно:

«Не пускайся в дорогу, мандрівнику, в пізній час!»

Ян спіткнувся, і поліцейський, побачивши його, гукнув навздогін:

¹ Перший рядок із поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш».

— Додому йди, п'янице!

Ян швидко обернувся й засміявся вголос:

— Я ж іду! Додому йду, дорогий приятелю, нікуди більше.

Поспішав далі, тихо сміючись, ніби й справді зажив чогось дуже веселого.

Його думки змінили свій напрямок; може, то горілка повернула їх в інший бік, а може — солодка туга за батьківщиною, яка переповнювала його.

«Додому, дорогий приятелю, додому! Доки треті півні заспівають, я буду вже вдома! Я ж сказав, що далеко моя батьківщина — три дні треба йти, а я удосвіта буду там! Як я можу три дні мандрувати, коли коліна гнутья до землі, серце прагне спокою, а голова — сну?»

Швидкими кроками назустріч ішов чоловік, пристойно одягнутий, злегка похитуючись. Ян зупинив його:

— Пробачте, я повертаюся додому!

— А яке моє діло до того? — розсердився чоловік.

— Бачите, мій дім дуже цікавий! — не вгавав Ян, тримаючи чоловіка за полу пальта. — Дуже цікавий мій дім, але я людина поштива і тому не хочу запрошувати вас до себе. Там не повечеряєте, а навпаки — там самі стаєте вечерю!

— На добраніч! — промовив швидко незнайомиць, торкаючись капелюха.

Ян схопив його за руку:

— Постривайте, одну хвилинку! Невже ви й справді думаете, що є десь на світі зелена Моравія, що є десь на світі те колосисте поле і що тим полем іде смаглява Анка? Усе це, дорогий пане, чистісінька вигадка, усе химери... Бредня це все, дурні дитячі казочки, бо всі ми, скільки нас є, ми тільки vaterlandloses Gesindel і більше нічого... Якби ми ще не прагнули нічого...

Чоловік вирвався від Яна і, надавши ходи, зник у темряві...

Ян ішов далі; уже постали перед ним чорні фабрики на околиці міста, а там проглядали широкі галявини, пахли сади, вітав його вільний простір. Ян ішов...

В обід Франтішек лежав на купі піску біля напівзведеного будинку, відпочиваючи від роботи, пив з кухля пиво й переглядав газету. І тут прочитав таку новину:

«Повісився на груші біля цісарської дороги хворий на туберкульоз незайнятий тридцятирічний робітник Ян Вимлатіл. Очевидно, був зовсім п'яний і тому наклав на себе руки. Він належав до соціалістів — такі вони всі!»

Франтішек обхопив руками голову, перевернув коліном пиво і заплакав.

СОНЦЕ ПОХИЛИЛОСЯ

Давно вже, років п'ятнадцять буде, як я не бачив ранньої весни. Сіра хмара висить над містом; ні дощі її не змиють, ні сонце не розтопить, ні вітри не розженуть. Може, десь далеко сяє сонце, може, весна співає за горами — хто знає? Але серце всевидище: чого людина не бачить очима, те їй підказують передчуття. Запилені дахи посвітлішали, брудні вікна виблискують — з-поза сірої хмари, закутих, нас вітає далека весна. Думки, одягайтеся; прагнення, готуйтеся в дорогу! О справді, там далеко є край, де небо вище й ясніше; там пахнуть ріллею ниви, зеленіють привільні луки; там далеко — рідна сторона... там молодість.

Щороку об цій порі, як тільки за хмарою вгадувалося сонце, у моєму серці буяла радість, я почував себе сильним і дужим, бо злигодні бурлацького життя ще не випили з мене молоді крові. У мені озивалося прагнення, а прагнення — це життя, це молодість. «Цього року піду! — Так я собі клявся у серці своєму. — Обов'язково піду, ще цього ж таки місяця! Дуже довго я чекав і все відкладав. Піду, доки не вмерло бажання, доки не зів'яла молодість. Хай ще раз побачать мої вдячні очі, як, усміхнена, прокидається рідна земля; хай ще раз почую мелодію пробуджених лісів, веселу пісню південного вітру, що мчить, осідлавши білі хмаринки... Піду, доки чаша молодості не спорожніла, і знову наповню її по самі вінця!» Кожного року я собі так обіцяв у серці своєму... кожного року, а тих років уже з п'ятнадцять минуло. Та під літнім небом нависала над містом розпечена хмара, важка, гаряча; потім дули осінні вітри, шпурляючи пилюку в моє вікно; а я стояв коло вікна, пригнічений, безсилий. Де надія? І прагнення зникло!.. Під тою чорною, важкою хмарою стояв я, немов закопаний по горло в задушливому поросі. А тужливі думки йшли

щороку в рідний край, як побожні прочани в Брезьє чи Маріїне Целе; ішли думки, коли серце звістувало весну; але тіло було закопане по саме горло, ноги залякли, не слухалися очей, мрійно задивлених у далину.

І цього року я навстіж відчинив вікно, як тільки мені здалося, що сіре покривало над містом ледь ворухнулось, мов хто його зрушив ніжною рукою, і як тільки я відчув, що там, у далечі, зашуміли гаї. Слова народилися в серці й мимоволі зірвалися з вуст:

— Ніколи більше!

Така думка пройняла моє серце: «Ніколи більше ти не побачиш зораних пахучих нив, ніколи більше не милуватимешся привільними зеленими луками; усе розвіялося, назавжди померкло за горами: весна, молодість, рідний край; чорна хмара заступила небо, чорна покора запанувала в серці — така вже доля твоя!»

Подумав я і мовив собі: «Серце, у якому народилися такі слова й такі думки, розтратило до останнього гроша найдорожчий скарб молодості — прагнення. Доки я стояв коло вікна, вперши жагучий погляд у невидимий, захищений за горами рай, доки я собі казав: «Піду, щоб іще раз побачити цю красу»,— доти я був молодий. У землю тепер дивляться мої очі, у могилу дивляться...»

П'ятнадцять років жила моя закута молодість, п'ятнадцять років вона поривалась у батьківський край. Але тепер — похилилося моє сонце.

А якби я подався в дорогу з порожнім серцем, у якому згасла туга, то хай обійду увесь світ — від сходу до заходу, все одно ніде не знайду вже ні рідної сторони, ні молодості своєї — нічого не знайду. Мої очі не впізнають пахучих нив, зелених лук, гомінливих лісів; чужинця зустрине чужина, старця привітає вечір...

Цього року я сміявся з сусіда Конопи; а торік я плакав із ним.

Сусід Конопа був кравцем; мешкав у кімнаті поруч з моєю, через тонку стіну мені добре було чути, як він

кашляв цілу ніч до ранку. Був неодружений, наречена покинула його. Він часто згадував її із зневагою і злістю; але я знав, що він любив її, а якби прийшла, то молився б на неї. Вона ніби забрала з собою його молодість, здоров'я і щастя. Конопа скоро постарівся; туберкульоз висушив його обличчя, зігнув спину, почепив ланцюги на його зморені ноги. А щастя як вертихвістка — хіба воно буде триматися старого, сухотного? І Конопа заспівав ту довгу пісню, яка стала в нас уже гімном: пісню про хвороби і год.

Вікно його кімнати було так близько до мого, що ми могли подати один одному руку, коли дивилися на сіру хмару над сірим містом. Одного разу — багато років тому — він повернув обличчя до мене й заговорив, голос його дивно тремтів, як у людини, коли вона звіряється у своїх найпотаємніших думках.

— Добродію, зараз там, тобто далеко, вже провесінь... звичайно, я не бачив, але гадаю... якраз провесінь; вона як... як здоров'я і молодість. Цього року подамся туди!

— Куди?

— Подамся!.. Я, добродію, родом з-під Татр... Як давно вже не був у тих краях, не бачив тих гір, що неба сягають... як давно, добродію! Від ранньої молодості, ой, від ранньої молодості... пішов дитиною, клуночок закинув за плече, узяв палицю в руки — і більше не вертався... Як зараз, бачу, як зараз, мені перед очима стоїть той любий край... високо шумлять ліси, а в долині мріють поля... Щороку збираюся, а це подамся-таки... подамся, щоб ще раз побачити!

— Далека ж дорога!

— Далека й важка... Тому й відкладаю, тому й відкладав стільки років... відкладав, та не забув, не втратив надії! Але цього року — цього року інакше... Я не хочу туди прийти злидарем, хворим, не хочу, щоб мене жаліли, потішали. Я прийду веселий, з піснею, з вигуками — так годиться вітати свою батьківщину. Пригощу тих добрих людей,

що їх пам'ятає тільки моє серце, а не око... зустрінуся з усіма, кого я знав у молодості...

Тоді, коли і я ще марив рідною домівкою, тяжко вражали мене ці слова.

— А коли, сусіде, коли ви їх побачите?

— Скоро... може, через два, а може, й через три тижні... Добре попрацюю, зберу трохи, адже я сам... Через три тижні, думаю!

Через три тижні запитую його:

— Так чому, сусіде, не поїхали? Гарні ж дні були, а ви прогавили!

Відкашлявся він і глянув мені в очі:

— Не прогавив... тільки ж квітень, а де ще той травень! А там, під Татрами, сніг розтає лише в травні... кажуть, що якимось навіть у червні сніг ще лежав... Обіцяли ті здирці, що робота буде,— та от сиджу без діла, жду, виглядаю. Може, завтра буде — а чому б їй не бути? — день і ніч працюватиму, все одно спати не можу, і десь після свят подамся в дорогу!

Після свят питаю його:

— Чому, сусіде, не поїхали?

Губи в нього скривилися ніби на плач:

— Бог не хотів, мабуть!.. Уже все обдумав собі й розпланував — але: ой, хвороба, ой, робота! Чи ті руки... Ще ж і не такі вони, здається, слабкі, не такі втомлені, подивіться на них... чи ті руки простягти крізь вікно й закричати: дайте їм роботи, недорого візьму за їхню працю... чи так зробити, скажіть? Ніхто не прийде, тільки сміятися будуть: дивіться, мовляв, на п'яного, від хвороби п'яного!.. Все-таки наступного року...

І наступного року ми стояли коло вікна; і ще один рік прийшов.

— Я сказав, що подамся в рідні місця, і подамся! Уже сили більше нема... Коли гляну очима серця по той бік хмари... коли подумаю, що знову побачу ту красу,— аж

поздоровшаю, аж думки повеселішають. Цього року по-дамся, так серце наказує. Сили більше нема...

Я подивився йому в обличчя; було худе, без жодної кровинки. Кістляві довгі пальці вп'ялися в підвіконня, наче пташині пазури, запалі очі блищали, вбираючи далину.

— Останній час, остання година — так сказало мені моє серце. І запевнило, тихо запевнило опівночі, коли ми з ним були самі... що побачу його, той свій край татранський... ще цього року побачу, ще в травні, коли тануть сніги і мчать потоки з гір...

— Пішки підете?

Подивився на мене злякано:

— Ні... як пішки? Два тижні для здорових ніг... а для моїх?

— Далека дорога... далеко добиратися до батьківщини!

— А що б я там, навіщо б здався, коли б прийшов пішки? Здорожений, хворий, без шматка хліба, без даху? Ні, веселий з'явлюся на батьківщині, зі співом та гуком... ще в травні!

— Сусіде Конопо, як мені здається, уже березень!

— Тільки березень! Ще два місяці, два довгі місяці! Буде все так, як записано в серці!

— Хай вам бог помагає, сусіде Конопо!

Це було в березні.

У квітні на великдень я наздогнав його, коли він піднімався сходами; кашляв, був дуже простуджений.

— Як ся маєте, сусіде Конопо? Ще не поїхали?

Було видно, що зрадив, побачивши мене; а в його очах, глибоких, неспокійних, причаївся глибокий сум.

— Ні, ще не поїхав, добродію... але скоро, через два тижні... у крайньому разі через три...

Ми зайшли до мене, у мене було тепліше, і я заварив чаю; чашка дрижала в його руці, і чай розхлюпувався на коліна.

— Так, добродію, оббігав уздовж і впоперек усе місто... бачите, і черевики розлізлися... Ой, лишенько людині хво-

рій і босій. Дивляться на неї люди недовірливо, мало не плюють на неї... роботи зібралось, чекає вона моїх змучених рук. Але ти босій і хворий, то йди собі геть!.. Як воно так, добродію? Якщо ти голодний, то й будь голодний, якщо ти босій, то й будь босій, якщо ти хворий, то вмирай! Чи то справедливо, чи ні, що тільки ситі мають право їсти, одягнені — одягатися, здорові — бути здоровими? Таке я читав у їхніх очах!

— Пізно це ви збагнули, сусіде Конопо,— цю стару, як світ, істину!

Він мовчки дивився у вікно затуманеним поглядом.

— І все-таки... і все-таки подамся!

Мене самого переповнювала гіркота, і тому я зловтішався з його страждань:

— З любов'ю, Конопо, і з тугою... босими ногами будете місити чорний порох!

— І все-таки подамся!

Я сам був легкодухий і нерішучий, і тому мене злила його впертість:

— Аякже, помандруєш, брате, на батьківщину — півтора метра завдовжки і півметра завширшки; вистачить для тебе!

Подивився на мене, тихо всміхався:

— Чого ти розсердився, брате? Чому заздриш моїй вірі?

— Хай бог благословить твою віру! Але скажи мені розбірливо й до ладу: як ти думаєш дістатися туди? Пішки? Босій? Будеш іти від хати до хати, дразнячи собак і докучаючи людям? І ще мені поясни: чого тебе так тягне в дорогу і що робитимеш там, під тими Татрами? Прийдеш, скинеш капелюха, уклонишся: «Вітаю вас, Татри!» — і ноги протягнеш десь у придорожньому рові — для того ти рвешся туди? Ну от скажи!

— Чого б я злився, добродію? Як уже дістануся — то в божих руках. Але подамся туди неодмінно. Чого я туди рвуся і що там робитиму... про це ви запитували мене, добродію? Таж і ви самі вчора стояли коло вікна, коли

сонце пробивалося крізь чорну хмару і не могло пробитися!

Ми мовчки пили чай; сусід Конопа сидів глибоко замислений. Раптом він обізвався, мовби відганяючи якусь по-таємну, щойно виниклу думку:

— Я маю роботу...

— Як? Ви ж казали, що ніде не знайшли роботи.

— Маю роботу... і не маю... Шитиму господареві. Три місяці вже кашляю в кімнаті, три місяці кашляю задурно! І господар вирішив: попрацюю на мене й на мою сім'ю, щоб не кашляв задурно в моєму домі!.. Гарний матеріал, тонке сукно... коштує до сімдесяти гульденів... до сімдесяти гульденів...

Я, здивований, глянув йому в обличчя, він одвів очі вбік і встав...

Цієї ночі я кілька разів прокидався. Сусід Конопа без передиху ходив по своїй кімнаті, ходив і кашляв. Раптом, коли я так прокинувся, мені прийшла в голову страшна думка, аж обдало мене холодом. Я обернувся до стіни і крикнув:

— Конопо, не чини гріха, не накладай на себе рук!

У цю мить кроки затихли...

Цілий тиждень я не бачив Конопи; мені здалося навіть, що він уночі затулював собі рот простирадлом, було чути тільки глухе, притаєне хрипіння. На сьому ніч в сусідній кімнаті стало зовсім тихо; я так уже звик до Конопиних кроків і хрипіння, що мені від цієї тиші зробилося моторошно.

Перед обідом зустрів мене господар на сходах, весь червоний, лютий.

— Який негідник! Який бандит!

Я розгублено подивився на нього.

— Той голодранець, той жебрак, той злодій... Хто? Таж він був вашим сусідом!.. Прийшов якось до мене... Коли? Десь із тиждень тому... Прийшов до мене, такий святий та божий, бідний і нещасний: чи нема в мене якої роботи

для нього... Ну, гадаю, винен мені той бандит уже за три місяці; як маю викидати його на вулицю, то нехай відпрацює, що заборгував! Набрив я гарного сукна,— гарне, весняне, світло-сірого кольору,— для себе й для обох хлопців. Ну, гадаю, хай шие поволі, нам не спішиться, не голі ж ходимо... а коли зробить як слід, то й підкину йому ще яких дві-три крони, сіромасі... Таж людина не звір... добре серце в мене, з людей крові не п'ю... А що зробив той бандит? Узяв сукно, це гарне, світло-сіре сукно, і поніс його продавати. Зайшов, сам бог так хотів, якраз туди, де я його купив. «Звідки воно в тебе?» — питають його. Бо він був босий і весь дрижав. А він стоїть і трясеться від ніг до голови і слова не може вимовити. Тут і накрили злодія... Що кажете, пане?

Убогий і тремтячий, став Конопа перед своїми суддями. — Навіщо крав? Розкажи про все по порядку!

Конопа мовчав; стояв увесь час і мовчав. Голову опустив, руки склав, як до молитви. Така зятість розсердила суддів, недобрими очима вони дивилися на нього й думали. «Тим більше винен, коли в серці затаює злочин!»

Його засудили до ув'язнення. А оскільки злодіїв і розбійників, особливо хворих, кривих та вбогих, відправляють тільки на батьківщину, то судді ухвалили Конопу в примусовому порядку вислати під високі Татри.

Диви, Конопо, твоє серце тебе не одурило: ще цього року ти побачиш високі Татри, запашні ниви, побачиш зелені луки і чорні ліси!..

УЧИТЕЛЬ КОСИРНИК

I

Історія, яку я тут розповідаю, цікава й повчальна. Виникла вона не в позахмарних високостях, не з химерних мрій, а проросла із сирої землі, розвинулася й розквітла так само природно, як виростає й розпукається квітка в полі. Навіть, як здається мені, вона має свій особливий внутрішній сенс, який напочатку ще неясний, майже непомітний, але що далі, то все чіткіше окреслюється, щоб нарешті постати в усій своїй величі перед здивованими й перестрашеними очима. І все-таки моє сумління неспокоїне через оту повчальну й цікаву історію, яку я тут розповідаю.

Чи багато буде таких, що сердитимуться на мене за цю оповідь? Чекали запаморочливих вигадок, а що їм дав? Так, багато їх буде сердитися на мене, бо людям потрібні надхмарні замки. Вони хочуть одурити самих себе, впитися, як той, що розтринькав усе, що мав, і тепер п'є до нестями, щоб забути справжнє життя. Так п'ють і народи, які страждають і гинуть. Щаслива людина іде поважно, міцно тримаючись дійсності, а кого товче недоля, той шукає радощів та розваг і чинить нерозсудливо, збивається на манівці.

У нашому житті все розбите й пошматоване, бо люди бояться цілості. Усе подається в спотвореному освітленні, бо люди лякаються справжнього вигляду речей і явищ. А з цієї боязні розвинулася пристрасть до другорядних деталей. Підкинь людям якусь проблему чи нехай саме життя поставить її перед ними — ніхто цієї проблеми не прийме такою, якою вона є; людина спочатку одягне окуляри, далі розіб'є питання на тисячі дрібнесеньких скалок і після того почне переводити на них свою вченість.

Навіть не стільки свою вченість переводить, скільки грається цими шматочками, як кошеня із сонячними зайчиками. Вимотається, втомиться, але, бачте, збагнула природу смішного в житті. Глянула на трагічне через криве дзеркало — і радіє з чудової карикатури.

Але як тільки усвідомить у гірку годину, що загибає, тоді вона в своїй благословенній наївності інакше милується красою останніх днів, тоді вона не дуже виявляє любов до дрібниць і брехні. Проте людина так уже зморена, що й не відрізняє шматка від цілого, вигадки від життя; а коли на мить і зрозуміє, у чім річ, то вона вже надто вжилася в свою роль, щоб зректися легковажності й недбальства, надто боїться правди, щоб відмовитися від мрій, і бракує їй тої широти, щоб охопити ціле і дати спокій дрібницям.

Така людина в політиці, так печаттю її долі й душевного стану позначені наука й мистецтво...

Але над цим хай сушать собі голови наші вчені, яких і злічити годі. Я тільки сказав, чому неспокійне моє сумління через оту повчальну й цікаву історію, яку я тут розповідаю і яка виникла не з химерних мрій, а проросла із сирої землі і розквітла, як виростає й розпукується квітка в полі.

Охопив мене страх. Я бачив людину, про яку тут розповідаю, проник у її думки і пройнявся її печаллю. І вона тепер не полишає мене. Бачу її в тисячах подоб, з різними масками на обличчі; і за кожною маскою причаївся смуток — той самий, незмінний. Глянув я в дзеркало — і навіть там побачив її.

II

Косирник жив тихо й сумирно; ніяких дурниць йому ніхто не міг закинути. Його юність минула без радощів, обличчя рано помарніло, зблякло. Дивився він понуро,

трохи боязко; коли говорив, запинався і його заливала краска, ходив повільно й незграбно.

Так само повільно й незграбно мислив і відчував; і тільки тоді, коли його серце зачерствіло і зовсім припало порохом, він нараз помітив, що пропустив увесь день своєї юності і йому залишилися тільки промені вечірньої заграви. І ще помітив, що його душа, попри всю глибоку вченість, голодна і спрагла.

Наскільки ж бо людина слабка! Чоловік спізнав усі таємниці землі і неба, крізь найгустіші тумани проник його зір, життя природи й людини стало йому зрозуміле, як проста математична формула,— а він і справді пробував увібгати в математичні формули всю різноманітність розвитку,— і ось тобі прокинувся раптом зі сну й закохався.

Косирник соромився свого спізнілого кохання. Звичайно, любов — цілком природна, прекрасна, здорова і так далі річ, але для людини, що займається філософією та історією (а Косирник займався саме філософією та історією), любов — то притулок легкодумства й непристойностей, у якому людина чується самотньою й загубленою, як провінційний поет у товаристві кокетливих дам,— аж краплі поту виступають їй на високе чоло.

«Дайте мені Рафаелів пензель, дайте мені барв із місячних променів та фіалкових запахів...» Моє перо розтривожило золоту поверхню золотої сентиментальності моєї золотої молодості. Чого я тільки не зажив у ті далекі часи! А тепер — сірість і порожнеча заповнили моє життя, лише коли-не-коли трапиться, що оглянусь мимохіть за дівчиною, яка подріботить повз мене в спідничці, піднятій до тієї невидимої точки, де граціозна лінія, що сором'язливо почалась вище кісточки, поволі, з пустотливою грайливістю заокруглюється й заокруглюється, доки нарешті з безмежною зухвалістю не переходить у найпрекраснішу в світі опуклість. Лише коли-не-коли ще оглянусь, і серце повеселішає. О молодість, о любов, о життя! Тиха сльоза котиться по щоці...

Косирник закохався в гарну жінку, ледь розквітлу — з великими, дитячими, незмірно солодкими й незмірно нерозумними очима, які роблять людину незмірно щасливою й незмірно нерозумною.

Через ті очі та їхню властивість Косирник і боявся своєї любові... А як далі розвивалися події — про це йдеться в цій повчальній та цікавій історії.

III

Погасли б світлі вогні великих замірів, великих прагнень і великих діянь; біла тендітна ручка погасила б їх підряд, червоні круглі вуста позадмухували б їх до одного, й залишилася б тільки легкодумна любовна темінь.

Він збагнув, що прогавив юність, але боявся скористатися її останніми збляклими променями. Він боявся життя, бо дуже добре відчував його смішний бік.

Косирник не думав про поезію тихого, сповненого любові життя, про різні матеріальні й духовні вигоди, які щедро додаються до подружнього щастя,— вся та поезія й щастя в його почуттях нерозривно пов'язувалися з іншими речами, зовсім не поетичними. Звичайно, Косирник у своїх думках грішив супроти природи й поезії, але це його справа.

Життя справді прекрасне, якщо людина його не цурається. Але, хто стоїть осторонь, той не бачить нічого іншого, крім глибокої й широкої ріки паскудства.

Людина встає, одягається, снідає, йде в контору, пише до дванадцятої, а якщо немає поблизу начальника, то розповідає колегам масні анекдоти, потім спішить додому, в шинок або кав'ярню, в контору, в шинок, і, підпила, повертається додому спати. Варіанти можуть бути різні, як і суспільний стан тих людей, але одне залишається незмінне, а саме: той, хто не дбає ні про свою радість, ні про народний добробут, жалюгідніший за вуличного пса, що більшу частину свого дня розважається, як йому заманеться, і ні

в якого собаки не питає, який куток йому дозволено обрати для спочинку.

Ось що думав Косирник: хто між нами достойний, тверезий і розумний, той скорився і мусив скоритися перед усіма правилами та вимогами суспільства, інакше не був би він розумний, тверезий і достойний. Але безліч було їх таких, що нишком вважали те суспільство нікчемним, а його закони — й смішними, й жорстокими. Безліч їх знали і знають, що вся їхня праця в тому суспільстві шкідлива і що в цю мить, як тільки стали гвинтиками в його смердючій машині, всі вони вбили свою душу і все, що було найкраще в ній.

Тільки іноді трапиться, тільки коли-не-коли станеться, що «корисний член суспільства» зрозуміє, що все те його самозречення смішне і нічого не варте і що він завинив і перед собою, і перед людством, принизивши себе до слугування шкідливій машині; але якщо в цю хвилину вчинить так, як підказує йому серце, то завинить перед суспільством і поставить під загрозу свою репутацію.

Якщо людина робить щось благородне й велике, то не як «корисний член суспільства», а навпаки — поза суспільством і проти нього. Так вчить історія й життя...

Можливо, Косирник заходив надто далеко в тих своїх міркуваннях, проте не можна заперечити, що в них є щось варте уваги.

IV

І мерзенність життя Косирник у своїх найпотаємніших і найтверезіших думках поставив поряд з любов'ю, яка його відвідала в пізню годину; з мерзенністю життя поставив поряд сімейний спокій і затишок. Він не вірив у казку про «тихе щастя» і тому не міг повірити, щоб це тихе щастя стало джерелом великих діянь чи бодай корисної праці.

Не можна дорікати Косирникові за його недовіру, бо він займався філософією та історією. Косирник знав, як

веселий і міцний колись народ поволі розм'як і зледащів під впливом християнства та його рабських повчань. Він знав, що всі злигодні й нещастя самі по собі ніколи б не зробили народ таким, який він є сьогодні,— для цього потрібна була отрута, якої поволі націдили йому в душу і яка роз'їла його так, що й нема надії на порятунок. Слуги різних панів вирізували м'ясо йому з хребта, і жахливий біль, що триває століттями, зробив його сприйнятливим до повчань про покору й самозречення. І він настільки звикся з приниженням і плазуванням, що сьогодні немає іншого народу в світі, який би так до самих кісток був побожний, холопський і боягузливий, так покірливо був готовий в ім'я боже прийняти смерть... Несміливо простяг утомлену руку за трунком, який принесли йому з Брижиня¹, упився, як обікрадений селянин, щоб уже ніколи не протверезитися.

У жодному прояві народного життя нема самостійності, у кожному русі, у кожному слові вчувається боязнь, покора, невпевненість. У житті всього народу й окремих людей, які становлять цей народ... Їхнє рабство їм записано на лобі, догідливість стала їхньою другою натурою...

Коли роздумував Косирник про свою любов і про ці речі, то саме випадково проходив повз одноманітні білі хати дорогою з Пули до Медулина². Гарячий серпневий день хилився до вечора. Дорога, що поволі піднімалася вгору, була на п'ядь покрита порохом. Праворуч, на заході, небо червоніло, та чим вище по ньому розливалось сонячне проміння, тим усе більше блідло золото й поступово переходило в сонливо-бузкову світлість, яка на сході єдналася з темною синизною близької ночі. В оранжєвих, червоних, бузкових,

¹ Ідеться про так звані «Брижинські листки» — дві сповідальні молитви й уривок з релігійного повчання, вписані словенською мовою близько 1000 р. в кодекс єпископа баварського міста Фрейзінга (по-словенському це місто називається Брижинь).

² Міста на півострові Істрія (північно-східне узбережжя Адріатичного моря).

фіолетових переливах світла танули малі хмарки, які щомиті міняли свою барву; ставали червоними, темніли, вмочували краї в сліпучий вогонь і, мерехтячи, зникали в ка-ламутній синяві південної частини неба.

Краса істрійського вечора важко лягла на серце Косирникові, і думки його зовсім посмутніли. Звідкись долинула тягуча тужлива пісня. На одному з пагорбів, що, наче кротовини, підносилися над хвилястою рівниною, паслося дві вівці, а пастух сидів на камені й співав... Косирникові здалося, що та пісня озивається десь із земних глибин. Давня, змучена істрійська земля стогнала крізь сон, квилала від болю, від страшного приниження. Затремтіло все в ньому, коли почув ту монотонну пісню; звучали тільки дві високі ноти, які рівномірно чергувалися; голос то лунав пронизливо, різко, аж кравав мозок, то бринів тихо, мовби завмирав, і земля схлипувала в неспокійному сні; так вітер співає свою пісню у вибитих вікнах забутої церкви в Нотранських горах... Далеко позаду залишився пастух, але Косирник усе чув його протяжливий голос, і серце обіймав смуток.

Зустрілося йому двоє істрійських селян — обидва високого зросту, в одязі з грубого бурого сукна, обличчя обвітрені, очі серйозні, глибокі й спокійні. Помітивши його, вони з боязкою покорою схилили гарні русяві голови, а коли порівнялися, привітали його чужою мовою, якої ні він, ні вони не розуміли.

Заболіло йому в серці, гостро й глибоко відчув він усе незмірне приниження невольницької землі й невольницького народу... Це все ремені багатьох тисяч панів, це келих, принесений з Аквілеї¹.

¹ Аквілея — давня фортеця на крайньому північному сході Італії; ідучи звідси, римські війська в 178—177 рр. до н. е. завоювали Істрію.

V

Що таке туга за молодістю, як не прагнення волі? Моя молодість була важка, безрадісна; жодної по-справжньому веселої години не пригадую. А проте, коли на мої плечі надто давить невільницький тягар, я мимоволі звертаю свої мокрі від сліз очі в ці вже давно, ох давно минулі часи, коли йшов я босий і голодний глинястими крутосхилами поміж нотранських кам'янистих нивок та букових лісів, несучи тяжку в'язанку дров на голові, а в голові — мрії, багаті, палкі, що аж гострого каміння не відчував і не заплакав, як упав на коліна... Гіркота, що сповнювала тоді мою душу, була тільки родючим ґрунтом для райдужних сподівань; з гіркоти виростали мої мрії. Та нема вже їх, зів'яли вони й потонули в гіркоті, яка заповнила моє серце по самі вінця...

Так людина мимохіть впадає в лірику й сентиментальність. Це дві смішні речі; адже те, що людина серйозно відчуває на самоті, стає смішним, коли вона викладає його в поважному товаристві. У поважному товаристві треба говорити так, як думає товариство, а не так, як міркує собі індивід. Чи могло б існувати, наприклад, товариство, у якому кожний знав би про іншого, що той нічого не вартий, порожнє місце, та ще й сказав би йому про це? Звичайно, не могло б! Мені навіть довелося слухати, як в одному товаристві весь вечір лихословили, хоч, я знаю це точно, там були поважні люди, яким ближче до серця розумна розмова. Проте ніхто не наважився сказати щось розумне — це суперечило б правилам товариства. Якось один чоловік, що займався політикою, прийшов у тісне товариство й почав говорити про те, що його цікавило; це образило присутніх, і вони більше не запрошували його до себе. Такі ж правила існують у театрі, в мистецтві, в літературі, в науці. У тісному колі чи перед широкою публікою — скрізь треба говорити так, як вимагає товариство; хто говорить по-своє-

му або ще й наперекір товариству, того рано чи пізно викинуть на вулицю. У середні віки таких людей спалювали...

Справді, дивні думки приходили Косирникові в голову; якби було по його волі, ця повчальна й цікава історія ніколи б не мала кінця; вона б розбухла від різних побічних міркувань. Крім того, він був звичайний анархіст.

Поступово людина «стає свідомою» і згинає шию, спізнаючи «реальність життя», жахливу реальність того факту, що вона не має і не сміє мати нічого власного, що те «реальне» життя прикувало її до товариства, прикувало її тіло, душу, всі бажання й думки до тої гнилої цілості. Якщо людина соромиться й жахається свого рабства, вона гризе кайдани, вмирає, тужить за молодістю, за нерозумними мріями. Якщо ж не соромиться й не жахається, то стає поважним членом поважного товариства, і її заслуги перед усім народом так само великі, як і перед людством взагалі. Цей народ, про який думав Косирник, зробився рабським внаслідок виховання і, отже, через свої погляди. Молодість у того народу була важка, безрадісна, а все-таки Прешерн мріяв про красу тієї гіркої молодості.

Іноді трапляється, що людину, яка скорилася перед життям, зненацька охоплює гнів і сором. Досі вона була задоволена, не відчувала ніяких кайданів і не бажала ніякої свободи, але раптом нею стрепенуло — хтозна що і хтозна чому. І вона виливає свій шалений гнів на речі, які не винні в її ганьбі, але, можливо, стоять у якомусь позірному зв'язку з причиною її рабства. Знаючи, що мусила стати рабом, що ніхто не допоміг і не допоможе їй, вона б'є навколо себе, не дивлячись, куди влучають її удари. Буває, що цілі народи переживають таке дике шаленство.

Косирникові особливо яскраво пригадався один випадок, якому тоді він не надав значення. Якось він зайшов до свого знайомого, що кілька місяців тому оженився. Молоде подружжя жило у згоді, обоє були освічені й добрі люди. Свою тіснувату квартиру обладнали зі смаком. Раніше Косирників знайомий був запальним мрійником. Марив зі

своїми друзями про славне майбутнє і про великі справи. Як усі молоді люди, гостро відчував «роз'ятрені рани» на тілі народу й побожно та щиро готувався до лікарської місії. Складав плани, як складають їх усі мрійливі й обдаровані люди у віці від шістнадцяти до двадцяти чотирьох років, проте його плани були настільки сміливі й пройняті думкою, що Косирник чекав од нього неабияких вчинків. Але тепер з розмови Косирник збагнув, що його знайомий різко перемінівся. Говорив обачливо, обережно добираючи слова; жодним вигуком не переступив меж солідності. Скорився перед життям майже непомітно для себе, тому його не гнітило це. Про свої плани він забув, а якщо й коли згадував їх, то з поблажливою усмішкою людини, яка «знає життя», тобто яка охоче і навіть з гордістю прийняла рабство. Своїх думок та ідей уже не мав; так їх прилагодив до вимог суспільства, що вони й перестали бути його. Зрозуміло, він уже не бачив і «роз'ятрених ран» і не думав про лікарську місію; був задоволений між задоволеними.

Смеркало; Прешернів портрет у кутку потемнів; вітер мав фіранкою на вікні.

— Ти ще молодий, Косирник. А в мене, бачиш, є жінка; чекаємо дитину через два місяці; думаю, хлопець буде. Так людина й забуває про всякі дурниці і турбується про хліб щоденний. Нерозумно було б опиратися. Кому і навіщо? Живемо ж пристойно. То ввечері людина, коли нап'ється, думає про революцію, а вранці їй соромно за такі думки. Якби кожен став на свій лад переробляти суспільство, то що б з того вийшло? Страшений хаос... А що ти подієш у нас з ідеями? Ми люди малі, живемо в дрібноміщанських умовах, маємо дрібноміщанські погляди і так само дрібноміщанські потреби. Хай хтось зробить нас великими, — дорогий мій, нам тоді ніде буде повернутися.

Косирник нудився. Він ледве слухав свого знайомого, відповідав йому невлад. І, крім того, відчував, що мимохідь проймається приятелевим смиренницьким настроєм. Його

починала вабити краса «дрібноміщанства» і принадність життя «в законних рамках».

Вирішили трохи пройтися; вечір був теплий і гарний.

Приятелева жінка провела їх до порога.

— Коли повернешся? Не затримуйся довго.

Він глянув недобре на неї.

— То йди з нами.

Злякалася його погляду і відсахнулася крок назад.

— Чи маю з тобою няньчитися весь день? Прийду, коли вважатиму за потрібне!

Косирник уже був на сходах і підслухав ту їхню напівголосну розмову зовсім випадково. Чоловік стукнув дверима за собою, але щойно випустив клямку, як вернувся назад, і Косирник почув його майже благальний голос:

— Ти сердишся? Бачиш...

Після цього він мовчав мало не всю дорогу. Був роздратований, і гнівив його сором, хоч сам не знав чому.

Вони зайшли до трактиру, і, коли випили пару склянок вина, у філістерові прокинувся мрійник. Він говорив багато, галасливо, і за якихось дві години він переробив себе і свій народ на зовсім інший лад. Косирник був сумний і неуважний.

VI

З Гамлетів хіба можна зробити Коріоланів? ¹ Які вони безпорадні, ті Гамлети! А я, Косирник, чи ж я не один з тих найбезпорадніших?

Кмітливих людей між ними багато, але плакати хочеться, для чого вони використовують свою кмітливість. Підстроїти свої справжні думки під думки оточення, прилагодити свої руки й ноги, щоб кайдани щільніше до них при-

¹ Гамлет і Коріолан — герої одноіменних трагедій В. Шекспіра. Тут Гамлет символізує людину пасивну, людину, яка діла підміняє словами. Коріолан — борець проти гніту й тиранії.

лягали. Ось про що вони турбуються і над чим ламають голови.

І я, Косирник, почав було дбати про те саме. Як перелицювати свої погляди і своє життя так, щоб без особливих мук спуститися в багно буденщини, тобто брехні й підлабузництва? Така жалюгідна мета всіх довгих розумувань...

Оповідь поволі посувається вперед, і ось недалекий той час, коли вона прийде до свого цікавого й гарного кінця. Очевидно, дехто вже з великим задоволенням помітив, що вона розвивається природно й невимушено, без неоковирного новелістичного декору, без хитромудрих артистичних трюків. Косирник прожив тим часом два довгих, сповнених праці роки не для того, щоб його спостерігали або ще й, чого доброго, заважали йому. Ми тільки стежили за ходом його роздумів, за порухами його духовного життя. Ми старанно уникали будь-яких зовнішніх подій, будь-яких описів природи й осіб — взагалі, всього, що могло б відвернути нашу увагу від основної теми. Адже найбільша заслуга письменника — це не набридати людям різними дрібницями, яких вони щоденно вдосталь мають перед своїм носом. Інакше ризикуєш нагнати нудьгу на публіку. Якщо ж ми іноді і вдавалися в глибокодумні міркування, які відводили нас убік від основної лінії, то в цьому винен сам Косирник, серйозний та сумлінний, але й незібраний чоловік...

Як покерувати своїм життям, щоб водночас бути і господарем, і рабом? Як повестися так, щоб і служити суспільству, і руйнувати його?.. Про деякі речі — недоторканні й найдорогоцінніші народні святині — я маю свою особливу думку, — вона така, що я сам би себе поставив поза суспільством, якби взявся захищати або навіть висловив її. Але як тоді хліб здобуватиму собі філософією та історією, коли опинюся поза суспільством? Можливо, деінде це й удалося б якимось чином, та не в нас — наша хата жахливо мала! І ще одне важливе питання: яке, взагалі, я маю право вимагати хліб від того суспільства, що

його зневажаю й руйную? А хіба воно не має права викинути мене за поріг, а чи я сам не зобов'язаний податися з нього, перш ніж мене мають виштовхати?.. Можливо — а мої мрії сягають дуже далеко, — можливо, я зроблю лиш тисячну частку того, що задумав. Можливо, мені вдасться бодай трьох людей заразити непокірною думкою, і то виб'ю камінець з будови, якої своїми слабкими руками я ніколи б не зміг зруйнувати дотла. Можливо, з мого засіву виросте щось корисне; на своєму незначному місці, у тісному крузі, можливо, збудую ту каламутну воду, і побіжить по ній хвиля, щоб з'єднатися з іншими такими ж непомітними колами, і нарешті через сто чи тисячу років — мої мрії сягають дуже далеко — вони зіллються в одне велике коло, в одну велику хвилю. Можливо...

Але зараз річ ясна, і всі «можливості» хай залишаються там, де вони є. Я, Косирник, закінчив студії, і тепер ідеться про те, чи мені скоритися перед суспільством, маючи море жовчі у серці і гострий розум у голові. Чи стати прислужником у припалих пилотів і неймовірно смішних ідейок, які здійснюють неймовірно смішні хвилі в цьому неймовірно смішному суспільстві? Чи відчинити двері своєї душі для бацил боягузливого підлабузництва, вдаваної або рабської покори й задоволеності, яких аж кишить у нашій атмосфері, що й дихнути не можна? Чи залюбки лягти в гнилу постелю і вмирати разом з умираючим народом?

Це, звичайно, легко зробити, і через рік-два я б уже й сам не помічав, що гнию. Обжився б серед тих обсмоктаних ідейок, у тому дрібноміщанському дрібненькому житті і став би, крім того, ще й знаменитим та вельми шанованим. Обрали б мене депутатом, сидів би я у Відні, як інші сидять — ці достеменні представники жебрацького, невільницького народу, що перелякано трусяться навіть тоді, коли їм черевик зарипить... Косирник уявив сумну картину: якось один з-поміж них — тих мудрих і шанованих людей, які і пальцем не кивнуть, бо вони члени умираючого тіла, — промовив правдиве, живе слово чи, може, зробив надто

різкий, жвавий рух, словом, повівся не по-рабському,— так що ж із ним зробили? Мало не каменували його, мовби він чхнув над мерцем! І він, переляканий, став каятися, опустивши очі долу...

Це одне, а з нього випливає друге.

Якщо я не бажаю уподібнитися цьому суспільству, то не повинен іти до нього на службу, але тоді мушу бути готовий, що через рік-два мене викинуть геть на шкоду моему матеріальному добробуту і на ганьбу моему імені. То чи маю я право зв'язувати чиясь долю із своєю, то чи маю я право закохуватися?..

VII

Роздумуючи так, він дійшов до саду, який ріс навколо старовинного триповерхового будинку.

Прийшов сюди не випадково, бо о п'ятій годині ранку, по росі та в холод і туман ніхто не йде кудись навмання. Крислаті запорошені дерева були ще повиті ранковою сутінню, скочувалися краплі з листка на листок і падали на вогуку землю; іноді подихав легенький вітерець, і листя ледве здригалось у сні. Густий туман осідав усе нижче.

Косирник ходив поволі розбитою дорогою попід парканом. Часом зупинявся, прислухаючись, чи не зариплять великі двері; будинок ховався в тумані за деревами, і було так тихо, що почув би найменший шум.

Раптом на сході імла розпанахалася від верху до самого долу, ніби євангельська завіса, і ціла ріка розтопленого, весело сяючого золота ринула на верхівки піній і платанів. Косирнику навіть здалося, що він чує плюскотіння тої небесної ріки. Куди досягли її хвилі, там усе оживало, всміхалося крізь напівсон, піднімало обважнілі повіки, мліло в розкошах. Десь там, чи глибоко в кущах, чи високо на дереві... цїрррі — цїрррі — цїрррі... так, високо на дереві... цїрррі... затріпотіла пташка скошланими крильцями... цїрррі-і-і... ці-ці... і посипалися росяні краплі на землю.

Косирник не знав, куди й ділися його скорботні думки. Підвів голову, ступав легко і весело, а обличчя йому приємно студив прохолодний ранковий вітерець. Трохи далі на лавці, біля напіврозваленної халупи, дрімав митник. Розплющив очі, подивився тупо на Косирника, щось буркнув і знов задрімав. Косирникові хотілося співати.

Але нараз скаменувся. Може, це та злочинна задоволеність?

Не говори дурниць, Косирник! Чого б це мала бути злочинною задоволеність? Хіба невдоволені люди не мають права на весняний ранок і на радість?

Цірррі — цірррі — цірррі.

Косирникові хотілося співати, і то весело, парубоцької.

Хіба не зрада, що він ходить отут, по тих заборонених дорогах, і вчора написав цього нерозсудливого листа?

Не говори дурниць, Косирник! А чого б не ходити по тих заборонених дорогах і не писати нерозсудливих листів? Хіба неповажні, але чесні люди не мають права на любов?

Цірррі... То не пташка обізвалася високо на дереві, то зарипіли немащені великі двері в глибині саду за туманом, і Косирник кинувся, так, побіг і помчав до хвіртки, відчинив її навстіж, аж вона захиталася, порохнява, стара, а звідти, де були зарипіли немащені великі двері, посипаною піском доріжкою йшла ледь розквітла жінка з великими, незмірно солодкими очима, ще тепла і сонна, голову недбало пов'язала барвистою хусткою, з-під якої випорскували кучері, і зійшлися вони саме на тому місці, звідки до парадних дверей було ледве п'ятнадцять, а до паркана добрих двадцять п'ять кроків, до митника майже двадцять дев'ять.

ПРО ЛЮДИНУ, ЩО ЗАГУБИЛА ПЕРЕКОНАННЯ

Йов Мурмоля мав дуже гарні, у зелений сап'ян оправлені і тільки трохи по краях потерті переконання. Але одного разу, прокинувшись вранці, Йов Мурмоля страшенно перелякався. Він завжди, перед тим як повернутися на бік і захропти, дивився на свої переконання. Цнотливі, непорочні, вони звичайно лежали на столі, і Йов, заплющивши очі, у солодкій напівдрімоті задоволено погладжував себе по животі. А сьогодні переконань не було на місці. Стурбований, він схопився з ліжка, перерив та розкидав усі книжки й папери, що лежали на столі. Нарешті підняв скатерку й заглянув під неї. Але й там їх не було... «Мабуть, залишив у сюртуку; дідько його знає, як таке сталося...» Обшукав сюртук. «Ні, в сюртуку немає...» Тричі засовував руку до кожної кишені, а до внутрішньої — аж чотири рази. Кишені були порожні. Він почав нервово трусити штани, жилетку, та через хвилину впевнився, що все це намарно. «Зрештою, як така річ могла б тут загубитися? Це ж не якась там голка. Переконання мають щонайменше сантиметрів двадцять три завдовжки — ні в штани, ні в жилетку їх не запхнеш!»

Сів на ліжку й підпер голову рукою. Став крок за кроком перебирати в пам'яті, де був учора, що робив, з ким зустрічався і коли востаннє тримав у руках свої переконання. Добре пам'ятав, що прийшов додому напідпитку, але оскільки був солідною й усіма шанованою людиною, то навіть у спогадах не хотів на цій обставині особливо наголошувати...

Після обіду сидів у кав'ярні й сперечався з Філемоном Совою про свободу друку; потім, розпалившись суперечкою, встав, підійшов до сюртука й витяг з кишені переко-

нання. Так!.. До цієї миті він пригадував усе ясно й докладно... З кав'ярні вийшов десь о третій — може, о пів на четверту. З правого боку на грудях його щось муляло, коли застібав верхній гудзик; переконання лежали у внутрішній кишені. Отже, вийшов о пів на четверту... А далі? На площі зустрів Семпронія Слюку... Що було після цієї фатальної хвилини — усе губилося в густому тумані; тільки то тут, то там ніби промінець пробивався, але те, що він вихоплював, не варте було уваги: гладкі, червоні обличчя, залиті вином столи, перевернуті чарки... Це Семпроній спокусив його... «Легко йому, Семпронію, він не має тої шани, що я, не солідна людина, і переконання в нього всього-на-всього одинадцять сантиметрів завдовжки; та й без оправи, тільки зшиті, носити їх легко й зручно!..» Скільки Йов не ламав собі голову, нічого певного на думку не наверталось. Справді, було таке, що він стукнув чимось твердим об стіл, але то була вже пізня пора, і він ніяк не може пригадати чим: склянкою, ключем од квартири чи своїми переконаннями... Ні, навіть він у таку пізню годину доставав би переконання. Коротше, всі ці роздуми ні до чого не привели...

Глибокий смуток оповив його душу. Спочатку він поклав собі, що не їстиме й не питиме, доки не знайде своїх переконань. Але таке рішення здалося йому надто крутим, шкідливим і не гідним поважної людини; тому він відкинув його... Схвильований і замислений, він одягся, вмився й розчесав волосся, помилково зробивши три проділи... «Якщо так поміркувати, то моє життя тепер нічого не варте. Можна обійтися без руки, без очей, навіть без носа можна прожити... Але коли людина не має переконань, то вона все одно що тінь без тіла, що книга без змісту... Ні, вони десь повинні бути!..»

Коли він вийшов на вулицю, у нього було таке відчуття, ніби його випхнули із зв'язаними руками у світ, повний небезпек. Раніше він мав звичку, йдучи, голосно стукати каблуками по бруку — зараз не зважився на таке. Навіть

вусів не підкручував, коли дивився у вітрини. Крім того, щось у шлунку було не гаразд, а в голові неприємно гуло...

Семпроній лежав на дивані й кутив цигарку. Обдумував експозицію своєї нової соціальної драми. На перенісці й під очима в нього червоніли смуги від пенсне, яке, розбите, валялося біля дивана. Цієї ночі Семпроній повернувся з ресторану десь коло третьої години ранку і тепер пив теплий лимонад.

Йов був у скрутному становищі; він думав, як почати мову про те, що його мучило, щоб усе вийшло гладко й невимушено. Якби він звинуватив Семпронія навпростець, без усяких передмов, то це було б образливо і навіть небезпечно. Крім того, Йов не хотів збуджувати підозру, ніби він цієї ночі так напився, що не пам'ятає навіть, куди подів свої переконання. Це б кинуло тінь на його репутацію солідної людини.

— Дорогий Семпронію, я прийшов до тебе в дуже делікатній справі. Трапилася зі мною незвичайна й дуже неприємна пригода. Прокинувся я сьогодні вранці, дивлюся, нема ніде моїх переконань...

Семпроній кліпнув очима, злегка поворушив кінчиком носа.

— Прикро... справді... дуже прикро!

— Як тобі відомо, учора весь вечір ми провели разом... Ти часом, випадково... так, між іншим...

Він запнувся й запитливо глянув на свого приятеля. А той і вухом не повів; тримав у витягнутій правій руці цигарку й мізинцем струшував попіл.

— Ти часом не поклав їх собі до кишені, через неувважність?..

Семпроній ні з того ні з сього спалахнув. Раптом схопився на ноги й заговорив роздратовано:

— Якщо ти гадаєш, що я забрав твої дурні переконання, то глибоко помиляєшся. Навіщо вони мені? Для щоденних потреб мені й своїх вистачає, хоч вони без оправки,

трохи заяложені та завдовжки лише одинадцять сантиметрів... А взагалі, я не дуже вірю в твої небилиці. Мені здається, що ти хитруєш. Я тебе знаю, ти неабиякий проноза.

Йов був знищений.

— Пробач, дорогий Семпронію, я зовсім не хотів тебе звинувачувати. Від усієї душі я поважаю твої переконання, хоч вони й без оправди... Мої були оправдані — в гарний зелений сап'ян... Ти повинен зрозуміти, як мені без них. Я просто хотів уточнити в тебе деякі обставини... важливі подробиці...

— Нічого не знаю... Зрештою — кат його відає, чи в тебе взагалі були ті переконання; може, ти лише славу пускаєш, а тим часом твої переконання — не що інше, як звичайнісінький собі дешевий забобон... Я особисто ніколи не помічав у тебе ніяких переконань...

Мурмоля зітхнув. Семпроній закурив нову цигарку, кілька хвилин обидва мовчали. Семпроній почав поволі відходити, йому стало жаль свого приятеля, він відчув, що образив його і до того ж — ні за що ні про що. Подивився скося на нього й почав добирати лагідні слова.

— Заспокойся, голубе,— нема за чим побиватися... Подивися навколо, прошу тебе: скільки людей живе, не знаючи горя, без найменших переконань. І які це люди — поважні, всіма шановані!.. У радника Мрожа, скажімо, навіть забобонів нема, не кажучи вже про щось більше; він і не знає, що є десь якісь переконання, а проте він радник, навіть голиться...

Мурмоля похитав головою і звів очі до стелі.

— Якщо гаразд поміркувати — то гріш ціна усім так званим переконанням. І користуватися ними незручно — особливо, коли вони в твердій оправі й грубі; а якщо їх нема, то й без них спокійнісінько можна обійтися, — цілком!.. Не сумуй, це шкідливо для здоров'я; людина втрачає апетит... Бери приклад з мене — ось мої переконання...

Семпроній дістав їх з кишені і перегорнув; ніде правди діти, були добре-таки заяложені. Деяких листків, здавалося, бракувало.

— Подумаєш — переконання! Яюсь упали в болото, та не раз, а десять разів; а впадуть одинадцятий — і піднімати не буду. Дурниці!.. Скільки всіляких шахраїв та могокососів по світу вештається, хизуючись, замість власних переконань, елегантними томиками ходячих думок. І нічого, живуть, та ще й як... Взагалі переконання — застаріла річ; світ невпинно рухається вперед, і скоро викинуть на смітник увесь той викопний мотлох...

Хтось постукав у двері, і до кімнати зайшов філолог Маврикій Тріска...

— Переконання загубив?.. Ах, переконання!.. Нащо вам здалося це потворне коване слово? Переконання — коване слово і тільки... Пере-конання... Über-zeugung¹... Чуже запозичення! Геть чужі запозичення! Геть переконання!..

Тріска так крутнувся, що аж підощви зарипіли; його біле обличчя блищало, ніби вимашчене жиром... Він витяг на світ якість дивне слово, перевернув його кілька разів на язика, потім випустив у чисте поле і стежив за ним через гори й долини до зеленого санскритського моря...

Мурмоля перервав його міркування.

— Я не знаю, Семпронію, що ти маєш на думці, але твоя мова лукава й нещира. Можна подумати, що ти тільки прикидаєшся і під маскою байдужості приховуєш якусь аферу... Хто внає, може, ти сам і взяв!..

— Це що за підозри? Іди ти під три чорти зі своїми переконаннями! Вони мені, знаєш, як потрібні — і ти, і твої переконання! Вони гроша ламаного не варті, а ти — ще менше... Розпустив нюні — і заради чого?

Йов устав і подався до дверей. Коли він уже був на сходах, Семпроній висунув голову в двері й крикнув йому вслід:

¹ Переконання (нім.).

— Йолоп!

А з-за його плечей озвався тонкий, пронизливий голос:

— Подумати тільки — коване слово! Коване — і більш нічого!

Мурмоля навіть не оглянувся, тільки дві сльозини покоїлися по його щоках...

Вирішив звернутися до поліції. Став обмірковувати ситуацію, розглядати її справа, зліва, і все виходило якось непевно, заплутано.

«Якщо я передам справу в поліцію, тим нічого не доб'юся. Доведеться тільки бігати до магістрату, будуть допити, розслідування, витрати — а наслідку ніякого. І хто зна, як усе може повернутися. Чого доброго, ще на мене яка підозра впаде — з будь-якої причини. Адже тим людям таке в голову приходить, що нам, смертним, і збагнути годі. Якась дрібниця, одне якесь непродумане слово — і попав у чорнильницю...

Він шов'як площью, глибоко замислений, похнюпивши голову і стиснувши губи. Пробило полудень, чиновники висипали з канцелярій. Над містом сяяло сонце, і дахи блищали в його промінні.

У цей час із бокової вулиці вийшов високий чоловік у застібнутому на всі гудзики сірому плащі, з циліндром на голові і в золотому пенсне. У правій руці, затуляючи в оранжеву рукавичку, він тримав чорну тонку паличку, а з широкої кишені виглядали списані папери.

Мурмоля здригнувся. Його пронизало якесь невиразне передчуття, яке дедалі росло, розширювалося й нарешті повністю заволоділо його серцем, викристалізувалося в незаперечний здогад.

«Чому цей чоловік так твердо й упевнено ступає, чому він так голосно стукає каблуками по бруку? Коли проходить повз вітрину, підкручує собі вуса; крім того, має золоте пенсне й елегантний плащ... Його груди з правого боку неприродно випнуті — там у нього переконання. І, напевне, вони дуже грубі та цупкі, інакше він не стукав би так

закаблуками... Зрештою, по всьому він схожий на тих людей, які крадуть чужі переконання,— який задертий ніс, які хитрі очі!..»

Йов подався услід за ним. Вони довго йшли різними вулицями; Мурмолі здавалося, що на деяких він ще, скільки живе, не бував. Він помітив дещо й цікаве, що раніше ніколи йому не впадало в око. Наприклад, він побачив у вітрині одного книгопродавця словенську книжку... Так вони дійшли до дверей високого похмурого будинку, і тут Мурмоля наважився зачепити високого незнайомця.

— Пробачте, вельмишановний пане, дозвольте відрекомендуватися: Йов Мурмоля. Я хотів би з вами трохи поговорити.

— Помпілій Стріха, депутат парламенту... Прошу...

Вони пройшли низкою темних сходів і коридорів і нарешті опинилися перед високими дверима. Помпілій повернув ключем, і після компліментів та перепрошень Мурмоля сів у м'яке крісло. Коли загойдалось під ним оксамитове сидіння, його огорнуло тепле почуття, але вже за хвилину пробудився сумнів...

— Чим я зобов'язаний вам, пане Мурмоля, що ви порадували мене своїм несподіваним візитом?

— Пане депутате, я чесно плачу податки і тішуся репутацією всіма шанованої й солідної людини... Тим більше мене засмутила прикра пригода, яка сталася зі мною сьогодні вранці. Якщо це так чи інакше не розв'яжеться, то моє життя скінчене, моє існування не матиме сенсу... Прошу вас, пане депутате, не будьте безсердечні... все залишиться між нами, ані дрібки бруду не впаде на вашу репутацію...

— Пробачте, пане Мурмоля, ви, здається мені, висловлюєтеся не зовсім ясно. Ваша мова якась туманна, таємнича... Щоправда, іноді корисно говорити незрозуміло, таємниче — в очах народу це надає людині ореолу глибокодумності... Але в приватній розмові такий засіб зайвий... пробачте...

Мурмоля зігнувся, посовав ногами по килиму й прокашлявся.

— Дозвольте бути відвертим, розповім вам усе докладно й по порядку... У мене були переконання, оправлені в зелений сап'ян і дуже добре збережені; тільки краї трохи потерлися...

Депутат покивав головою:

— Розумію... розумію...

— І уявіть собі: прокидаюся я сьогодні вранці — немає моїх переконань. Шукав їх між книжками, під скатеркою, обшарив піджак, перетрусив усю кімнату. Ніде переконань нема, і пригадати не можу, де я їх подів... Коли я побачив на вулиці вас, пане депутате, мене охопило неприємне почуття...

Помпілій зробив лукаву гримасу, аж пенсне перекосилося:

— Гей ви, хитруне, знаю я ці штучки...

Він тихенько захихотів і підняв угору вказівний палець правої руки. Той палець був надзвичайно короткий і товстий.

— Скільки хочете за них... ну? Тільки майте на увазі, мене не обдурите. Я маю досвід... хе-хе... маю досвід!

Йов од здивування широко розплющив очі. Спершись руками об коліна, він незмигну дивився панові депутатові в обличчя.

— Не сердьтеся, пане депутате... але мені здається, що тепер ви самі говорите якимось таємничим й незрозумілим... Ваш вказівний палець... ні, не розумію вас, пане депутате...

Тихе Помпілієве хихикання перейшло в гучний сміх. Його тіло ритмічно тіпалося, ніби ним за спиною смикала невидима рука.

— Голубе мій, пане Мурмоля... Яка невинність... як ви майстерно прикидаєтеся! Ви природжений міністр... Але ж ми самі — і зараз це ні до чого. Зі мною можете говорити без маски. Я добре знаю, як переконання купуються і продаються. Свої, наприклад, я вже міняв чотири рази. Тоді

почуваєш себе так, ніби заново на світ народився... Але повернемося до справи... Скільки б ви хотіли за них? Правду кажучи, особливої потреби в них я не маю. Переконавання зараз стали дуже дешеві. Часом їх можна придбати за прихильну усмішку, запропоновану вчасно й до місця. Взагалі, цей товар уже вийшов з моди...

Мурмоля схопився з крісла:

— Та що ви, пане депутате, я не продаю своїх переконань. Ні в якому разі. Мої переконання не забобон. Крім того, вони оправлені в зелений сап'ян... Я прошу вас повернути їх мені.

Помпілієве обличчя одразу набуло бундючного, холодного виразу.

— Як ви смієте мене вплутувати в якусь історію з вашими переконаннями?.. Дорогий мій, говоріть, та знайте міру словам. Щоб потім не шкодували... Я не маю ніяких переконань; кілька днів тому навіть свої заставив. А якби й мав їх під рукою, то нічим зарадити вам не міг би. У неділю вони мені будуть потрібні на передвиборних зборах... Тому наша дальша розмова не має сенсу, і, як здається мені, на цьому ми її можемо припинити.

Він узяв у руки газету і вдавав, ніби уважно читає. Мурмоля якийсь час дивився на нього збоку, потім махнув рукою й вийшов...

Голова стала важкою; горе затуманило погляд, і весь світ йому видався нудним і немилим. На мості він зітхнув і зупинився. Його обступили невеселі думки, проте він, як усіма шанована й солідна людина, не піддався їм. Відкинув самогубство хоч би тому, що воно після смерті могло стати причиною різних неприємних пліток та образливих здогадів. Крім того, він пригадав, що найвидатніші філософи сучасного й минулого завжди осуджували самогубство.

Засмучений і втомлений, він подався до редакції газети «Істина». По дорозі накидав приблизний текст оголошення, у якому стримано й водночас ясно повідомляв суспільство

про свою втрату. Він тільки побоювався, щоб це не викликала негарних балачок, які могли б кинути тінь на нього. Бо він, зрозуміло, дуже дорожив своєю честю й репутацією; адже репутацію вирощують ніжно й дбайливо навіть ті люди, які взагалі не мають ніяких переконань.

Спочатку йому здалося, що в редакторській кімнаті нема нікого; та потім він помітив у кутку серед книжок і паперів худу фігуру Амвросія Кошута, заступника головного редактора по відділу ідей.

Мурмоля привітався, Кошута й далі нерухомо сидів за своїм столом. Мурмоля кашлянув, Кошута не ворухнувся. Мурмоля закричав, Кошута підвів голову... Двоє злих очей уперлося в Йова, обличчя в редактора було сіре, мовби вкрите товстим шаром пороху, руде волосся сонно сповзало на низький лоб.

— Я хочу дати у вашій газеті, пане редакторе, оголошення про те, що я, на нещастя, загубив свої переконання...

— До секретарки!

— Але, пане редакторе, це надзвичайно важлива річ, і тому я хотів би, щоб ви серед місцевих повідомлень помістили замітку...

— Про що?

— Про мої переконання.

Кошута почухав собі перенісся:

— Поясніть: що саме ви маєте на увазі під тим дивним словом?

Мурмоля подивився на нього.

— Але я не можу вам того пояснити, пане редакторе. Не можу. Я не вивчав логіки і не вмю давати визначень... Переконання?.. Переконання!.. Це така річ... люди мають їх при собі, щоб користуватися... Пан Помпіль Стріха каже, що вони вийшли з моди, а мій приятель Семпроній називає їх викопним мотлохом... Мої, скажімо, були оправлені в зелений сап'ян, тим часом як у Семпронія вони зовсім без

оправи... Дехто має тільки обкладинки, дуже гарні обкладинки — у професора Панкрація Мульви вони навіть із золотим тисненням, і все-таки це тільки обкладинки... Справді, я не вмю давати визначень...

Кошута замислився:

— Переконавання... переконання...

Врешті він встав, підійшов до полиці з книжками й відкрив товстий словник... Якийсь час читав, похитуючи головою, а потім обернувся до Мурмолі.

— Звідки у вас переконання? Чи не вкрали?

— Ні, ні... що ви... навіщо я крав би їх?..

— Гм... хто знає; в усякому разі — тут не все чисто...

— Але, прошу вас, у чому ви мене запідозрюєте?

Кошута стенув плечима:

— Ну, гаразд, пишть замітку... Я тільки не розумію, навіщо все це?.. Я ніколи не бачив ніяких переконань і, слава богу, живу добре. Мої статті геніальні — кажу вам без похвальби. Така думка читачів... Ну й відстали ж ви зі своїми старосвітськими поняттями від сучасного суспільства... Але це ваша справа; яку замітку ви хотіли б дати?

Мурмоля стиснув губи, подивився у вікно й задумався.

— Яку замітку?.. Пишть: «Один усіма шанований і солідний пан двадцять першого числа цього місяця загубив свої переконання. Оправлені в зелений сап'ян і дуже добре збережені. Якщо хтось знайшов їх, просимо повернути. Винагорода за домовленістю. Адресу люб'язно повідомить редакція».

Перо скрипіло по паперу. Мурмоля замовк. При останніх його словах до кімнати ввійшов головний редактор. Він скинув піджак, погладив довгу, поважну бороду, узяв купу паперів і сів за стіл. Коли Кошута розповів йому про загублені переконання, він скривився і мимоволі глянув з цікавістю на відвідувача. Але не промовив ні слова...

Лише коротка примітка. Мурмоля не знайшов своїх переконань. На оголошення «Істини» відгукнулося безліч нечесних людей; прагнучи дістати обіцяну винагороду, вони приносили різний непотріб: свої, нічого не варті, зовсім пошарпані від частого передавання з рук у руки переконання, безглузді забобони, копійчані ходячі думки тощо. Хтось прислав навіть том Бедекера в червоній оправі... Звісно, все це Мурмолі було ні до чого. Від великої печалі й горя він занедужав, його щокі запалися, і лікарі скоро втратили всяку надію на його виздоровлення. На водохрещі він і помер, пишний похорон свідчив про загальну повагу до нього...

АНАСТАСІУС ФОН ШВІТЦ

Небачене піднесення панувало на всій широкій батьківщині. З усіх кінців, з усіх усюд нашої милої Словенії — від зеленої Штірії, сонячної Горіції, зажуреного Коротану, з кам'янистого Карсту — прибули патріоти, щоб узяти участь у великому святі, не кажучи вже про численну делегацію наших запальних трієстців. Місто було по-святковому прибране; над будинками урочисто майоріли триколірні прапори. Гостей на вокзалі зустрічав багатолюдний натовп натхненними вигуками «ура!»; на них із вікон сипалися запашні квіти, а наші свідомі пані й панянки махали їм носовими хусточками, не на одні очі набігала сльоза. Рівно о пів на десяту вишикувалися колони. На чолі...

Але то буде надто довго. Коротко кажучи: день був такий, що він золотими літерами буде вписаний в історію нашого народу. Того дня впала запона з пам'ятника Анастасіусу фон Швітцу — народ виконав свій обов'язок; що правда, як воно ще, на жаль, ведеться, досить пізно виконав його. Цей порив показав, що народ усвідомив свій священний обов'язок; до того ж наш народ убогий, і якби не та вбогість на шляху його вдячності, то вже давно Анастасіус фон Швітц мав би пам'ятник — і то заввишки не десять, а цілих двадцять чи й більше метрів. Злі язики, які не щадять — така вже їхня вдача! — навіть найдорогоцінніших наших святинь, звичайно, не залишать у спокої ані цієї славетної події всеслов'янського значення, ані самого пам'ятника. Все ж наше національне жіноцтво...

І знову надто довго. Найкраще буде, якщо я розповім про урочисту гульбу — і не тому, що я на ній відіграв надзвичайно важливу роль, а тому, що саме тут з найбільшою широтою й глибиною розкрився зміст самого свята. Цей зміст я й хочу записати — для науки й на спогад нащад-

кам — у розкрити книгу нашої молодії, так буйно розквітлої культури. Зовнішня краса, всіякі пригоди — це приваблює журналістів, я ж із своїми скромними здібностями й сухим стилем, якому невідомий пафос і гіпербола, не журналіст.

Як там сидів благородний муж Мартин Сkochир, о! Його самого бачили мої очі. Там сидів; на чільному місці, поважний і шанований, сидів Мартин Сkochир. Обличчя в нього кругле, ясне, саме сяйво. А чорний фрак — уже сам він усякої шани й поваги вартий; а срібно-біла краватка, зав'язана метеликом; а хрест, хрест за заслуги, о! Золотого хреста він заслужив — та що там золотого? Дайте йому золоте руно, золоте руно йому дайте! Уже саме обличчя, кругле, світле, шляхетне, без огляду на всякі заслуги й чесноти варте золотого хреста й народної хвали. Де ж вона — справедливість?

Його самого бачили мої очі; усе інше, вся громадськість, що зібралася в урочисто освітленій залі, усі вельможі й знаменитості, усі митці й поети, так, навіть наші високо заслужені й діяльні депутати і весь цвіт нашого патріотичного жіноцтва — усе затяглося напівпрозорою, мерехтливою млою, і тільки на нього самого, на Мартина Сkochира, із захопленням і несмілим обожненням дивилися мої очі. На нього, який був початком, осереддям і вершиною цього врочистого свята і якому в цю хвилину вклонялася вдячна вітчизна.

Велике й важке завдання цього вечора випало на мою долю. Я поганий промовець, хоча не гірший за інших. Легко можу говорити, скажімо, про політичне становище: беру передову статтю, розбавляю її кількома словами про права селянства (якщо виступаю на селі) або про допомогу ремісникам (якщо виступаю в місті) — і успіх забезпечений. Оскільки я не депутат, то міг би погрожувати обструкцією — і мав би за це гучні та довгі оплески; а якби я був депутат, то говорив би про гнучку тактику — і знову поживав би оплески; уночі мені навіть снилося б, що я держав-

ний діяч. Освіченим верствам з успіхом читав би лекцію про літературу і говорив би про здорову поживу для незіпсованого люду; такі виступи завжди мають успіх. Без страху скажу, що я легко міг би говорити і про дарвінізм та про Геккелів¹ монізм; для чого ж я тоді передплатив Мейєрів словник? Ці речі зараз для нашого народу вельми актуальні — усі проблеми розв'язані, залишився тільки Геккель. Та бог із ним!

Не йдеться про Геккеля, а про Мартина Скочиря, — хай мені пробачать, що називаю їх поруч. Адже питання стоїть так, що й відповідати на нього зайво: хто має більші заслуги перед нашим народом — Геккель чи Мартин Скочир? Це було моє велике й почесне завдання того вечора — описати обраному товариству, цвітові нації, заслуги й чесноти Мартина Скочиря. Де, в якому краї нашої просторої й прекрасної батьківщини знайдеться промовець, який би залишився спокійним, маючи таке завдання, і не відчув убозтва своєї душі та обмеженості своїх можливостей? Я не можу сказати, що належу до скромних, але навіть я затремтів, коли встав і в мене вперлися ясні, виразисті й запитливі очі благородного мужа Мартина Скочиря. Уся зала, усі присутні, осяйні лампи, пляшки, чарки, вельможі й знаменитості, патріотичні дами — все раптом щезло, потонуло в якомусь тумані; переді мною, вдалині, сидів тільки Мартин Скочир в чорному фракі і з срібно-білим метеликом. Я промовляв, і мені здавалося, наче говорю серед неозорі пустелі, де ніхто мене не чує, і сам я не чув свого голосу, тільки іноді долинав до моїх вух віддалений гомін, ніби плюскіт морських хвиль. Мої очі вп'ялися в Скочиреве обличчя, як очі моряка, що втратив курс, раз по раз повертаються до сонця.

Я так промовляв:

Славні панове!

¹ Ернст Геккель (1834—1919) — німецький біолог.

Важке завдання поклав на мене ювілейний комітет, надто важке як на мої скромні сили. Я просив звільнити мене від цього обов'язку, але просив марно, тому зараз звертаюся до вас: не допустіть, щоб ваш гнів широким потоком ринув на мою недостойність і безпорадність. Тут сидить Мартин Скочир: хто між нами почуває себе гідним оспівати його славу? Я слухав тости, які лунали тут на честь великого Анастасіуса фон Шівітца. Ми справедливо славимо його. Але я запитую вас: чиї заслуги більші — заслуги Анастасіуса фон Шівітца чи Мартина Скочиря? Хто більший: творець чи витвір? Це питання велике й вагоме, воно варте відповіді, і відповіді на нього легко. Ніхто мені не заперечить, і саме сьогоднішнє свято показало, що героєм його є не стільки Анастасіус фон Шівітц, скільки Мартин Скочир; інакше й бути не могло, бо наш народ справедливий, він зважає й оцінює заслуги своїх мужів і платить їм повною мірою.

Найкраща пісня на славу ювілярові — це огляд його життя й діяльності. Нема такої людини, яка б не знала цього життя від початку й до кінця, але хто не схоче з радістю послухати про нього ще раз, хоч чував уже багато разів, кого не зворушить пісня, знайома з дитячих літ? З усією об'єктивністю, яка, можливо, є єдиним моїм досягненням, я намалюю вам портрет мужа, що жив для свого народу і не прагнув іншої плати, крім тихої вдячності.

Хто був Мартин Скочир п'ять, шість років тому? Мартин Скочир — і тільки, людина, як я, як усі ми, без особливих доблестей, без особливих заслуг, хоч, це мусимо визнати, і в ті, нічим не примітні, часи він був ширим і відданим патріотом. Завершивши свою сумлінну й плідну працю на чиновницькій ниві, Мартин Скочир вийшов на пенсію, здоровий і міцний як тілом, так і духом. Хто-небудь інший цю світлу осінь свого життя проводив би з насолодою в родинному колі, біля теплого домашнього вогнища, віддавався б приємному неробству та, будучи сповнений свідомості свого заслуженого відпочинку, з осудом спостерігав би мудрим

і суворим оком за тим, як занепадає той неспокійний, суєтний світ. Та Мартин Скочир не такий.

Коли він виконав свій службовий обов'язок, то збагнув, що не виконав ще свого життєвого обов'язку. І він шукав справу, до якої міг би докласти рук, шукав довго й невтомно. Його кликав невідомий голос, але Мартин Скочир не знав точно, звідки й куди. Працював без перепочинку собі на честь і народові на користь. Записався в усі патріотичні товариства, збирав пожертви для всіх патріотичних починань, його добродушне, ясне обличчя світилося на всіх народних святах, жодна меморіальна дошка без нього не була відкрита, жодне знамено не було посвячене, навіть колиби в горах він відкривав, хоча його ноги слабкі, а його тіло, як у всякого ревного патріота, надто важке. І все-таки Мартин Скочир не був задоволений; ні, він не був задоволений. Корисною і похвали вартою була його діяльність, але це була діяльність звичайного патріота,— такі патріоти дуже потрібні батьківщині, але їх, на жаль, розвелось стільки, що людині важко піднятися над масою і засяяти в небуденній славі. Мартин Скочир ще не знав, куди його кличе невідомий голос, і, можливо, ніколи не дізнався б — о жахлива думка! — якби богом посланий випадок не допоміг йому втрапити на дорогу.

У темному архіві між запорошеними аркушами сидів Мартин Скочир і думав про давні, не дуже славні часи нашої історії. Його очі, втомлені сутінками, впали мимоволі на пожовклий папір і вже хотіли заплющитися в солодкому сні, як раптом з імлистого мороку виринуло чудесне ім'я: Анастасіус фон Шівітц. Стрепенувся Мартин Скочир, зблищали його очі; у цю хвилину він знайшов свою мету і свій шлях. Прочитав аркуш з трепетним хвилюванням, задумався і думав до пізньої ночі.

Анастасіус фон Шівітц! Це була його програма, зміст усього його життя. Як промені від сонця, так його думки розходилися від того імені — Анастасіус фон Шівітц.

У словенського народу є багато вад і поганих звичок, водночас є й дещо позитивне. І найбільша його чеснота — це запобігливість. Ніколи ця властивість так чудово не проявлялася, як у ту мить, коли Мартин Скорчир відкрив згадку про Анастасіуса фон Шівітца. Хто такий Анастасіус фон Шівітц? Коли жив і що робив? Якого він роду і стану? Ніхто б не відповів на ці запитання, якби не з'явився в слухну хвилину Мартин Скорчир і не присвітив яскравим променем у забутий куток нашої не дуже славної історії. Давно вже стерлися всі сліди Шівітцової діяльності, навіть його ім'я забулося і скоро зникло б назавжди. Дехто сказав би, що це було б цілком природно і що народ не вчинив би в цьому випадку великого гріха. Але словенський народ у багатьох відношеннях вигідно відрізняється від усіх інших народів світу, і те, що деінде сприймалося б як природне й зрозуміле, у нас було б неприродним і незрозумілим. Це показує, що ми, всупереч усім чужинницьким впливам, зберегли свою самобутність. В інших землях народ, скажімо, вшановує тільки тих людей, які мають більші чи менші заслуги саме перед цим народом, а не перед якимось іншим. Народ любить лише ту людину, яка любила свій народ і працювала для нього. А про тих, — байдуже, славні вони чи неславні, — хто обтрусив із ніг своїх порох вітчизни і подався в чужі краї шукати заслуг, почестей і слави, про тих народ не дбає і імені їхнього не береже. Такий звичай у Європі; а ми — словенці, і ні в кому словенський характер не втілювався так чудово й невідомо, як у Мартині Скорчирі, який відкрив Анастасіуса фон Шівітца. Звичайно, і в нас є знамениті мужі, і не мало їх. Але які то мужі? Люди, як усі ми. Вони любили свій народ — а я хіба не люблю, а всі ми хіба не любимо його? Працювали для народу — а я хіба не працюю для нього? Переслідували їх — чого ж вони не поводитися так, як треба? Ніхто б їх не переслідував, якби вони жили, як інші живуть, і не мовчали, коли їх допитували. Але будьмо справедливі: знамениті, заслужені люди були в нас, і хай бог мене

боронить, щоб я применшував їхню славу. Барон Цойс, батько й охоронець словенської літератури в час її повного небезпек народження, Лінхарт, Чоп, Смоле, Левстик, Юрчич, Трдина ¹ і ці два молоді студенти ², які померли через своє недбалство і які були (тепер, коли їх уже нема, можемо сміливо це сказати) найгеніальніші люди з-поміж нас,— усі вони були знаменитими і своєю діяльністю поставили собі вічні пам'ятники; але чому ми повинні їх славити? Вони виконали свій обов'язок. І що найосновніше: ми знали їх з обличчя і з одягу, знали їхні клопоти й нестатки, бо вони жили між нами й для нас. То як ми їх можемо звеличувати? Одягалися вони в такі самі костюми, як і ми, навіть гірші. А хіба не було б смішно, коли б поставили пам'ятника, скажімо, Кетте? Навіщо йому пам'ятник? Хай буде щасливий, що вчасно помер; хто знає, що довелося б йому в житті ще зазнати. І також правильно зробили, що не поховали його між заслужених професорів та спритних журналістів на кошти всього народу. Навіщо така честь? Він виконав свій обов'язок. Про заслуги тут нема що говорити. Поет на те й поет, щоб складати вірші, як художник — малювати картини, скульптор — ліпити статуї. Я, наприклад, оратор, але ж я не вважаю заслугою те, що говорю. Якщо ставимо пам'ятник поетові, який складав гарні вірші,— то давайте поставимо його й кравцеві, який шив гарні костюми: обидва виконали свій обов'язок, як бог їм велів.

Зовсім інакше і прекрасніше було б, якби той Кетте, у якого й прізвище німецьке, писав вірші німецькою мовою. Тоді він не виконував би свого обов'язку, а робив би щось інше, щось таке, що й назви не має, та все-таки між нами дуже в пошані, і за це в нас пам'ятники ставлять. Кетте?

¹ Тут названо визначних діячів словенської культури кінця XVIII — початку XX століття.

² Два студенти — рано померлі видатні словенські поети Драгогин Кетте (1876—1899) і Йосип Мурн-Александров (1879—1901).

Німецький поет? Кетте? Знайоме мені це ім'я. І знайшовся б Мартин Скорир, який дослідив би, що Кетте народився в Словенії, що його мати була словенка і що він колись навіть публічно, та ще й у присутності багатьох високопоставлених осіб, визнав: «Ich bin ein Krainer»¹. Хто сказав, що серед нас, словенців, немає талановитих людей? По всьому світу їх повно. От хоч би Кетте, видатний німецький поет; поставмо йому пам'ятник! Але чого це ми про Кетте завели мову? Бог з ним!

Не треба нам робити припущень; вчинки промовляють самі за себе. Не треба нам марити про німецького поета Кетте, про критика Лейстека, про письменника Штріттера, про художників Шухвітца і Грехера² — адже у нас є Анастасіус фон Шівітц!

Як вам відомо, панове, Анастасіус фон Шівітц народився в Словенії. Це незаперечно довів Мартин Скорир, який простежив увесь життєвий шлях цього славного й видатного словенця. Якби Анастасіус фон Шівітц залишився в Словенії, якби він зблизився із своїм народом, злився з ним, жив його життям, ділив його радощі й болі — то що б сталося з ним? Він залишився б звичайнісіньким собі Антоном Шевцем, і в словенській столиці було б на один пам'ятник менше, не мали б ми цього пам'ятника заввишки десять метрів, поставленого народом з допомогою нашого патріотичного жіноцтва. Але, на щастя, Анастасіус фон Шівітц піднявся високо, а Швець Антін безслідно щез, ніби його й зовсім не було.

Завдяки наполегливості й кропіткій праці Мартин Скорир дослідив основні етапи життєвого шляху нашого славетного земляка. Гадаю, що нема потреби тут докладно розповідати про життя й діяльність Анастасіуса фон Шівітца, його

¹ Я словенець (нім.).

² Тут на німецький лад названі діячі словенської культури: критик Фран Левстик (1831—1887), письменник Йосип Стритар (1836—1923), художники Янез (1850—1889) і Юрій (1856—1890) Шубиці та Іван Грохар (1867—1911).

знають навіть школярі, особливо тепер, коли ювілейний комітет на чолі з Мартином Сковичем багатотисячним тиражем видав популярну книжку про це гідне шани й цікаве життя. Анастасіус фон Шівітц був словенець, своя людина. Щоправда, Мартину Сковичеві так і не вдалося з'ясувати, чи фон Шівітц у пізніші, повиті славою часи ще згадував про свій рід і коліно, чи пам'ятав ще свою материнську мову, але це, я гадаю, неістотне питання; хоч тут ми маємо нагоду ще раз переконатися в надзвичайній працьовитості й сумлінності Мартина Сковича, який займався навіть такими дрібницями. А втім, наш високоzasлужений, в усіх відношеннях точний і вимогливий до себе патріот Мартин Скович і тут домігся певних успіхів — він відкрив один, вам усім відомий, факт, який великою мірою свідчить про те, що Анастасіус фон Шівітц ніколи не соромився свого словенського походження. Якимось у справах він був у приймальні міністра і ввічливо розмовляв із служниками, коли несподівано зайшов його світлість міністрів секретар і запитав: «Хто це такий, га?» Анастасіус фон Шівітц уклонився низько й відповів: «Антоніус Шівітц, підстругувач пер його високості писаря фон Дюммлера». Ця мужня відповідь так сподобалася його світлості, що він ще запитав: «А звідки, га?» І тоді настала мить, яка сяє, наче Полярна зоря, в історії Словенії. Фон Шівітц промовив: «Aus Krain!»¹

Цього епізоду, засвідченого історичними джерелами, уже було б досить, щоб поставити Анастасіусу фон Шівітцу пам'ятник у словенській столиці.

«Aus Krain!» Це, панове, наш девіз.

«Якщо ти словенської крові — словенцеві гордістю будь!»

Анастасіус фон Шівітц, звичайно, не сказав, що він словенець. Але, панове, хто з-поміж вас признався б, що він словенець, якби це загрожувало його кар'єрі? За його обережною відповіддю ми можемо здогадуватися, наскільки розсудливою й солідною людиною був Анастасіус фон

¹ Із Словенії! (Нім.)

Шівітц, і нас радує те, що він не наражав своєї будучності на небезпеку і таким чином, завдяки своїй мудрій обачності, зберіг себе для людства й свого народу.

То був початок його слави і водночас слави Мартина Скочиря. Проте Мартин Скочир не спочив на лаврах; він поставив собі за мету перебрати життя й діяльність Анастасіуса фон Шівітца від початку до кінця. І як щедро була винагороджена його праця! Після тривалих і втомливих пошуків він довів, що скоро після цієї пригоди, коли наш великий земляк виявив свій непохитний патріотизм, Антоніуса Шівітца було призначено підстругувачем пер його високості графа Дюммгайма — секретаря його превосходительства міністра Каунітца. Це був переломний етап у його житті. Він усвідомив усю велич і важливість свого покликання; цілісіньку довгу ніч не змикав повік; втупивши очі в темряву, шукав свою мету. І знайшов її. Антоніус Шівітц — через чотирнадцять днів уже Анастасіус фон Шівітц — виїхав новий, від усіх попередніх цілком відмінний спосіб підстругування пер. Це справило велике враження на віденський двір. Анастасіуса (ще цього самого дня він змінив собі ім'я; для чого це він зробив — Мартину Скочиреві не вдалося з'ясувати) фон Шівітца було покликано до цісарського палацу перед ясні очі її величності славної імператриці Марії Терезії. Він уклякнув перед нею — частково з поваги, а частково тому, що йому запаморочилася голова. «Як вас звати?» — запитала імператриця прихильно. «Антоніус Шівітц!» — пробелькотів Шівітц, тремтячи. Панове, це ж був словенець! «Антоніус Шівітц? — перепитала імператриця, і її обличчя невдоволено скривилося. — Від сьогодні ви будете називатися Антоніус фон Шівітц!» І знову настала мить, коли сповна проявилася мужність цього велета із словенських гір. «Ні, ваша величність: я називаюся Анастасіус фон Шівітц!» — відказав Шівітц, увесь блідий. Імператриця всміхнулася. О, ласкава імператриця! «Анастасіус! Гарне ім'я — Анастасіус. Звідки ви, богатиру?» Не дивно, що в цю хвилину

мужність покинула його — а хто б із нас у такій ситуації почував себе краще? Потупивши очі, ледве переводячи дух, Анастасіус фон Шівітц пробурмотів: «Verzeihung! Ich, Majestät, ich kann nichts dafür!»¹ — «Звідки ви?» — «Aus Krain!» — і схилив голову так низько, що аж торкнувся лобом червоного килима. Ласкава цариця попросилася з ним без гніву й сказала: «Gehen Sie in Frieden!»²

І він пішов. Це була вершина його тріумфу. Антона Шевця не стало, жив тільки Анастасіус фон Шівітц. Жив у почестях і славі, бо не може інакше жити людина, яка бачила Марію Терезію і яка, як я вже сказав і підтвердив фактами, працювала для свого народу й страждала за нього. А що ж було після цієї вікопомної аудієнції? Що було? Нічого не було! Анастасіус фон Шівітц залишився таким, як був, анітрохи не змінився. Тішився, як і досі, своєю величчю й славою, і його покликком було: «Anastasius von Schiwitz immerdar!»³ Я не знаю і навіть Мартин Скочир не знає, який зміст він вкладав у ці слова: проте я вважаю і Мартин Скочир також упевнений, що Анастасіус фон Шівітц при цьому думав таке:

Ще для словенців небо просвітліє,
і чисті зорі їм колись засяють⁴.

Але навіщо нам гадати, що думав Анастасіус фон Шівітц? Найосновніше для нас те, що він був підстругувачем пер його високості графа Дюммгайма і був на аудієнції в її величності ласкавої імператриці Марії Терезії! І це, панове, був словенець! Він не соромився, що був словенцем, навпаки, з гордістю, хоч і тремтячи, заявляв: «Ich bin ein Krainer!» Таких людей, панове, таких людей ми сла-

¹ Пробачте! Я, ваша величність, я цього не можу сказати! (Нім.)

² Ідіть з миром! (Нім.)

³ Анастасіус фон Шівітц завжди! (Нім.)

⁴ Рядки з «Вінка сонетів» Франце Прешеріа.

вимо! Таким людям ставимо пам'ятники! Це водночас і пам'ятники нашій найкращій якості — запобігливості!

А тепер дозвольте повернутися до основної думки. Хто пробудив у нас те високе почуття, як не Мартин Скорир? Хто показав довгим пальцем на заслуги людей, яких ні ймення, ні голосу ми не знаємо і які, незважаючи на це, ширять словенське ім'я по всьому простору світу? Це, дорогі панове, зробив Мартин Скорир! О, Мартин Скорир! Ти живий пам'ятник словенської слави! Ти безсмертний, невмирущий пам'ятник — скільки їх піднялося коло тебе, а скільки ще їх підніметься за тобою! У тобі, Мартине Скорирю, і в твоїй діяльності втілюється наша батьківщина; п'ючи за тебе, я п'ю за батьківщину! Дай, боже, тобі довгого життя, Мартине Скорирю!

(Бурхливі оплески; вигуки «браво!»; присутні встають, піднімають на плечі Скорира. Портрет Анастасіуса фон Шівітца, який висить на стіні, сердито супить, і Анастасіус каже: «Wie komm' denn ich in die Gesellschaft? Dies Volk kann mir gestohlen werden!»¹

¹ Як я потрапив у це товариство? Який же підступний цей народ! (Нім.)

ПОВІСТІ

СУСІД ЛУКА

I

утеніло; корчмар засвітив лампу, що звисала зі стелі, й засунув вікна. Надворі мжичив осінній дощ, тихий і холодний; болото на дорозі сягало кісточок. А в корчмі було тепло, аж пияки потіли; корчмарка пекла хліб, і від великої зеленої печі пашіло важким, запаморочливим жаром; наймичка діставала пахучі рум'яні буханці, клала їх на печі й накривала пілкою, розтріпаною й обсмаленою по краях; дух гарячого хліба змішувався із запахом розлитого кислого вина, міцного тютюну і гною, що сусід Лука приніс на своїх чоботях.

У корчмі було повно людей; селяни, вертаючись з ярмарку, по дорозі, як це вже здавна повелося, завертали до Шрангаря. Його корчма стояла, наче пастух серед отари; по цей бік і по той бік на годину ходи лежали села, а край битого шляху весело біліла хата, дивлячись приязними вікнами та світлою вивіскою над дверима на всю далеку околицю, на тихі білі села, розсипані по зеленій долині. Корчмар був худий, заморений, анітрохи не схожий на корчмаря; з його сірого кощавого обличчя ніколи не сходила солодкава, запобіглива усмішка, як у дівчини, яка хоче всім подобатися. Подейкували, що він багатий, але великий скупердя. Зараз він стояв посеред корчми і, перегнувшись у животі, потирав руки.

— Давай ще одну пляшку! Андреець має гроші, Андреець заплатить, Андреецеві можете вірити!

Селяни ще не були п'яні, але й тверезі вже не були; встановилася хистка рівновага.

— Потрібна крапля! — сказав сусід Лука.— Давай ще одну, а потім хоч і десять!

Корчмар приніс пляшку і поставив її на столі; задзенькали чарки, пожвавішали селяни.

— Капнуло! — сказав сусід Лука.

Усі пили, говорив тільки один — Андреєць. Підвівся за столом і говорив без угаву, писклявим, задерикуватим, невідь-чого збудженим голосом. Стояв малий, миршавий, у довгому, застебнутому на всі гудзики пальті, хоч у корчмі було гаряче, як у лазні; на голові мав чорну зимову шапку, набагато більшу за свою голову. Обличчя в нього було дрібне, поголене, все в зморшках, неспокійне, його затуманені од вина очі бігали по корчмі, видивляючись, чи не з'явиться глузлива посмішка на сусідовому обличчі, щоб ринутися в суперечку. Тупцював за столом і стукав пужалом по долівці.

— А кому яке діло? Кому яке діло до моїх грошей? — кричав він пискляво й сердито.— Якщо захочу, то й проп'ю — мої гроші! Якщо захочу, то й вина поставлю — а чого б сусід не мав пригостити сусіда?

— Маєш ти їх! — засміявся огрядний селянин.— Покажи, якщо маєш!

Андреєцеві ці сусідові слова були, як червона шматина бикові.

— Що, не маю? Ти, голодранцю, ще сумніваєшся? На, на, подивися, добре подивися, сюди подивися! Що, заздрісно? Хотів би собі мати?

Він розстебнув пальто, добув із кишені жмут банкнотів і простяг їх через стіл. Коли червоні папірці замиготіли над столом, усі раптом принишкли; щось паскудне заворушилося в серцях, ніхто не промовив ні слова.

— Дай сюди! — засміявся огрядний селянин, проте сміх у нього був не веселий, а навпаки — гіркий, навіть зловісний. Андреєць швидко відсмикнув руку назад, затиснувши банкноти в кулаці, але не сховав їх.

— Жаднюка! — вигукнув інший селянин.— Ми теж не жебраки! Хвалиться тим папером, як дитина копійкою. Не довго хвалитимешся, скоро проп'єш!

— А яке твоє діло, проп'ю чи ні? І ти п'єш зі мною; моє вино п'єш!

— А чого б я мав не пити, коли воно стоїть на столі? Ніхто тебе не примушував трусити грішми! Не плати, самі заплачимо!

— Хто заплатить? — кричав Андреєць.— Хто буде платити, доки я тут?

Підняв кулак з банкнотами вгору і закрутив ним у повітрі.

— Шрангарю, вина! Чи не заснув ти, Шрангарю?

Старий селянин, який мовчки сидів біля вікна, встав із за столу, натягнув шапку на лоба й застібнув пальто.

— Не ти платиш, Андрейцю, не ти ставиш вино! Твоя совість платить, Андрейцю! Твоя совість платить, щоб сама могла впитися!

Навіть не глянувши на Андрейця, плюнув посеред корчми і вийшов. Кілька селян підвелися й собі вийшли за ним.

Обличчя в Андрейця посіріло від гніву, і він розкричався, вигукуючи хрипким голосом:

— То це моя совість платить, не я! І за нього платила моя совість і поїла його? Що я зробив йому? Чому він плює на мене? Кого я скривдив? Хай обізветься той, кому я вчинив зло!

Нараз йому стало жаль себе, і на очі виступили п'яні сльози. Сидів за столом, простягнувши руки перед собою і схиливши голову у високій чорній шапці.

— Я сам однісінський, люди божі, через те й можуть плювати на мене! Я сам, як палець, нікого не маю, хто б заступився за мене: мовляв, не плюйте на Андрейця, не зневажайте його!

Поклав голову на стіл і заплакав.

— Квач! — розсердився огрядний селянин, який не відводив злого погляду від світлих банкнотів в Андрейцевому

кулаці.— Розрюмсався, як баба! А сам же сина прогнав до Америки, щоб не боронив батькові останнього стовпця з хати пропити!

— Хто прогнав? Кого прогнав?

Андреєць підвів голову. У цю хвилину вино здодало його зовсім, свідомість раптом погасла, ніби хто задмухав лампу; затуманені очі були широко розплющені, але нічого не бачили, язик заплітався.

— Хто прогнав?

— Таж ти, ти прогнав сина до Америки! Не міг він дивитися на твою ганьбу — і подався світ за очі! Тепер ти радієш, тепер тобі легко п'ється — то й скімли, що сам!

— Сам, люди божі! — схлипуючи, пробелькотів ще Андреєць, схилив голову на руку, і очі йому заплющилися...

Під великим, прикрашеним сухими квітами розп'яттям, що висіло в кутку, сидів сусід Лука, бездомник з Великої Лігойни. Він усім та всьому був сусідом і кумом. Одні його мали за гультая й негідника, інші, навпаки, вважали, що він розумний і чесний чоловік. Шрангар, у якого було бистре око на людські вади, помилки та слабості, вирішив безапеляційно, що сусід Лука не сповна розуму; часом він таке ляпав, що ні в тин ні в ворота, а часом заводив мову про високі матерії, що вже зовсім не личило бездомникові. І всі знали, що сусід Лука бідняк над бідняками; єдиним його статком була напіврозвалена халупа та старий сірий кіт; «моя худобина» — називав його Лука, а Шрангар твердив, що в ньому сидить сам диявол.

Веселий і балакучий був сусід Лука, доки Андреєць не добув із пальта грошей; але після того раптом замовк і вже не обзивався. І його довгобразе, бліде, землисте обличчя, на якому відстовбурчувалися кошлаті вуса, теж перемінилося; брови зсунулись, і поперек лоба лягла глибока зморшка; очі дивилися замислено, майже сердито, губи стислись і зникли під вусами; хребет вигнувся, як у kota; погляд прикипів до затиснутого Андрейцевого кулака. Коли Андреєць розкладався на столі, то кулак з банкнотами

посунув просто перед Луку — і обличчя в нього ще більше зблідло, він зціпив зуби й нахмурив брови.

Химерна думка пройняла сусіда Луку і так ним заволоділа, що він без опору скорився їй. Пізніше, коли всі страхиття цієї ночі залишилися далеко позаду, Лука ніяк не міг збагнути, як він так безборонно піддався цій спокусливій думці, і то відразу, не вагаючись, мовби йшлося про щось буденне, звичайне, безневинне. Заволоділа ним думка, сам диявол її шепнув. «Сидів він під лавкою! — розповідав пізніше Лука. — Причаївся за моїми ногами й вичікував слушної миті!» Сусід Лука тільки обмірковував, як усе зроби́ти краще, певніше.

Не мав тої думки, щоб украсти в Андрейця гроші, щоб витягти їх з кулака. «Хоч він і п'яний, та потім схаменеться, стане пригадувати і здогадається! — міркував сусід Лука, зціпивши зуби і не відводячи очей від банкнотів. — Можливо, і вдалося б, якби люди були трохи п'яніші. Кулак у мене перед носом і, здається, не так уже й міцно затиснутий. Якби ж то він його зовсім розтулив — я б непомітно схопив їх і навіть не поворухнувся б! Але люди замало п'яні і дивляться всі. Дивляться якраз сюди».

«А хіба вони не те саме думають? Хіба в них щось інше на думці? — пронизало раптом його. — Он той Горянець, той гладун, утупився, як заворожений!»

Сердитий був Лука на сусідів, що дивилися туди само, куди й він. А може, йому тільки так здалося, що вони дивляться; від тої химерної думки, яка вгніздилась у його серці, очі його налилися кров'ю, скаламутніли, а проте погляд був однаково гострий.

«Чого так тихо сьогодні? — думав далі сусід Лука. — То буває, що кричать, як пастухи у полі, за чуби хапаються, столи перевертають, посуд б'ють. А сьогодні всі принишкли, ані пари з уст. Якби зчинилася бійка, можна було б скористатися тим — ніхто б і не думав про гроші, а потім зогляділися б: «Хто їх украв? Багато нас — хто між нами

юда?..» Довго б його шукали, довго б шукали грошей...
У всіх совість нечиста...

— Що з тобою, Луко? Погано тобі? Чого ти мовчиш, Луко? — запитував його Шрангар, усміхаючись напівсолодко, напівхижо.

Лука не чув його і не обзивався. Йому хотілося, щоб пияки скоріше встали і йшли додому і щоб Андреєць теж ішов уже. Але Андреєць сидів, поклавши голову на руку, і спав. Пляшка на столі була порожня, огрядний селянин вищидив собі рештки і випив.

Шрангар поторсав Андреєця за плече:

— Гей! Чого тут спиш? Може, ще одну?

Андреєць підняв обважнілі повіки і подивився довкола безтямними, тупими очима.

— Може, ще одну? — кричав Шрангар, вимахуючи Андреєцеві перед очима порожньою пляшкою.

— Давай! — буркнув Андреєць.

Корчмар швидко вернувся з повною пляшкою і простяг руку до кулака із затиснутими банкнотами. Цієї миті простяг руку й Лука, і обидва, Шрангар та сусід Лука, зустрівшись поглядами, дивилися якийсь час один одному в очі. Шрангар засміявся, сусід Лука і оком не змигнув.

Андреєць, ніби протверезившись, підвів голову, судомно стиснув кулак, аж захрустіли банкноти, і всунув руку під пальто.

— Не дам грошей! Грошей не чіпайте! — закричав він хрипко, ледве повертаючи язиком.

«Не дасться, щоб його обікрали! Навіть у сні!» — подумав Лука.

— А чим же будеш розплачуватися, як не грішми? Давай сюди гроші! — розсердився Шрангар.

Андреєць підняв ліву руку, погрозив корчмареві пальцем і, скрививши лице в плаксивій гримасі, тупо засміявся, як сміються п'яниці:

— Ох пройда, ти не одуриш мене! Солодкий ти, а пройда!

Сягнув рукою в кишеню штанів, і забряжчало срібло. Не перераховуючи, висипав його на стіл.

— На! Досить тобі? Ще й забагато — але бери, подався, ненажеро!

Шрангар метнувся до стола, зиркнув спідлоба на огрядного Горянця, на сусіда Луку, згріб довгими, кістлявими руками гроші й заховав їх до кишені. А з обличчя в нього весь час не сходив солодкий, догідливий усміх.

— Не забагато їх, Андрейцю, а замало; але хіба я не можу заплатити за один літр?

Миттю, самими тільки очима, сусід Лука порахував гроші, які Андреєць висипав на стіл.

«На гульден більше! — подумав він, охоплений гнівом.— Скнара, полакомився на гульден... хоч повні скрині того добра має! А як він глипнув на мене своїми баньками! Невже щось помітив на моєму обличчі?»

У серці в нього накіпала ненависть до Андрейця, до Шрангаря, до всіх отих п'яних, пожадливих людей, які сидьма сиділи, мов попримерзали.

«І навіть не заради грошей порішив би його! Що мені гроші? І без них заїхав би йому в ту п'яну пику... луснув би його по потилиці, в самісіньку ту бородавку... каменюкою...»

В Андрейця на потилиці була велика бородавка; коли він нагнув голову, то вона виткнулася з-під пальта.

Андреєць мовчки підвівся і, спотикаючись, почав вибиратися з-за стола. Як раніше він галасував і метушився, як потім скиглив та плакав, так тепер упав у п'яну меланхолію, почувачючись ображеним, хоча й не пам'ятав уже, коли і хто його образив. Насунув шапку глибоко на очі і, не глянувши ні на кого, побрів похитуючись до дверей. Банкноти тримав у руці, не сховав до кишені: очевидно, й забув про них.

— Грошей не загуби! — гукнув йому вслід корчмар.

Але він навіть не озирнувся, мабуть, не чув.

«Ще й справді загубить! — подумав злякано сусід Лука.— Забув про гроші; у сінях або надворі під порогом випадуть йому з руки; розтулить кулак, щоб втерти губи, і випадуть гроші... Шрангар знає, що так буде, він з ліхтарем піде назирці за ним...»

Сусід Лука тремтів од люті й хвилювання.

Андреєць, заточуючись, поволі відчинив двері, ступив на поріг і сперся на одвірок, щоб перепочити. У своєму довгому пальті й високій шапці, у проїмі дверей він здавався малим і кумедним, як перевдягнений хлопчина.

Лука схопився із-за стола.

— Куди ти, Луко? — крикнув корчмар, і його обличчя, яке щойно було солодкавим, раптом зробилося злим, хижим.

Лука мовчки обминув корчмаря, підійшов до Андрейця, який усе ще стояв у дверях, і міцно струсонув його за плече.

— Чоловіче божий, прокинься! — кричав йому в вухо.— Ти що, забув, які гроші тримаєш у руці?

Схопив його за кулак і підніс йому до п'яних очей.

— На, подивися! Тут у тебе гроші, гроші! Захочай їх! Чи розстебнути тобі пальто? Стривай-но... не бійся, я не розбійник!

Шрангар підійшов ближче; на його обличчі знову з'явилася усмішка, але не така вже солодка, як раніше.

— Юда! — процідив він.

Луку кидало то в жар, то в холод; його обливав гарячий піт. Говорив він похапливо, неприємно викрикуючи слова, язик заплітався; весь час його свердлила думка: «І чого я підійшов до нього? Чого я морочуся з ним? Усі бачать і потім будуть говорити, що я навіть в останню хвилину все вертівся коло нього та коло його грошей. Плескати-муть язиками, що я аж у сніи за ним вибігав, та хапав його за руку, та розстібав йому пальто...»

Думка шпигала його, а він тремтячими руками розстібав Андрейцеві пальто, силкувався розтулити йому руку.

Андреєць міцно затискував кулак, втупившись у Луку посоловілими очима.

— Не руш грошей! Не руш моїх грошей! — белькотів він, ледь повертаючи язиком.

Шрангар засміявся вголос.

— Ти гадаєш, що легко справитися з ним? Андреєць жилавий чоловік!

— Дурню, кому потрібні твої папірці! — розсердився Лука і турнув Андреєця через поріг. Дивився вслід йому, і ним аж трусило від гніву.

«П'яний, а ради йому не даси! — думав Лука.— І таке миршаве, така нікчемна гнида!»

Андреєць поволі ступав темними сінми, широко переставляючи ноги й тримаючись за стіну. Перед надвірним порогом зупинився і підніс кулак до очей.

«Перераховує!» — зчудувався Лука й нишком повів поглядом по корчмі. Корчмар прибирав порожні чарки зі стола і перекидався жартами з запізнілими пияками. Тільки огрядний Горянець сонно дивився на двері.

Андреєць, прихилившись до одвірка, перераховував гроші; довго рахував; руки йому тряслися, погано бачив; нарешті поволі зібгав папірці і всунув їх до кишені пальта. Підняв комір. Притримуючись рукою за стіну, обережно переступив поріг і, похитуючись, мов тінь від нерівного світла, зник серед дощу і темряви.

Коли сусід Лука вернувся в приміщення, йому було холодно, він відчував себе дуже втомленим, ноги зробилися важкими. Сів на лавці під розп'яттям і одним духом спожив свою чарку.

— Ну як, справився? — запитав, підморгуючи, корчмар.

Лука нерозуміюче подивився йому в обличчя; думки його були на вулиці, там, де спотикався п'яний чоловік у довгому пальті й високій шапці.

— Скільки з мене?

— Нічого ти мені не винен! — засміявся корчмар.— Андреєць за все заплатив. Дожени його та в нього запитай!

Адже вам по дорозі: тобі у Велику Лігойну, йому — в Малу!

Сусід Лука не вчув єхидства в корчмаревих словах, а може, й самих слів не чув. Підвівся і мовчки рушив до виходу. У голові йому шуміло, ніби сп'янів, ноги запліталися. Відчинив двері й, не озираючись, вийшов з корчми. «Таж усі бачили! Усі вже знають, хоч ти ще нічого не зробив! Зупинися, юдо, опам'ятайся, не чини гріха!» — зблиснуло в його свідомості й згасло.

«Тільки б наздогнати його! — подумав Лука з острахом.— Тільки б не звернув десь у рів — попробуй тоді його знайти!»

Він спритно переступив поріг і опинився на грузькій дорозі серед ночі.

У цей час прокинувся чоловік, що цілий вечір дрімав коло теплої печі. Приплентався вже присмерком, випив склянку вина й затисся в куток, щоб корчмар його не вигнав. Одягнений був у брудне лахміття, черевики на ногах пороззявлялися. Обличчя в нього було глинясто-жовтого кольору, виснажене. Він раптом широко позіхнув, повів лінивим поглядом по корчмі, встав з лавки, потягнувся й пішов. Зачинив двері за собою раніше, ніж корчмар устиг гукнути йому, що він волоцюга й харцизник і хай собі захирається, куди сам знає.

Шрангар вийшов за ним до сіней, потім, подумавши якусь мить, по драбині поліз на горище. Просунув голову у вікно і став пильно, незмигним оком вдивлятися в темінь.

II

Надворі сівся дрібний дощ, мов роса випадала з імлі. Над обрієм, де темніли зубці гір, хмари розривалися й крізь них проглядали довгі світлі смуги, наче пасма білуватого диму. Вікна в корчмі світилися жовтим світлом; далеко було їх видно, і грішній душі здавалося, що то перелякані очі зирять за нею. Кроків за сто попереду в сірому

тумані можна було ще розрізнити чорні силуети дерев обабіч шляху.

Сусід Лука поспішав розгрузлою дорогою; бризки рідкого болота сягали йому аж до колін. Часом він зупинявся на хвилину, уважно вдивлявся в ніч, туди, де, ледь розбірливі, чорніли в темряві дерева. Але попереду ніхто не йшов, стояли спокійно дерева, не рухалася ніяка тінь. І навіть голосу нічийого не було чути — ні п'яного співу, ні хриплого крику. Ніч була тиха, тільки дощ падав м'яко в болото, наче сніг.

«Очевидно, звернув-таки десь у рів! — з острахом і злістю подумав сусід Лука.— Може, і сто кроків не відійшов; устромив десь носа і заснув!»

Лука оглянувся позад себе вздовж дороги і вернувся назад. Ішов з правого боку, понад самим ровом, уважно приглядаючись і напружуючи слух.

— Андреець! — гукнув напівголосно.

І злякався власного голосу, який несподівано прорізав тишу. Відповіді не було, у рові ніщо не ворухилося, Лука чув тільки свій голос, і здавалося йому, що слово зависло в дощі, у вологому повітрі і все лунає скрадливо серед ночі, від хмари до хмари: «Андреець! Андреець!»

Лука розсердився сам на себе.

«Тут недалеко до корчми; хтось, може, стоїть на порозі або дивиться у вікно, а я кричу, як навіжений! Ще бракувало, щоб загукав: «Почекай, Андрейцю, я тебе вб'ю!» Гасаю по дорозі, ніби голку шукаю. Може, у село піти та людей поспитати: «Де той Андреець, що я його вбити збираюся?» Ще жоден убивця не був такий дурний!»

Коли хотів уже повернутися, щоб спішити далі, раптом, стривожений, завмер на місці. Здалося йому, що на півдорозі між ним і корчмою мигнула якась тінь і зникла за чорними кущами. Не встиг навіть розгледіти, велика чи мала вона була, звідки виринула і куди щезла.

Довго стояв і вдивлявся злякано. Уже пізніше згадував, що цієї миті його кинуло в холодний піт і що коліна в нього затремтіли, як перед катом.

«Хто б це міг бути? Не Андреєць. Я б Андрейця побачив раніше, навіть якби він у рові лежав. Та й як би він так несподівано схопився з рову і так спритно прошмигнув? Це не Андреєць! Це той пройда, той ненажера — Шрангар! Вислизнув зі своєї корчми й крався за мною, як кіт. Він ще там уколов мене словом, а думав те саме, що й я. По очах йому було видно!»

Поволі хміль вивітрився з голови і Лука прийшов до тями, тільки ще зуби цокотіли, мов од холоду, і ноги дрижали. Довкола панувала тиша.

«Ніякої тіні не було, і нікого не було! — заспокоював себе Лука.— Це тільки мій страх. Людина боїться, от їй і привиджується казна-що! Де ж би цей скнара залишив самих п'яків у корчмі? То заєць перебіг через дорогу, а я й трушуся!»

Широким, сягистим кроком він подався далі, вже навіть не озираючись.

«У рові його нема! Ще в корчмі він був тверезіший, ніж треба. Ледь на ногах стоїть, хитається, а додому все-таки дотягне. Часом п'яний краще дорогу знаходить за тверезого!»

Він ішов увесь час із правого боку, понад ровом, і зненацька наткнувся на купу каміння. Став і нахилився. Він ще в корчмі обміркував усе до подробиць. Але по дорозі забув про основне.

«Який я недотепа! — картав сам себе.— Я не годжуся для такого діла, і сам бачу! Обдумав усе як слід: каменем ударю його, великим круглим каменем у самісіньку бородавку! І забув про камінь. Кулаком його вбивав би, чи що? Довго було б і непевно. Хоч він і непоказний та п'яний, проте живучий; зрештою, всяк за життя тримається, і заєць, якби знав як, то боронився б!»

Довго стояв нахильці і вибирав. У темряві не було видно, і він кожен камінець обмацував рукою; каміння було холодне і мокре. Нарешті вибрав круглий, замашистий і, як йому здалося, зручний камінь і заховав його до кишені.

Щоб надолжити прогаяний час, він тепер поспішав. Пальто, яке було мішкувате й доходило до колін, теліпалося на ньому, і камінь при кожному кроці вдаряв його об стегно.

«Що там? Це він іде!»

Лука зупинився, перевів подих і, подавшись усім тілом вперед, вступився широко розплющеними очима в темінь.

Попереду, кроків за сто, хиталася на дорозі невелика тінь. Її заносило то вправо, то вліво, вона зупинялася, падала й вставала, та поволі пленталася далі. Тиха була тінь: не подавала голосу, коли спотикалася й падала на коліна; не співала сп'яна і навіть не зітхала.

«Хоч би заспівав! — подумав сусід Лука.— Іншим разом то співає, а сьогодні мовчить!»

Наддав ходи, щоб наздогнати його. Дивний холод поволі поповз йому поза спиною; він ішов, наче п'яний, і заточувався достоту так само, як і тінь перед ним; якщо вона збочувала ліворуч, то й він брав уліво, якщо вона йшла до рову, то й він повертав туди. Зціплював щелепи, але їх час од часу розводила якась судома, і зуби починали самі собою голосно цокотіти.

Зараз ні про що не думав; він усе вже зміркував і зважив раніше, коли треба було міркувати й зважувати. Сусід Лука наперед уявив, як виконає свій замір, і здалося йому, що інакше й бути не може. Підходить до нього, може, кроків за два; тут обережності великої не треба: що там п'яний чує, що він бачить? А тоді кидається на нього, лівою рукою хапає за шапку і пригинає голову йому, а правою б'є. Хіба від цього не звалиться? Таж би дитина його пхнула, то він упаде. От він беркицьнувся ниць на землю, а сусід Лука вклякає, схиляється над ним, наставляє вухо і слухає. Ні, він ще живий: харчить і руками в болоті гребе. Б'є його ще раз, і ще, і ще! Він уже зовсім затих, ніби на сажень у болото загруз. А сусід Лука розстібає пальто, руки йому дрижать, розстібає, нишпорить...

«Хай би вже сталося! Хай би було по всьому!» — зітхнув несподівано сусід Лука. Знав і уявляв, як це має

відбутися — та поки що все було попереду, ще нічого не зробив. До подробиць усе обміркував, уже виразно бачив, як ударить... раз, другий, третій... аж м'язи на руках надувалися. Але ще не вдарив. У думці, в душі давно все скінчив — а там на дорозі і далі хиталася невелика тінь, заточуючись то вправо, то вліво. Якихось двадцять кроків було до неї.

— Станеться так, як треба! — майже вигукнув сусід Лука; голос у нього був зовсім змінений, якийсь чужий, мовби то говорив хтось невідомий з далини, із ночі. «Ці слова сам диявол промовив! — розповідав пізніше сусід Лука.— Він сам мені нашіптував, я навіть бачив його: за ровом причаївся, під чорним кущем, і очі в нього палали».

Сусід Лука сквапливо подався вперед і раптом побачив перед собою Андреяця так виразно, неначе в білий день. Розрізняв його високу чорну шапку, довге пальто, все в болоті, чоботи, заляпані грязюкою. Андреєць ішов, трохи зігнувшись, розмахував руками і бурмотів собі під ніс, ніби чимось був невдоволений чи мав образу на когось.

Сусід Лука ступав услід за ним, заточуючись і спотикаючись, як і Андреєць. Іноді зупиняючись на короткий час, Андреєць брів далі.

«Хай іде, хай ще з хвилину потопче землю святу, ще цю хвилину! — думав Лука у раптовому нападі дивного милосердя.— Може, бог пошле йому на думку проказати по дорозі отчеша та радуйся, діво Маріє...»

Щойно сусід Лука таке подумав, як Андреєць несподівано втратив рівновагу й, круто повернувшись, з розкриленими руками заточився прямо на Луку; упав на коліна, обхопив Луку за ноги й тицьнувся обличчям у болото.

У цю мить Луку пройняло тремтіння, мовби льодову брилу поклали йому на живіт, ніби, голого, його загорнули в мокре рядно; шкіра стерпла й узялася сиротами, він одкинув голову назад, по ногах розлилася млість. І нараз йому ніби розвиднілося.

Прокинувся Лука, холод минув, жаром обдало його від голови до п'ят. Бачив те, чого не бачив раніше; досі була темна ніч, а тепер настав ясний день.

Дивився широко розплющеними, переляканими очима, мовби із того світу повернувся.

«Будь благословенна, мамо, ти... ти молилася за мене!»

Андреєць лежав перед ним і, здавалося, спав. Сусід Лука нахилився над ним, схопив його за плече і потягнув угору.

— Чуєш, Андрейцю, п'янице ти п'яний, протверезишся ти чи ні? Вставай, тобі ще далеко добиратися!

Заледве звівся Андреєць на ноги, обличчя в нього було сіре, застигле, поводив руками, ніби обтрушуючи палець, незграбно повернувся й пішов, заточуючись, далі.

— Хай бог тебе оберігає! — гукнув Лука услід Андреєцеві. Зітхнув глибоко, піт струмками лився в нього по чолі, по животі, по всьому тілі.

Мав таке відчуття, ніби щойно снівся йому неадекватний, сповнений жахів і гріха сон; моторошний сон, який зморює людину, назавжди відбирає в неї радість і здоров'я.

А там похитувалася мала тінь, і лежала грузька дорога, і стояли обабіч темні дерева, спокійні і тихі, мов зачаровані.

«Ні, це був не сон!» — вжахнувся сусід Лука.

Оглянувся довкола себе по нічному, темно-сірому просторі; побачив оддалік три невеликі жовті вогники — світилися вікна корчми. Посвітліло і там, на далекому обрії, над верхів'ями гір, що замикали темну рівнину; ширшими стали світлі смуги, вище піднявся білуватий серпанок. Дошущухав, хмарні блідли.

«Ні, це був не сон!»

Страх у його серці зростав дедалі більше, чим більше він переконався, що ніякого сну не було, що все від початку до самого кінця було справдешньою дійсністю. Усе — від цієї миті, коли він побачив банкноти в Андреєця в руці і диявол шепнув йому жахливу думку, аж до часу, коли Андреєць упав перед ним на коліна і обняв його за ноги.

Сусід Лука перехрестився й кинувся тікати, наче гріх, у думці до кінця доведений, але не здійснений руками, тепер гнався за ним. На бігу він зачепив рукою за камінь, що його поклав до кишені пальта, і йому аж мороз поза шкірою пішов, ніби торкнувся гадюки. Схопив камінь і пошпурив його далеко в поле, потім нагнувся над ровом і помив собі руки дощовою водою.

«Закривавлений був камінь! — майнуло йому в голові.— Хоч я й не вдарив ним, та камінь був закривавлений!»

Довго мив руки, щосили тер долоню об долоню.

«Важко змити кров! — подумав він.— Завжди десь залишиться від неї руда пляма!»

«Завжди залишиться пляма! — відчув він з гіркотою.— Завжди залишиться гріх у душі, червоними літерами записаний!»

Помив руки і знову кинувся бігти.

«Умив я руки, як Пілат! — подумав він.— Пілат умив руки, але гріха не змив, і не змити його повіки!»

На роздоріжжі Лука став і подивився довкола. Дороги розходилися: одна йшла ліворуч — у Малу Лігойну, друга праворуч — у Велику Лігойну. Оглянувся Лука, і здалося йому, що вдалині, у сірій темряві, усе ще бачить малу чорну тінь.

«Коли будеш проходити тут,— подумав він, мов у гарящі,— ти теж станеш і оглянешся. І тоді згадай про мене, грішника, і прости мені!»

Рушив далі, та ледве ступив кілька кроків, як ним стрепенуло й він озирнувся. Здалося йому, що почув удалині тонкий, дивний крик, ніби заплакала дитина, яка загубила матір.

«Так би, мабуть, застогнав, якби я його каменем ударив! — подумав він, здригаючись.— Ні, це заквилило не на шляху, не на чистій рівнині, яка не знає зла, а в моєму серці гріх обізвався, і не замовкне він повік-віки!»

Дорога поволі піднімалася вгору, тут було ще більше болота, ніж на битому шляху, ноги грузли, як у баговинні.

На схилі заблимали затишні жовті вогники; село ще не спало.

Утомлений, спітнілий, мокрий і в болоті по саму шию, увійшов сусід Лука до корчми край села. Тільки трое п'яків затрималося там, та й ті сиділи вже біля порожньої пляшки; корчмар притулився до печі й позіхав.

Лука, увійшовши до корчми, постояв якийсь час на порозі, у навстіж відчинених дверях, потім сів за малий столик у кутку, де сідають звичайно жебраки й подорожні.

Корчмар здивовано подивився на нього, здивувалися й запізнілі п'яки.

— Що з тобою, Луко?

— Принеси мені склянку вина, якщо я гідний його.

— А чому не гідний? — засміявся корчмар. — Хто плачуть, той і гідний.

— Не те! — розсердився Лука. — Чи ти, господарю, начув би вина людині, яка, скажімо, убила свою матір? Чи дав би їй пити своє вино із своєї склянки?

Корчмар задумався на хвилину:

— Мабуть, не дав би. Але ж ти, Луко, нікого не вбивав! Лука мовчав.

— Чому коло нас не хочеш сісти? — обізвався до нього селянин із-за довгого стола.

— Там не сяду! — відповів Лука. — Тут сиджу і завжди сидітиму тут, де сидять подорожні, жебраки й злочинці. Тут моє місце!

— Чи тебе муха яка вкусила сьогодні, чи ти п'яний? — засміявся корчмар, водночас уважно й з цікавістю розглядаючи його. І селяни не зводили з нього зацікавлених поглядів, ніби в нього на обличчі та одязі щось особливе було написано.

— Звідки ти йдеш? — запитав селянин. — Ти такий обляпаний, наче валявся в болоті. І з виду якийсь нездоровий!

Лука похилив голову:

— Нездужаю я, люди божі, сильно нездужаю!

Корчмар і селяни мовчки переглянулися. Чудна думка з'явилася в них і визирнула з неприязних очей.

«Не після добрих справ він прийшов сюди. У нього на лобі печать гріха!»

Неквашно, майже погордливо, як чужу людину, яка, забр'юхана, сидить у кутку, потупивши очі в долівку, міряли його селяни довгими поглядами, мовби шукали в його волоссі, на обличчі, на промоклом одязі, на заболочених черевиках слідів гріха і злочину.

Сусід Лука не бачив цього, але відчував.

«Крові шукають на мені! Зараз дивляться, чи нема де рудих плям на моїх руках, на пальті!»

Рука в нього дрижала, доки підносив її до губів; не переводячи духу, він спорожнив склянку і встав.

У цю хвилину двері з шумом відчинилися. На порозі з'явився огрядний Горянець, його обличчя було сіруватобліде, вибалушені очі налилися кров'ю. Луки, що стояв за дверима, він не побачив. Горянець вийшов на середину корчми, все розкриваючи рота, ніби йому бракувало повітря, і нарешті викрикнув хрипким голосом:

— Андреець лежить убитий на дорозі!

Сусід Лука зблід; тремтячи, він нечутно переступив поріг і зник серед ночі.

III

У першу мить ніхто не міг спромогтися на слово; Горянець стояв посеред кімнати, захеканий і мов очманілий, корчмар, притулившись до печі, так і застиг з розкритим ротом, селяни сиділи за столом, мов скам'янілі. Потім усі разом схопилися на ноги, почали кричати й розпитувати навперебій:

— Де лежить? Хто вбив?

Горянець сів за стіл, одним духом вихилив склянку вина.

Новина розійшлася так швидко й незбагненним способом, ніби вона випурхнула крізь вікно, стукала в двері,

перелітаючи від хати до хати, й будила людей, які вже давно погасили світло. Незабаром у корчмі стало як у вулику; одні прийшли напіводягнені, декотрі примчали босі, але ніхто не міг би сказати, де і від кого він почув цю новину. Багато хто навіть не знав до пуття, яке нещастя скоїлося; а дехто думав, що в Малій Лігойні горить, і хоча небо було сірим і ніде не було заграви, ще в дверях кричав: «Пожежа, люди добрі!»

Горянець розповідав:

— Іду я від Шрангаря; зі мною було ще кілька селян із Брезовиці; перед корчмою ми подали один одному руку: «На добраніч», «на добраніч». Вони повернули ліворуч, а я — направо. Ще чув, як Шрангар замикав двері; а коли я через кілька кроків оглянувся, то у вікнах було вже темно. «Квапиться чоловік», — подумав я. І тоді згадався мені Андреєць, і ще дещо згадалося, люди божі. «Ця ніч не обійдеться без гріха!» — сказав я собі. Андреєць продав воли, щоб і їх пропити, і хвалився грішми, людям під ніс тикав. Я йду і дивлюся сюди, дивлюся туди, сам не знаю чого. І за сто кроків од роздоріжжя бачу: щось чорне лежить. «Чи не Андреєць, бува? — думаю. — Може, п'яний заснув, а може, вбитий?» — думаю собі. Підходжу ближче, нагинаюся; ніч темна, ледве розрізняю в болоті щось чорне. «Людина, — кажу собі, — і нежива! У сні так ніхто не лежить, і п'яний так не лежить!» Я черкнув сірника, присвічую: Андреєць лежить, руки розкинув, ноги витягнув, ніби на хресті розп'ятий; голова втиснена в багнюку, лице ледве розрізнити можна — все закривавлене. Шапка лежить оддалік, його велика чорна шапка. З лоба тече кров, по лиці ллється, на очі, у волосся, в болото. Узяв я його за руку — і жах охопив мене. Рука холодна, задубіла. Випустив — вона впала в болото, як дерев'яна. Тут мені спало на думку: «Може, вбивця злякався свого гріха і забув про гроші, так і залишив їх у пальті!» Помацав я, скрізь перешукав — грошей нема. Коли я знову глянув на те лице, мені зробилося страшно, і я кинувся бігти, як від сатани самого.

Так воно. Хто не боїться, хай піде і сам побачить. Він на битому шляху, за сто кроків од роздоріжжя».

Усі мовчали. Корчмар, втупивши очі в землю, вимовив поволі, глухим голосом:

— Я знаю, хто його вбив!

Мовчали, похнюпившись у сумному гнітючому настрої, ніби між ними витав дух убитого і гріх злочинця.

— І я знаю! — вимовив Горянець таким самим глухим голосом і так само дивлячись у землю.

— Я теж знаю, хто йому життя вкоротив! — вимовив селянин, який сидів за столом, коли Лука зайшов до корчми. Він оглянувся по кімнаті й вигукнув: — Нема його! А тільки-но був тут. Там у кутку сидів! Куди він дівся?

І корчмар оглянувся перелякано.

— Куди він пішов? Де він зник? Он там сидів, люди божі, і сам казав, сам признався, що вбив його!

— «Дайте мені вина, якщо я гідний його» — ось як він сказав! — пригадував селянин. — Лука убив Андрейця, його кров у нього на руках!

— Заради грошей убив його! — вигукнув Горянець. — Ще в Шрангаря я знав, що вб'є його заради грошей! Таж він майже вголос промовив, таж ледве словами не сказав: «Дивіться, люди, я збираюся вбити його!» І вбив!

Справа була ясна, правда встановлена, сумніву чи вагання не було. Кожен знав, як це сталося і чому, а проте всі й далі говорили, кричали й сперечалися, бо людина за таких обставин не може щоб не говорити, не кричати й не сперечатися; жах стискає серце, і голосна, галаслива мова, навіть безглузда й даремна, зацитькує страх і проганяє його.

Корчмар одяг пальто, насадив шапку на голову й засвітив ліхтар.

— Треба спочатку подивитися: може, він ще живий!

— Мертвий! — викрикнув Горянець майже ображено. — Мертвий, холодний, уже задубів! Я не піду! Я вже раз його бачив і більше бачити не хочу!

— Піди по жандарма; повідом його!

— По жандарма піду! — повеселішав Горянець і встав.— Так треба закувати вбивцю, щоб не втік, душогуб!

Частина селян рушила за корчмарем, який, широко ставлячи ноги, присвічував собі ліхтарем на грузьку дорогу, решта подалася з Горянцем...

Сусід Лука, вислизнувши з корчми, ішов похитуючись, як прибитий. Не пам'ятав, куди йде, не думав про те, щоб кудись тікати. На дорогу не дивився; ноги самі, за звичкою, несли його крутим розкислим схилом додому. Отямився, коли підійшов до дверей своєї халупи. Самотньо стояла вона на косогорі, низька, крита соломною, напіврозвалена; вище на пагорбі хат уже не було, там починалися кам'яністі нивки.

«Як грішник, стоїть моя вбога халупа! — нараз подумав Лука.— Як розбійник, од якого всі відцуралися, стоїть вона в своїй бідності й соромі!»

Двері були тільки прихилені; він ніколи не замикав їх. «А може, хто принесе що-небудь мені!» — казав сусід Лука. Вступив до сіней, зайшов до хати і спробував засвітити лампу, але вона тільки зачаділа, горіти не хотіла — не було гасу. Знайшов скалку біля печі й запалив; темрява лякала його. Потріскуючи, горіла скалка, то яскраво спалахуючи, то зовсім пригасаючи. «Скоро догорить до краю! — думав він, дивлячись на скалку.— І настане ніч; залишиться тільки нас двоє — ніч і я».

Дивно змінилася душа його під тягарем гріха: вся радість, вся сила покинула її, вона зробилася полохлива й безпорадна, як дитя, що затиснеться в куток, готове в першу ліпшу хвилину закричати й заплакати. Мулько було в нього на душі, проте він з готовністю сприйняв ті страждання, які випали на його долю.

Безладні, якісь ніби гарячкові думки обсідали в цей час Луку. Може, тому він і не чинив опору, може, тому він так легко й віддався на поталу самодокорам та мукам, що серце його було зморене, вкрите ганьбою, заплямоване гріхом.

Буває, що п'яниця лле сльози над горем, якого ніколи не зазнавав і про яке, тверезий, навіть не згадає. Пригнічене було його серце, важко налягав гріх на нього, який дедалі тяжчав і збільшувався і нарешті змінив свою подобу і, наче злий дух, усотався в поранене серце.

«Хто поклав тобі таке на думку? — запитували його пізніше, коли він сидів під дверима коло хати, а люди йшли на свої нивки.— Хто тебе задурманив?» Луці було байдуже, що люди сміються, він не підводив очей від землі. «Ніхто мене не задурманював. Бог поклав мені таке на думку!..»

Утупився в скалку, яка догоряла. І несподівано відчув на шії приємне тепло, далі мовби чиясь приязна рука торкнулася його обличчя. То сірий кіт тихо скочив йому на плече і, вигинаючи хребет, лашився коло нього.

— Що хочеш сказати, котуню? — зрадів Лука, і на очі йому набігли сльози. Обвив kota рукою, як би обнімав жінку за шию, і пригорнув до себе. Кіт зеленими очима дивився йому в лице.

«Ти не втік, ти не подався в поле, коли я засмучений і самотній! Усі інші покинуть мене — так записано в серці моєму; усі приятелі і друзі зречуться мене, ніхто не схоче признаватися до мене, у мій бік не будуть дивитися, ще каміння кидатимуть за мною, плювати будуть на мене ті, хто вітався зі мною за руку і мене братом називав! А ти прийшов, мій старий приятелю, і ніжно тулишся до мене в цю сумну годину. Хай бог відплатить тобі за твою доброту!»

Кіт тягнув шию, терся головою в пальто, вигинав хребет, підіймав хвоста. І раптом завмер; Лука зі страхом бачив, як він поволі випускає довгі кігті, як настовбурчує сіру шерсть; а потім тихо вискочив йому з рук і щез у темряві. У цю хвилину скалка блимнула востаннє й погасла.

Луку пройняв жах, такий моторошний і незнаний, якого не відчув навіть тоді, коли Андреець упав перед ним на коліна. Жах перед самотністю, перед незмірною порожне-

чею, від якої нема порятунку ні в серці, ні в цілому світі. Хоч би яка жива істота обізвалася, хоч би звір глянув на нього, хоч би світло горіло, бодай одна іскорка жевріла; навіть мусі зрадів би, якби задзижчала десь поблизу, навіть пацюкові, якби зашкрібся під скринєю; навіть скалку, ледь тліючу, він би тримав обома руками й оберігав би останню іскорку в ній, мовби то була остання іскра його душі. Та нічого цього не було — була ніч, і тиша, і глуха самотність.

Гнаний сліпим жахом, який не дослухається доказів розуму і не знає ні каюття, ні страху божого, Лука підвівся.

— Треба зробити, що слід уже зробити! — вимовив він уголос, важко повертаючи язиком. Став навколішки й почав шукати по хаті, шукав довго під лавкою, у скрині, за піччю.

— Таж десь він був! — бурмотав сам до себе Лука, не поспішаючи, цілком спокійний. — Знаю, що приніс і кудись кинув; здається, приготував його про всяк випадок. І от саме знадобився він, шукаю, а його нема!

Нарешті звівся на ноги, став посеред хати.

— Гаразд! Обійдуся й без нього! Байдуже, як зробити; основне — зробити!

Зняв із себе ремінь, ногою підсунув до дверей пеньок, що лежав коло печі, став на нього, прив'язав ремінь за великий цвях, вбитий в одвірок, зробив зашморг і відіпхнув пеньок убік.

Саме в цю хвилину загупали в сінях кроки. Хтось спіткнувся в темряві й вилаявся:

— Засвітіть світло! Ще бракувало, щоб я собі шию скрутив через тих розбійників!

— Зараз! — відгукнувся Горянець якимось плаксивим голосом, ледве переводячи дух. — То вітер загасив!

З шумом розчачнулися навстіж двері; неспокійний жовтий вогонь освітив хату. Усі втупилися перед себе, і в їхніх поглядах відбилосся зніяковіння і розчарованість: кімната була порожня, непривітна, низька, закіптюжена, ніби сюди вже десятки років не ступала християнська нога.

— Нема його! — прошепотів хтось у снігах.

Жандарм увійшов до хати, оглянувся за двері і, не гаючись, перерізав ремінь. Глухо гупнуло об долівку, наче лантук упав.

Жандарм схилювався над ним і приклав вухо:

— Ми прийшли саме вчасно! Принесіть води!

Люди похалися в хату; хтось приніс води у дзбанку. Горянець поставив ліхтар на долівку; обличчя в Луки проясніло, і очі були дуже світлі й великі; губи, набряклі й посинілі, поволі ворушилися, мовби він хотів сказати щось. Жандарм підняв йому голову; Лука, притримуючи рукою дзбанок, напився води. Потім опустив голову, напівзаплющив очі, і дивний, якийсь усміхнений спокій ліг йому на обличчя. Звичайно, він не пам'ятав, що з ним сталося, і не бачив нікого; йому, очевидно, просто захотілося спати, і жодна думка, жодне лихо не турбувало його, як ніщо не турбує людину в солодку хвилю засинання.

Але раптом його тіло стрепенулося, кров ударила йому в лице, і він широко розплющив очі. Підвів голову й схопився на ноги, заточився, як зненацька пробуджений зі сну, і оглянувся по хаті.

Тільки жандарм стояв близько, усі інші відступили на кілька кроків од нього і зараз пантрували за ним. У їхніх похмурих, неприязних очах причаївся страх і відраза. Якби Лука схотів шукати співчуття й милосердя, не знайшов би їх на жодному обличчі. Він озирався круг себе, ніби приходив до тьми, його погляд був світлий, але якийсь дивно непритомний, як у хворого, що дивиться з ліжка то в цей, то в той бік, і нічого не бачить. Стояв перед ними вимазаний, бідний; мокрі, наче в калюжі випрані, штани поприлипали йому до ніг; на пальті шматками затужавіло баговиння; болото було навіть на обличчі, у скуйовдженому волоссі; на оголеній шиї виднілася широка червона смуга від ременя.

— Ти вбив Андрейця! — промовив жандарм тоном, який не допускав заперечення.

— Я його вбив! — відказав спокійно Лука; тільки губи в нього тремтіли, мовби хотів ще щось промовити. Покірно простягнув руки, стиснуті в кулаки; жандарм надів на них наручники.

IV

Коли Лука промовив: «Я його вбив!» — у хаті на якусь мить запанувала мертва тиша. Усі були твердо переконані, що вбивця — Лука і ніхто інший, а проте сторопіли, коли він одверто і майже спокійно сказав: «Я його вбив!» Можливо, чекали, що він буде відмагатися, здійме крик і бучу, кидатиме шапкою об землю й присягатиме, битиметься з жандармом та сусідами і нарешті, захеканий і окривавлений, лежатиме зв'язаний на долівці. Та Лука поведився спокійно, не відмагався, ніби його запитували: «Ти обтрусив яблука?» — а він безтурботно відповідав: «Я їх обтрусив!»

Заціпеніння минуло, і всі закричали нараз, з'юрмившись навколо нього. Мовби криком обізвалася з їхніх сердець ненависть до вбивці, що пролив безневинну кров.

До самого нього, до самого його обличчя приступився огрядний Горянець і заніс кулак.

— Зупиніться, люди! Відійдіть! — закричав жандарм.

— Розбійник! Розбійник! Убив серед дороги людину, убив і пограбував!

Важкий Горянець кулак упав на обличчя Луки. Той затремтів, похитнувся й опустив голову. Жандарм узяв його міцно за руку над ліктем і потяг до дверей.

— Не чіпайте його, люди, дайте живим довести! — кричав жандарм, затиснутий з усіх боків юрбою. У хаті було напхом набито людей, і в сінях їх товпилося повно. Жандарм, орудуючи прикладом гвинтівки, насилу пробивав дорогу надвір. Лука йшов, низько опустивши голову й не підводячи счей; руки його були закуті, сам він увесь

зішулився, згорбив спину; шапки на ньому не було, пальто було розстебнуте, шия відкрита.

Один за одним падали на нього важкі удари — в голову, в обличчя, у потилицю, у спину; Лука майже не відчував їх, тільки часом заточувався, відхилив голову вбік або ще більше горбив спину; ішов, як у сні, ледь не перечепився за поріг, його випхнули з сіней на дорогу. Нікому не спало на думку зачинити двері, вони так і zostалися відчинені навстіж.

Коли процесія вийшла на схил, Горянець ступив убік, перекевав якийсь час на випадок, якщо спохватяться його і стануть гукати, а потім швидко подався назад у Лучину халупу. Черкнув сірника, знайшов біля печі невелику скалку й запалив її низько біля долівки, прикриваючи вогонь широкою долонею, щоб хто-небудь часом не помітив світла у вікні. Шукав по всій хаті, ходив зігнувшись з кутка в куток, часом ставав навколішки й зазирає у шпари в стіні. Відчинив скриню й викидав звідти на землю брудне ганчір'я, зношений одяг, старі чоботи, але й між лахміттям не знайшов нічого. Заглянув за піч і на піч, присвітив у печі; дедалі більша лють розбирала його і рясніший піт капав із лоба.

«При собі їх не має, розбійник! — злостився він. — Добре я бачив, що в його пальті кишеня дірява; туди він не поклав їх — не дурний же. Кудись інде теж не заніс: з корчми він пішов просто додому, та й часу не мав, щоб десь для них місця шукати! І не про гроші він думав: тільки додому прийшов — одразу вішатися заходився, дурень; а гроші втикнув у першу-ліпшу дірку! Найскоріше він кинув їх десь на землю, адже вони пекли йому руки, наче жар!»

Зляканий, він став посеред хати й присвітив на долівку.

«Якщо їх і кинув на землю — то скільки людей було тут! Будь-хто міг підібрати їх; побачив папірці, наступив на них, а потім нишком підняв, коли ніхто не бачив. Треба було раніше дивитися, тепер уже пізно!»

Глянув ще раз по хаті, кинув скалку на землю, аж посипалися іскри з неї, і вийшов. Огрядний, він важко сопів униз по схилу, доганяючи розбійника з його супроводом.

Усе село було на ногах; дорогою стояв гамір, попід хатами бовваніли люди, багато їх прийшло з Малої Лігойни, за півгодини ходи.

— Андрейця вбили! Лука його вбив! — замість привітання казав сусід сусідові. Потім розмірковували, як міг убити: чи ножем штрикнув його, чи сокирою вдарив. І про гроші висловлювали здогади, а чим далі йшла мова про них, то тим більше ставало грошей.

Юрба безперервно росла; над чорною масою колихався жандармів капелюх з пером, Луку ж бачили тільки ті, хто йшов поруч або ззаду за ним; отупілий від утоми й ударів, він ішов, зігнувшись удвоє, голова йому впала майже на груди, ноги запліталися; жандарм стискав його міцно за руку, наче кліщами, інакше б він упав на коліна.

Якась жінка пропхалася крізь натовп:

— Не товчть його, бідолаху! Бог його судитиме!

Селяни здивовано подивилися на неї, а хтось відіпхнув її вбік.

Лука почув ці слова; підвів голову й оглянувся довкола каламутними, налитими кров'ю очима:

— Бог судитиме; а тебе, сусідко, хай він благословить!

Прийшли до корчми; у кімнаті, на лаві, лежав Андреєць. Двері були навстіж відчинені; Лука зупинився в сінях перед порогом; люди, які були в корчмі, побачивши його, розступилися, даючи дорогу до вбитого.

— Він там лежить, подивися, адже його кров на твоїй душі! — вигукнув хтось із натовпу.

Андреєць лежав на лавці, випростаний, із згорнутими на грудях руками; ноги були накріті його вимазаним у болото, закривавленим на комірі пальтом; голову, що лежала на твердій лавці, застеленій тільки рядюгою, по очі закривала біла хустина, так що жодної рани видно не було.

Лука дивився витріщеними, спокійними очима, ніби нічого не бачив і не розумів.

Якийсь чужий чоловік, бородатий, у чорному, підійшов до убитого, щоб зняти хустку з рани. Лука стрепенувся й відвернув голову вбік. Усі очі були втуплені в нього.

— Бачите!— обурено вигукнув юнак.— Йому вистачило сміливості вбити людину, а тепер боїться глянути на вбитого!

Як тоді, коли Лука сказав: «Я його вбив!» — так і тепер у серцях спалахнула ненависть до злочинця. Обличчя в усіх потемніли, пильно світилися очі з-під брів.

У сінях товпилося повно людей. Горянець, орудуючи ліктями, пробивався до Луки. Як і тоді, в Лучиній хаті, він підійшов упритул, обличчя й малі очі в нього палали від злості.

— Розбоєм зайнявся, душогубе! — закричав він хрипко, розмахнувся й ударив Луку в обличчя, прямо в око. Ніхто ані слова не вимовив, нічия більше рука не піднялася на розбійника.

— Чого він його б'є? Навіщо в лице? — запитав хтось обурено ззаду, з темряви; ніхто йому не відповів, усі понуро мовчали.

Лука підняв заковані руки й притиснув кулак до лоба. Ще в дорозі, коли спускалися косогором, хтось розсік йому брову, і тепер кров текла через око. Приклавши руку до лоба, другим оком глянув угору і впізнав Горянця; дроз пройняла його, ніби ожив якийсь спогад.

— Чого ти мене б'єш, Горянцю? — вигукнув він напівдокірливим, напівблагальним голосом.

Усі чули, як дивно він вимовив ці слова, наче в них вкладав якусь важливу думку, якої не знав ніхто інший, крім нього самого й Горянця. «Чого ти мене б'єш?» Це прозвучало так, ніби він казав: «Усі інші мають право бити мене й плювати на мене, тільки ти, Горянцю, такого права не маєш! Ти знаєш сам чому!»

У Горянця опустилася рука, яку вже заносив удруге; він оглянувся і в цю мить побачив зненацька мерця на лаві: лежав рівний, голова була прикрита до очей, щоки жовті, руки складені на грудях. Червоні щоки в Горянця раптом зблідли, заплилі жиром очі дивно вибалушилися; він мовчки повернувся і, пропхавшись крізь натовп, зник.

— Він сам розбійник! — вигукнув хтось йому вслід.

Корчмар запряг воза. Лука і жандарм рушили з сіней; люди мовчки розступилися перед ними; жодна рука не знялася більше, і поганого слова ніхто вже не мовив; серйозно, майже співчутливо дивилися селяни на вбивцю, коли той проходив повз них з низько опущеною головою, побитий і втомлений.

Ще вночі треба було відправити його до Брезовиці. Відвозив його сам корчмар; до нього підсів літній селянин, з тих, що були в корчмі, коли прийшов Лука й почав себе звинувачувати; сів, щоб корчмареві було веселіше, як вертатиметься назад. Бо ж сумно їхати возом, на якому сидів розбійник, і тоскно мандрувати самому дорогою, де ще цієї ночі лежала вбита людина.

Швидко котився віз. Скоро зникло село за ними, тільки дрібні вогники ще блимали в темноті. Невдовзі проминули роздоріжжя і з розбитої, грузької дороги звернули на битий шлях.

— Тут він лежав! — повернувся корчмар до жандарма, показуючи пужалном. Зупинилися; жандарм вихилився з воза, пильно вдивляючись на дорогу. Але у світлі підсліпуватого ліхтаря нічого не міг побачити; хіба що болото було тут більше потоптане, ніж в інших місцях, але крові не було видно.

— Поїхали! — наказав жандарм.

Ніч була темна й холодна, безперервно сіялася мжичка. У хатах над дорогою вже не світилося; ліхтар, що сонно блимав перед возом, ледве освітлював кілька кроків дороги. Із сірого мороку піднімалися перед ними обабіч шляху чорні дерева і знову тонули в п'їтмі. Коли проїжджали повз

Шрангаря, заскавучав за хатою пес — протяжно, хрипко. Усі звели очі на будинок, що, тихий і чорний, стояв у темряві.

— Там гріх було зачато! — вимовив селянин, який сидів поруч корчмаря.

— Багато гріхів було там зачато — зачато і вчинено! — буркнув корчмар і стьобнув батогом коней.

Лука сидів принишклий, мовби дрімав. Коли він сів на воза і віз тихо загойдався по розкислій, грузькій дорозі крізь вогку ніч, його серце сповнилося приемним спокоєм, ніби після всіх великих страждань воно нарешті заснуло. Але він утихомирився так, як утихомирюється дитина, що досі довго плакала, а тепер хоче приятного слова й співчуття. Приемно було гойдатись на возі, проте йому хотілося й говорити, бодай що-небудь сказати, звіритися комусь, розповісти все, як людина розповідає сусідові й приятелеві. Та всі мовчали; ніхто не обзивався, ніхто не дивився на нього.

Селянинові й корчмареві було важко на серці, ніби везли серед ночі труну чи хворого. Дуже довгою здалася їм дорога, довшою, ніж коли б ішли пішки, розмовляючи про се, про те, а від Шрангаря до Брезовиці була ще добра година.

— Я не знаю, — обізався селянин, — як ми назад будемо їхати по такому болоту! Мов на місці стоїмо!

Корчмар вйокнув на коней.

— Якщо людині нудно, то їй від хати до хліва далеко!

Лука повеселішав, почувши людські голоси. Спраглий за словом, він боязко чекав, коли врешті прийде його черга і тось обізветься до нього, хай би й неприязно.

Селянин повернув трохи голову:

— Скажи нам, Луко, ти ж був завжди чесний, хто тебе спокусив на такий гріх? Навіщо було, щоб оце ми заради тебе кудись їхали такої ночі?

Лука підвів голову, на його вимазаному, закривавленому обличчі з'явилася ніби усмішка.

— Диявол мене спокусив, сусіде! Коли ми сиділи в Шрангаря, причаївся диявол під лавкою, якраз за моїми ногами, і шепнув мені ту богопротивну думку.

Селянин перехрестився, корчмар несхвально похитав головою.

— Чого ж ти його послухав! — дорікнув йому селянин жалібним голосом.— Нагнав би спокусника!

— Гріх стався, на душу лягла пляма, ніхто її вже не зітре! — важко зітхнув Лука.— Послухався, виконав, що він казав, а зараз мушу спокутувати.

— Легко на диявола звертати, Луко! — обізвався корчмар.— Усі злочинці й розбійники виправдовуються: мовляв, лихий попутав, диявол шепнув, а я зробив. Але від кари за диявола не сховаєшся!

Ударив по конях, аж болото зачвиркало з-під копит на віз.

— Я це сказав не для виправдання! — боронився Лука.— Я не хочу уникнути кари: якби не закували мене, я б сам прийшов, пішки прийшов би, без жандарма, і про все розповів би.

— То навіщо тоді ти хотів на себе руки накласти, якщо так? — допитувався корчмар.

— Диявол мене під'юдив на такий гріх; я добре бачив його, як він причаївся під столом, у темряві; коли мій кіт помітив його, то випустив кігті, настовбурчив шерсть і втік.

— Дурниці правиш, Луко! — розсердився корчмар.— Тобі ж глузду не бракувало, а тепер... Чи, може, ти й справді стратився розуму!

— Я при повному розумі! — вигукнув Лука ображено.— Диявол мене обплутав, і я робив так, як він хотів, маючи пам'ять і справно міркуючи. Усе пам'ятаю, як було; диявол вів мене за руку, а я йшов і робив, як він мені наказував. Слухав його — і це мій гріх.

— А як було? Що ти робив? — допитувався селянин, повертаючись усім корпусом до Луки.

— Там будеш розповідати, зараз мовчи! — буркнув сонно жандарм.

— А чого маю мовчати? — поспішив обізватися Лука. — Аякже, там розповім, усе по порядку розповім, як належить. Але якщо мене запитує сусід, чесна людина, то чого б не розповісти йому, чому не поговорити з ним? Так було: сидимо в Шрангаря, як я казав; Андреець дістав із пальта гроші, затиснув у кулаці і тикав нам під ніс. Потім упився й заснув, а руку з грішми поклав на столі. Ми всі дивилися на них, усі, хто тільки там був, не тільки я; і не тільки мені одному — усім диявол ту саму гріховну думку вклав. І Горянцеві, і Шрангареві, й усім, хто там був!

Корчмар аж вигукнув од здивування, навіть жандарм підвів голову, прислухаючись уважніше.

— З-поміж них усіх я виявився найнегіднішим, найбільшим грішником серед грішників — я один послухав. Андреець вийшов п'яний і, спотикаючись, пішов дорогою, а я за ним. Якби хто тоді був мені гукнув: «Ти куди, Луко? Не роби гріха!» — я б вернувся і зараз руки мої були б чисті. Усі знали, куди я йду, а ніхто не спинив. Я буду відповідати перед суддею і катом, а вони будуть відповідати перед богом!

— Вони не вбивали, Луко, і ти на них вини не звалюй! — застеріг його корчмар.

— Я більший грішник від них, і вони простять мені, якщо я їх образив! — відповів Лука поволі й тихо, ніби присоромлений.

— То як же ти це зробив? — не вгавав селянин.

— Ішов за ним, вибрав на дорозі великий круглий камінь, а коли наздогнав, то розмахнувся й ударив його в потилицю, якраз у бородавку, яка в нього там є. І він навіть не ойкнув, тільки звинувся, розпростер руки й упав...

Корчмар од подиву так натягнув віжки, що аж кінь шарпнувся вбік і віз захитався. І жандарм наполовину підвівся й глянув здивовано на Луку.

— Куди ти його вдарив? Куди? — вигукнув корчмар.— Кажеш, у потилицю? Або плутаєш, Луко, або брешеш!

— Я знаю, що вдарив у потилицю! — стояв на своєму Лука.— Я весь час думав: ударю його в потилицю, у самісіньку бородавку! Так і зробив.

— Брешеш! — розсердився корчмар.— На потилиці в нього нема ніякої рани! Усі рани на лобі й на скронях!

— Кажеш, каменем його ударив? — допитувався жандарм.

— Великим круглим каменем. Я взяв його з купи на дорозі, довго вибирав, бо ніяк не міг знайти замашного. І потім весь час мав його у пальті в кишені, доки не розмахнувся і не вдарив ним.

— Дідька ти вдарив каменем, а не Андрейця! — буркнув грубо жандарм.— Така рана не від каменя, та ще й круглого!

— Каменем його ударив! — повторив Лука спокійно, ніби не чув заперечень, не бачив здивування.— А коли я побіг, то камінь викинув у полі, недалеко від роздоріжжя. Там шукайте його, там його знайдете!

Несподівано корчмареві спало на думку запитати злочинця про те, що досі всі обминали — через забудькуватість чи навмисне. І корчмареві самому стало дивно, що тільки тепер він згадав про це; найближче і, мабуть, найважливіше запитання на язиці вертілося, а ніхто не вимовив. «Який він нерозсудливий, і верзе казна-що,— подумав корчмар.— Якщо про це розповідь по правді й виявиться, що не обманював, усе буде зрозуміле».

Узяв віжки в одну руку і всім корпусом обернувся до нього:

— Скажи-но, Луко, куди ти подів ті гроші, які витяг в Андрейця з пальта?

Лука здригнувся, мовби хто зненацька збудив його зі сну. Навряд чи розумів, про що йдеться.

— Куди ти сховав гроші? Де їх маєш? — кричав до нього корчмар.

Лука розгубився, занепокоївся. Усі запитання, усі докори, всі прокльони й звинувачення чув і розумів; вислуховував покійно всі погані слова, які були заслуженою платою за злочин; на всі запитання відповідав прямо й без хитрощів. Тепер ось його запитують, а він повинен ясно відповісти, але він не знає що. Усе було зрозуміле від початку до кінця, а тут сталася запинка; мовби яке затемнення найшло на нього в цьому місці й у цю хвилину.

— Гроші? — перепитав він невпевнено.

— Гроші! Гроші!

Коли наздоганяв Андрейця, ще до того, як узяв камінь, він подумав на якусь мить, між іншим, і про банкноти. «Куди б заховати їх? За хатою заховаю, закопаю під дровами!» Ця думка була така короткотривала, що від неї майже нічого не залишилося в пам'яті.

— Постривайте! — промовив він благально. — Зараз пригадаю, де заховав їх...

Раптом він зраділо звівся на возі, аж наручники забряжчали.

— За хатою, за хатою їх заховав! Добре пам'ятаю: під дровами загріб; там шукайте!

Віз торохтів і підстрибував по вимощеній камінням дорозі через Брезовицю й нарешті зупинився перед судом; там світилося, було чути голоси.

— Під дровами їх не закопував і нікуди їх не ховав, — промовив селянин повагом і спокійно, наче хотів сказати ще щось — важливіше.

— Злазь! — наказав жандарм Луці, зсуваючись з воза.

Двері були навстіж відчинені, і всі четверо увійшли до вестибюля.

V

Піднімалися темними сходами й прийшли до великої кімнати. Дві лампи стояло на довгому столі; край стола сидів худий, заспаний чоловік у поношеному чорному костюмі

й писав. Посеред кімнати стояв суддя — дебелий, опастий пан, його добродушне, заплиле жиром обличчя зараз було дуже червоне й схвильоване.

Коли увійшов Лука, суддя підняв високо брови й подивився на нього здивовано:

— Хто це? Кого ви привели?

— Це чоловік, який сьогодні ввечері убив Андрейця з Малої Лігойни, — голосно, урочисто й гордо доповів жандарм.

Суддя розкрив рота, сперся рукою об стіл й опустився на стілець. Навіть писар підвів голову й уп'ялився в Луку.

— Хто він такий? Кого він убив? — запитував суддя, переводячи великі очі з жандарма на Луку, з Луки на корчмаря.

— Халупник Лука, Лука Меркун з Великої Лігойни; сьогодні ввечері на дорозі вбив Андрейця з Малої Лігойни, який повертався з ярмарку, убив і пограбував.

— Хто каже, що він його вбив?

— Сам! — відповів жандарм напористо.

— Я його вбив! Заради грошей його вбив! — промовив Лука; голос у нього звучав уже не так спокійно й виразно, як раніше; і сам він був якийсь збуджений, ніби зляканий.

— Так! Так!

Суддя пожвавішав; уважно спостерігав за Лукою й усміхався:

— Ти сам кажеш, що його вбив! А як це ти зробив, чоловіче?

Суддя говорив лагідно, з усмішкою, а Лука тремтів; нараз він відчув, що дуже втомлений, на очі йому наповзав туман, голос застрягав у горлі.

— Дайте мені спокій! — попросив він тихо, запинаючись, ледь розбірливо. — Я вчинив гріх, карайте! Я втомився, хочу спати...

Суддя підсунув йому стільця, Лука сів, опустивши голову на груди.

— Ще скажи: як ти це зробив? Поясни нам — і будеш собі спати.

— Каменем...— запинаючись, так тихо заговорив Лука, що суддя мусив нахилитися до нього.— Круглим каменем... у потилицю... в бородавку...

— Так! Так! А тепер ще скажи: куди ти подів гроші?

— За хатою їх заховав... під дровами загірб... Хочу спати...

— Скоро спатимеш, бідолахо, спокійно спатимеш... Ти досить, Луко, настраждався ради злої думки!

Лука напівсонно всміхнувся; не розумів, що суддя каже, але відчув, що той сказав йому справді приязне, втішне, тепле слово, якого вже давно не чув; він глибоко зітхнув і схилився на стіл.

Суддя, жандарм, корчмар і селянин ще довго розмовляли; писар сидів за столом, мовчав і дивувався.

— Я так і знав! — вигукнув корчмар.— Ще на возі я знав, що воно було саме так, а не інакше!

— Коли я зійшов з воза,— обізвався селянин,— то сказав собі: не знаю, хто Андрейця вбив, але тільки не Лука!

— І справді він не злочинець! — пробурмотів жандарм, дивлячись на заснулого Луку.— Тільки дивно, як таке могло привертися йому...

— Йому не приверзлося... тут інакше було! — відповів суддя; відчинив двері й гукнув щось у вестибюль.

Незабаром у дверях з'явився високий, широкоплечий чоловік; одягнений був у брудне лахміття, на ногах мав порвані черевики; його виснажене обличчя жовтіло, як суха глина. Був у наручниках, за ним стояв жандарм.

— Чого ви мене будите? — розкричався він ще з порога.— Зловили мене, то й радійте і дайте мені спокій! Відколи так стало, що людина й уночі не може відпочити? Вам мало дня?

— Кобар, ви знаєте цього чоловіка? — запитав суддя, показуючи на Луку.

Кобар голосно засміявся, що аж Лука прокинувся.

— Знаю його, бачив! І він був між ними, між тими юдами, які думали мене випередити! Бідний Андреець! Між юдами та розбійниками сидів! Я ж вам уже казав: ніякого поганого заміру в мене тоді не було! Але коли я побачив ту розбійницьку зграю, то подумав: якщо вже хтось має прибрати ці гроші, то чому не мені вони повинні дістатися?

— І ви взяли кирку, яка, як на те, лежала в сінях! — перебив його суддя.

— Так, і вийшов. А он цей чоловік, що тут сидить, хапався поперед мене, як моя тінь. Я вже собі подумав, що можу спізнитися, і тоді вирішив: ти його, а я тебе! Клади поклони богіві, приятелю, що ти не вбивав сьогодні ввечері, бо не довелось б тобі зараз тут сидіти!

Кобар засміявся ще голосніше, Луку обдало морозом від голови до п'ят.

Суддя махнув рукою. Кобар вже в дверях обернувся й забубонів:

— Може, дали б мені кращу постелю на тих кілька ночей. Я втомився далекою дорогою, а тут трохи залишуся; все-таки другий тиждень я на ногах!

Суддя подивився вслід йому неприязно і навіть з острахом.

— На щастя, нам вдалося вистежити його і зловити, але відколи він тут, я втратив спокій. Завтра, ще вранці, відправлю до Любляни; там він теж накоїв лиха, хай його там і тримають, розбійника!

Подивився на Луку, мовби щойно згадав про нього:

— Ну, приятелю, що тепер робитимеш? Зніміть з нього оце! — показав на наручники.

Лука поволі підвівся.

— Люди божі, я не... я не...

— Звичайно, ні! — перебив його суддя.— Бувай здоровий, приятелю!

Повернувся і підійшов до стола.

— Стривай-но! — вигукнув суддя несподівано.— Впізнаєш ці папірці?

Він тримав у руці жмут банкнотів, закривавлених по краях.

— Впізнаю!

— Ти не закопував їх під дровами... хоча не багато бракувало! Гаразд, іди!

З опущеною головою вийшов Лука з кімнати; на сходах спотикався, як п'яний, і корчмар мусив підтримувати його під пахву. Ледве сіли на віз і рушили коні, як Лука схилився набік і міцно заснув, і так він проспав усю дорогу, не прокинувся навіть тоді, коли віз зупинився під корчмою.

— Що робити з ним? — запитував корчмар, дивлячись на Луку, який примостився так, що голова наполовину звисала з воза.

— На лавку його покладемо, хай собі спить! — порадив селянин.

— Там Андреець лежить!

— Та він його не бачитиме... і мрець йому не буде заважати!

Підняли вдвох Луку і занесли до корчми; корчмар зняв рядно з воза, склав його і підсунув Луці під голову.

На стільці біля вбитого Андрейця горіла свічка; довгий, неспокійний язичок полум'я то піднімався вгору, то осідав, тихе жовте світло однаково лилося і на вбитого, і на сплячого...

Лука дихав спокійно й глибоко і часом усміхався крізь сон; страждання стерло чорну пляму з душі.

НАЙМИТСЬКА ПРАВДА

ю історію розповідаю вам так, як вона відбулася насправді,— з усіма її нелюдськими кривдами та незмірними прикростями. Без вигадки пустої, без гучних слів, без лицемірства. Здивувалися люди в Бетайнові й, налякані, похилили голови, бо звелось на горі й ступило в долину щось мовби чорна мара. Велика й безмовна тінь налягла на долину: голова — темне хмарище, ноги — осокори високі в лузі, а ясна коса на плечі до самої Любляни блиснула.

I

Поховали старого Ситаря; царство йому небесне, добрий чоловік був. Віддзвонив дзвін, священник передягся, і попростували всі до корчми. Сіли за довгий стіл — у чорному, серйозні й замислені, жінки заплакані; наймит Єрней, високий, старий і сивий, сів на лаві проти вікна, витер лоба червоною хустиною і зітхнув:

— Усі там будемо; я ж, так собі гадаю, перший піду за ним!

Обізвався молодий Ситар:

— Ти, Єрнею, розсівся погірдно, мовби господар. А хто спадкоємець, ти чи я? І слово перший узяв, хоч ти не перший!

Єрней весело всміхнувся, очі заграли:

— Ти завжди, Тоне, був охочий до жартів, таким і лишився. Це добре, що тебе горе не зломило: чоловікам — вино, слъози — жінкам.

Налив собі вина і підняв склянку, але ніхто й не ворухнувся.

Єрней, не пригубивши, поставив склянку на стіл. Здивовано подивився на господаря і на челядь і побачив лише набурмосені обличчя.

— Ну що?

Мовби камінь важкий йому на серце ліг. Не було відповіді ні на губах, ні в очах.

— Ну що? Між маклерів я чи між циган попав? Чого ви дивитеся на мене й мовчите? Зі своїми сиджу чи, може, з шахраями, що збираються ошукати мене?

Ситар промовив:

— Не обзивай нас, найміте, маклерами, циганами й шахраями! Ти ще не пив, а вже п'яний!

Тричі Єрней обвів поглядом усіх, кожному глянув прямо в обличчя, потім узяв склянку й вилив вино в сулію; поволі і довго лив, бо тремтіли руки. Після цього підвівся, зняв з голови капелюха, затис його обома руками. Високий і згорблений, устав за столом; хоч і гнувся, проте його сива голова сягала майже почорнілого сволока; так і стояв він, із поморщеним обличчям, обвітрений, недбало поголений, а з-під кущистих брів ясніли жваві очі.

— Погано чиниш, господарю, і ви не гаразд робите, любі мої, що краплі вина шкодуєте мені на поминках. Хай бог благословить усе, що ви будете їсти й пити,— я не заздритиму вам! Якщо ви встановили такий порядок новий, я корюся йому: молодому — хліб, старому — камінь; здоровому — рибу, хворому — гадюку; відпочилому — яйце, змореному — скорпіона! Не годиться наймитові порушувати того, що поклав господар!

Молодий Ситар, запальний чоловік, почервонів зі злості:

— Досить нам твоїх проповідей, Єрнею! Якщо вино тобі не до смаку, то бог з тобою!

— Гордий ти, Єрнею, господарю над господарем! — сказала Ситариха.

— Нікудишня та хата, де наймит сидить на запічку і чоботи об хазяйську спину обтирає! — обізвалася теща.

— Нікудишній той віз, якого тягне господар, а наймит віжки тримає! — докинув шурик.

— Нікудишне те хазяйство, де господар оре, а наймит у затінку ніжиться! — сказав сусід.

Коли все було мовлене, Єрней ще раз уклонився:

— Розумно ви тут казали, і немає неправди у ваших словах. Тому хай бог благословить вам наїдки й напитки, а мені хай пошле спокійне сумління й праведне життя!

Так сказав наймит Єрней, плюнув на поріг і вийшов.

II

Ішов стежною навпростець через поле, понад струмком, який пересихав і губився в білому піску. Був гарячий і тихий травневий день; над зеленою горою вставала весняна гроза; усе замовкло на лузі, у полі, причаїлася земля, чекаючи негоди.

Коли Єрней побачив удалині, під горою, білий дім із зеленими вікнами, і хлів, і стодолу, і комору, стало йому важко на серці. Не було там і п'яді землі, не обробленої працею його рук, не политої потом його чола. Живе чоловік у хаті рік, і десять років, і сорок — і гляньте, люди божі, хата стає до нього подібною, як брат до брата, і любов панує між ними. І коли доля пожене його в далекі краї; сумуватиме він за хатою більше, ніж за братом, і плакатиме гіркіше, ніж за матір'ю колись плакав.

Єрнеєві здалося, що ці зелені вікна дивляться на нього вже не так приязно, як раніше; що на всій хаті білій, на всьому подвір'ї лежить тихий вдовиний смуток.

А смуток подібний до зернини, яка родить у тисячу крат. Лиш упаде в серце, і вже розростається буйно, і не залишає ані крихти місця для втіхи. Так і ображене Єрнеєве серце переповнилося тугою.

«Що ти наробив, господарю, своїм словом лихим, що ти зробив з моєю головою сивою? Навіщо ти принизив і ганьбою вкрив узимку того, хто не відав образ ні в далеку весну, ні все довге літо?»

Єрней не пішов до хати, не глянув на поле; він повернувся у хлів і ліг на соломі. Там думав думки, яких ніколи досі не знав.

«Сорок років буде,— думав він,— сорок і ні дня менше, як я переступив цей поріг. Халупа стояла тоді, темна і вбога, що соромно було і господареві, і наймиту. І полився піт струмками, і поставили ми хату жінкам на радість, чоловікам на честь. Хто її ставив? Усі повмирали, натруджені, залишився я один — останній господар. На просторі, благословенне поле дивиться наша хата. Хто цей простір обробляв, хто розширював його? Усі повмирали, залишився я один — останній плугатар, останній косар... Бачили ви диво дивніше: сорок років родила яблуня — саду гордість і господаря, але приходить чужинець, викопує її і пересаджує на камінь!.. Бачили ви диво дивніше: сорок років гарував — ставив дім, своїм потом зрошував поле і луки; а коли дім звівся, коли поле й луки стали родити, прийшов чоловік — звідки він? — і каже: ти не перший! І виганяє наймита в хлів, а сам сідає на запічок і набиває тютюном люльку!..»

Так думав Єрней і встав, обтрусив солому з жалобного чорного сюртука і пішов до хати. Там скинув сюртук, виліз на запічок і набив тютюном люльку. І, на диво, зникла вся печаль: він усміхався, і очі примружилися під куцистими бровами.

До хати зайшла служанка.

— Добре тобі живеться, Єрнею! Надворі день, усі в полі, а ти сидиш на запічку!

Єрней витяг люльку з рота, нахмурився:

— Іди геть, бабо. Кому вказуєш?

Служанка тріснула дверима.

«Що її вкусило, цю бабисько?» — дивувався Єрней.

Надвечір, коли захмарилося небо, двері відчинилися навстіж. На порозі стояв, похитуючись, Ситар, капелюх сповз йому на вухо. Єрней дивився на нього спідлоба, не витягуючи з рота люльки.

— Хто прийшов? — закричав Ситар.

Єрней мовчав.

— Хто прийшов, питаю?

Єрней поволі витяг люльку з рота й усміхнувся:

— Добре ж ти хильнув на похороні свого батька! Спати йди, спати!

Важко ступаючи, що аж підлога здвигалася, зайшов Ситар до хати:

— Кого спати гониш, наймите? Хто п'яний, наймите?

Єрней спокійно сидів і так само спокійно говорив, ніби йшлося про врожай:

— Я сказав, щоб ти спати йшов, бо ти п'яний!

Насупився Ситар, надулися жили в нього на лобі, кинув капелюхом об землю і заверещав:

— Мовчи, наймите! Я поховав не одного хазяїна, я двох поховав! Злазь!

Єрней, усміхаючись, почав поволі спускатися з печі; йому нікуди було поспішати.

— Ти злізеш коли-небудь?

— Вибач старим кісткам! Ще встигнеш відпочити! — усміхався Єрней.

Падаючи та спотикаючись, Ситар виліз на запічок і бундючно розсівся на всю широчінь.

— Роззувай! — простягнув він ногу.

Єрней мовчки сів на лаву й заходився розпалювати люльку, що погасла.

— Роззувай!

— І досі не вивітрилися тобі дурощі з голови? — неквапно запитав Єрней, випускаючи дим. — У домі ще смерть витає, ліпше стань на коліна й богу помолися.

І сам укляк перед розп'яттям. Доки Єрней молився, господар похмуро зирив на нього, розпалював люльку,

плював на підлогу й мовчав. Єрней, закінчивши молитву, встав і, не підводячи очей, взявся за клямку, щоб вийти.

— Єрнею! — крикнув Ситар.

Єрней зупинився перед дверима, не випускаючи клямки.

— Слухай, Єрнею! — покwapно заговорив Ситар, а люлька тремтіла в його руці.— Ось що я тобі скажу: шукай собі іншого господаря!

Від усієї душі розсміявся Єрней і весело примружив очі:

— Що?

Ситар ударив чоботом по лаві:

— Ти що, оглух, наймите? Шукай собі іншого господаря, я сказав. У мене роботи нема для тебе, тобі нічого робити в цьому домі.

Раптом блиснула блискавка з чорного неба, загуркотіло вдалині. Єрней скинув капелюха й перехрестився:

— Борони, боже, нас від лукавого! Не чини гріха, хлопче, богові звірся і своєму заступнику святому.

Він відчинив двері і подався до хліва; там ліг на сіні і, втомлений, заснув; усі погані думки щезли з його серця.

III

Молодим, ще заплаканим, але вже спокійним обличчям усміхнувся росяний ранок після грози.

Єрней вийшов надвір, обійшов довкола хліва і звернув у поле. Ситар саме відчинив вікно, подивився за спаними очима, розкуйовджений, невдоволений, і побачив Єрнея:

— Куди?

Єрней повагом обернувся:

— На поле!

— На чие?

— Що?

— На чие поле?

Єрней голосно засміявся:

— Ти що, не виспався? То ще собі трохи поспи, якщо голова болить!

— На чие поле?! — загорлав господар, і кров ударила йому в обличчя.

— На наше поле! — відповів Єрней і став у борозні, спокійний, згорблений, заклавши руки за спину.

— Що це означає: наше поле?

Чоло в Єрнея спохмурніло, порізане зморшками обличчя налилося кров'ю:

— Це означає: моє поле!

Ошелешений Ситар розкрив рота, очі полізли йому на лоба:

— Ти здурів, старий!

Єрней рушив борозною в поле. Довго дивився Ситар услід йому, а потім одягся й пішов у протилежний кінець поля, щоб не зустрічатися з наймитом. Обидва йшли не поспішаючи, горбилися; обидва не підводили очей від землі, і все-таки серцем бачили один одного, як людина, охоплена страхом, іноді відчуває, що хтось тихо крадеться в неї за спиною...

Єрней повернувся додому, коли вже обід стояв на столі. Здивований, він зупинився у дверях, насупив брови, глянув на господаря, на челядь. Для нього не було ні ложки, ні місця за столом.

— Чому не кликали мене?

— А сусіди тебе кликали? — відповів Ситар.

Усі засміялися.

— Чого регочете, наймити й служанки. Хіба Курент¹ прийшов до хати?

Голос у Єрнея тремтів од гніву й не знаної досі образи.

На те обізвалася Ситариха, і в її словах було більше в'їдливості, ніж приязні.

— Хіба ти не чув учора? Господареві ти більше не потрібний!.. Але коли він голодний, принесить йому ложку; ми жебрака не виганяємо з хати, то невже не дамо їсти наймитові, який працював у нас і їв із нами!

¹ Давньословенський бог веселощів.

Служанка принесла й поклала ложку на стіл, біля пастухо-
вої ложки.

— Чого стоїш? — грубо запитав господар, навіть не глянувши на Єрнея. — Дали ж тобі ложку, якщо голодний. Хай бог тебе благословить, скільки з'їси, рахувати не будемо! А не хочеш, то щасливої дороги!

Єрней пильно дивився на нього, нічого не відповідаючи. Тоді кинув Ситар ложку на стіл і встав:

— Оглух на старість чи мозок висох? Чи, може, дурника вдаєш із себе? Учора я тобі сказав: шукай іншого хазяїна — світ великий, а ноги в тебе довгі! Твоє хазяїнування в нас закінчилося, слава богу!

Затремтіли коліна в Єрнея; мова його була тиха й по-
вільна — слова застрягали в горлі:

— Я добре тебе чув і зрозумів тебе, молодий Ситарю! Але якби ти мені сказав: іди й підпали хату — я б тебе чув добре і розумів добре, проте хати не підпалив би. Кажі мудро, і я почую тебе, зрозумію й зроблю так, як ти кажеш. А що означає: почепи торбу на старі плечі й забирайся з дому? Де в цих словах божа мудрість і правда? Було б по-християнському і ти б не принизив себе, якби після поминок уклякнув переді мною, останнім господарем цього дому. І я б сказав тобі: ти господарюй тут, твій дім, твоя сіножать, твоє поле — бери все, що виросло так щедро з моєї крові й з мого поту, бо моє життя вичерпалося і йде на схил, бо ослабли мої руки і підломлюються втомлені ноги! Усе забери, а я, старий, зморений господар, закурю люльку й сяду на запічку... Так би ти вчинив, і так би я сказав, і богу це було б мило і людям!

Ситар обернувся і веселим поглядом обвів челядь:

— Люди божі, подивіться на нього: мені перед ним на коліна ставати?

Усі вибухнули реготом.

Повернувшись до Єрнея, Ситар довго дивився йому в обличчя і потім сказав:

— Ти гадаєш, що я тобі показав на поріг сп'яну чи тому, що був у поганому настрої? Чи, може, гадаєш, мені на поминках захотілося пожартувати з тобою? Ось як, наймите: засмутила мене батькова смерть, але доля справедлива — разом із смутком вона дала мені й радість. Я ніколи не був у цьому домі господарем, я був останнім наймитом, коло пастухової лежала моя ложка. Ти, наймите, не по праву був моїм господарем; твій погляд — наказ, твоє слово — закон. Але я в уяві бачив, як ти ще проситимеш біля мого порога,— і втішався тим... Для вас усіх він був господар над господарем, тож радійте й ви: пастуше, відчини йому двері навстіж!

Пастух встав і відчинив двері навстіж. Єрней стояв на місці.

— Чого стовбичиш? Забирайся!

Єрней, мовби прокинувшись з важкого сну, усміхнувся без краплі гіркоти:

— Ситарю, бог установив закони, і не тобі їх міняти! Піт, який лився з твого лоба, належить тобі — такий закон! Не буду просити постелі, яку сам постелив, не буду просити хліба, який сам виростив і сам замісив! Ляжу на постелю, ні в кого не питаючи дозволу, візьму хліб, ні до кого не звертаючись. Так велить закон і справедливість. А ви беріться за ложки, хай не буде вам соромно їсти крадений обід, хай сумління не мучить вас, що ви сіли їсти, не дочекавшись господаря і його отченашу; у нього в серці немає зла, бо закон і справедливість на його боці!

Так промовляв Єрней. Але Ситареве обличчя було темне, слова його звучали похапливо й різко, челядь дивилася понуро.

— Забирайся, не розбалакуй; двері відчинені, поріг низький!

Ще раз подивився на всіх Єрней — довго дивився, але не зустрів жодного співчутливого погляду, і боляче стало йому.

— Бенкетуйте, любі мої! Для вас відчинена хата, для вас відчинений льох, і комора навстіж відчинена для вас. Беріть і пригощайтеся! Я ж повернуся до вас із правом, підписаним і печаткою припечатаним; бог справедливий, і закони теж справедливі. І коли я повернуся, любі мої, хай запанує тоді між нами любов і християнське милосердя!

Сказав і пішов.

IV

Подався Єрней до жупана, який тримав корчму в Долині. Дорогою зустрів чоловіка — і не пан, і не студент, і не наймит; одягнутий він був у чорне, носив бороду, знав і се, і те, і десяте, але був нікчемна людина, не мав ні кола, ні двора; часом з'являвся в Бетайнові, бо звідси був родом, і знову зникав хтозна-куди; у бога не вірив і капелюха перед церквою не скидав.

«Спитаю-но в цього безбожника»,— подумав Єрней і зупинив його:

— Дай боже, Гостачев!

— Дай боже, Єрнею!

— Ти ось учений чоловік і знаєш закони: скажи мені! Сорок років я працював, хату поставив, своїм потом поле і луки зрошував,— чиє це господарство?

Чорний студент лише звів брови й мовчав.

— Зваж, як воно є: сорок років я працював на своєму господарстві; коли вклякнеш і придивишся до землі, то побачиш, що кожна грудка моя, упізнаєш мою кров. А глянеш на хату, тебе моїм іменем вітатимуть її зелені вікна... Що ти скажеш на це?

Студент дивився непорушно й мовчав.

Ще нижче зігнувся Єрней, ще більше наморщив лоба і правий вказівний палець поклав на лівий, щоб докладно розтовкмачити, як воно є.

— Річ така! Сорок років тому прийшов я сюди — звідки? Здається, із Ресся; так, із Ресся. Багато нас було, і я подався в дорогу; давно те сплило, вже й не сняться

ні мати, ні брати; якби зустрівся з ними, то й не впізнав би... І ось, прийшов я і підняв це господарство — бачиш, під горою!

Студент глянув і здивувався:

— Це ж Ситареве... там!

— Яке Ситареве, питаю? Де ти блукав, що нічого не знаєш? Ситар помер, учора його й поховали! Тепер я сам залишився, останній господар!

— А куди ж дівся молодий Ситар?

— Подивися, он він стоїть біля хати; впізнаю його по гордій поставі... Крий боже, нічого поганого про нього не хочу сказати: добрий робітник був би, але занадто п'є і запальну вдачу має... Я його не проганятиму з дому; хай похизується, бог із ним: молодий ще!

— Як можна його прогнати? Він же господар усього після батька!

Єрней невдоволено стрепенув головою і замахав руками:

— Що ти мелеш, а ще й учений! Я не для того перепиняв тебе на дорозі!.. Що від батька все переходить синові — це звичай, а може, й закон, бог його відає. То одне. Але інше: сорок років працював Єрней, сорок років Єрней будував, і бог щедро благословив його працю: вродило в сто і в тисячу крат. Чия це праця і чий урожай? — ось про що я питаю тебе! За яким таким людським законом, за якою божою заповіддю мені нема де голови прихилити, хоч я накосив стільки сіна, що якби його скласти в одну копицю, то була б вона більша за Люблянську гору? І нема в мене ані крихти хліба, хоч я засипав цілі гамазеї жита, пшениці й гречки? Ось про що я запитую тебе, вчений!

Студент зрозумів усе і весело розсміявся:

— Єрнею, так велить людський закон: Єрней будує хату, а закінчив — господар на піч, Єрней за поріг; Єрней оре, і сіє, і жне — господареві хліб і до хліба, Єрнеєві — камінь; Єрней косить, Єрней молотить, Єрней складає сіно й соломі, а наповнив стодолу, й оборіг, і хлів — господар на м'яку постелю, Єрней на тверду дорогу; постаріють

господар і Єрней — господар сяде на запічку, закурить люльку і солодко дріматиме, Єрней сховається за хлів і вмиратиме на гнилій соломі. Так велить людський закон. У божій заповіді сказано: терпи кривду. Єрнею, і якщо тебе ближній ударить у праву щоку, підстав йому й ліву; якщо з тебе знімуть піджак, віддай і сорочку.

— Брешеш! — крикнув Єрней.— Бог не чинить кривди!

Можливо, студентові стало жаль наймита, бо він більше не сміявся.

— Єрнею, не сперечайся про кривду і правду, ані про закони і божі заповіді; я теж сперечався, і ось тепер у мене ні дому, ні рідні. Хотів я пояснити людям несправедливість світу й законів, а мене викинули на вулицю як бунтаря. Терпи кривду, Єрнею, і не називай її! Вернися, стань на коліна перед хазяїном, склади руки й благай у нього бодай якогось куточка в цій хаті, яку ти сам збудував, скоринку хліба, який ти сам виростив. Так зроби — і ти не переступиш людського закону і божих заповідей!

Єрней поволі покрутив головою:

— Тобі вчинили кривду, і ти затаїв зло в серці своєму, тому й говориш нерозумні та безбожні речі. Але ти натерпівся; як будеш зморений і голодний, приходь до мене: завжди знайдеться для тебе постеля і ложка.

Так сказав Єрней, а на серці в нього було погано і важко. І пішли вони кожен своєю дорогою.

V

Перед корчмою стояв жупан, у безрукавці, опасний, веселий.

— Куди, Єрнею?

— До тебе, жупане, у справі!

Зайшли до корчми; жупан розсівся, а Єрней стояв перед ним.

— Послухай, жупане, що я тобі розповім, а ти розсуди по правді й закону! Ось що сказав мені молодий Ситар:

«Іди і шукай собі іншого господаря!» Так він сказав мені, Єрнеєві: «Ти працював і відпрацював у мене, тож тепер в іншому місці шукай собі останнього притулку! — Це сказав він старій людині: — Весну ти мені віддав, і літо, і осінь; я заповнив стодолу й комору до самого верху, а тепер іди на зиму куди очі дивляться! Я не орав,— сказав він,— не сіяв і не жав, але твій урожай забираю собі; я буду паляниці їсти, а ти шукай за порогом скоринку, висушену сонцем. Ти приготував наїдки й напитки і на стіл нам подав, а сам, як Лазар, по долівці крихти збирай!» Так сказав і не посоромився! Чия правда і на чиему боці закон — розсуди, жупане!

Жупан нахмурив брови, наморщив лоба; в погляді не було ні веселості, ні доброзичливості.

— Довго ти говорив, а міг би сказати коротко: Ситар тебе прогнав зі служби!

Єрней поклав капелюха перед собою, сперся на стіл кулаками:

— Як прогнав? Як може наймит прогнати господаря? Хто збудував цю хату, велику й гарну? Він чи я? Хто поле зрешував своїм благодатним потом, хто розширював ниву, сіножать і ліс високо на гору і глибоко в діл? Він чи я? Хто поклав свою силу на це багатство? Я, що працював у полі голий, спітнілий, чи він, що лежав у пелюшках і кричав? Хто має право сказати: почепи торбу на плечі і йди мовчки, куди ноги понесуть? Я чи він? Відкрий правду, жупане, розтлумач закон!

Жупан, відкинувшись на спинку лави, похмуро дивився на нього:

— Чого ти хочеш, Єрнею? Чого прийшов?

Єрней випростався здивований:

— За правдою прийшов! Я не прошу в тебе ні хліба, ні притулку! Подивися в закони, прочитай писання і відкрий правду! Це твій обов'язок!

— Чого ти хочеш?

— Те, що сказав!

— Господар прогнав тебе зі служби?
— Який господар? З якої служби?
— Не мороч мені голови, Єрнею! Старий ти й нерозумний, то й не серджуся я на тебе! За що ж він тебе прогнав?
— Хто прогнав? Звідки?
— Йди, Єрнею, пастухам розповідай свої небилиці, коли не хочеш послухати розумної мови! Більше мені нема про що з тобою розмовляти, лише скажи одне: що ти думаєш тепер робити, Єрнею, без хати, без господаря? Куди підеш?
— Куди я піду? — перепитав Єрней поволі, широко розкривши очі.

— Так! Ти не затулуй вуха і не витріщайся: Ситар прогнав тебе зі служби, нема в тебе ні хати, ні господаря — тепер куди?

Довго мовчав Єрней, перш ніж промовити:

— Хіба це закон, хіба це справедливість?

Жупан розізлився:

— Не розводься тут про справедливість і закони, бо що таке правда і закон, навіщо вони здалися наймитові, яке йому діло до них! Йдеться про інше: куди направиш свої старі ноги?

Єрней нахилив голову й пильно подивився йому в очі:

— Отже, так і сказано, так і написано: для наймита нема ні правди, ні закону!

— Я так не сказав, ніде так не написано — не вигадуй! Господар це господар, а наймит це наймит, і якщо скаже господар наймитові: зв'яжи свої манатки, встань і йди, то це означає, що наймит повинен встати й іти своєю дорогою. Так було споконвіку і так буде повік-віків, інакше світ пішов би шкереберть. А тобі не сором, щоб я отаке розтовмачував, ніби малій дитині, хоч ти, надісь, уже сьомий десяток розміняв?

Єрней втупив погляд у землю й роздумував:

— Отже, я маю почепити торбу, встати і йти!

— Іти своєю дорогою!

— Така справедливість!

— Такий закон!

— І все-таки скажи мені ще одне, вчений чоловіче й жупане: як я маю увібгати в клунок свою працю, як маю скласти в нього свої сорок років? Поясни мені це, і я піду.

Не на жарт розсердився жупан і стукнув кулаком по столі:

— Дурня корчити прийшов? То збери дівчаків на вулиці й теревені їм прав — хай сміються, та язика тобі показують, та смикають за поли! Між дорослих тобі вже нічого потикатися — навіть з бабами баяндрасити не годен!

Єрней слухав його й дивувався.

— Ще вчора ти по-іншому говорив, жупане! Інакше ти вітався зі мною, і на твоєму обличчі, здається, інший вираз був! Як дивно, що людина може на очах, серед білого дня так змінитися — ще вчора була, а сьогодні нема: хтось інший сидить на її місці! Що я тобі зробив, за що ти плюєш мені в обличчя, хоч учора зустрівач мене по-християнському?

— Я не зобов'язаний відповідати тобі, наймите! Не набридай ні мені, ні громаді; збирай манатки і йди собі своєю дорогою!

Так сказав жупан і встав.

VI

Доки Єрней і жупан так розмовляли й сперечалися, до корчми поприходили люди.

Ображений до глибини душі, Єрней звернувся до них і сказав:

— Ось ви чули, люди божі, тепер поміркуйте! По ширості говоріть, тільки не поспішайте зі словом. Ви всі мене знаєте; як зараз ви дорослі, так ви були хлопчиками й дітьми, коли я вже орав, і сів, і косив. Моя хата стояла, моє поле колосилося, коли у вас ще не було хати ані в материнім лоні! Цей дім, що під горою, — мій, і це поле, що розляглося від потоку в долині і до вершини гори, — теж

моє; і он ці просторі луки — мої, і темний гай, що дивиться з пагорба, — мій! Хто працював на них, хіба не Єрней? Хто вчив наймитів і служанок, хіба не Єрней? Хто просив у небес божого благословення, щоб зростав статок з каменя, як дерево з гірчичного зерна? Хто, хіба не Єрней? Минуло сорок років, усе доглянуто, скошено й зібрано — а тепер, Єрнею, коли ти всю роботу зробив, почепи торбу і йди собі геть! Таке сталося: будьте моїми суддями, люди, поміркуйте й скажіть!

Люди зиркали на Єрнея, декотрі всміхалися, але всі мовчали. Єрней переводив погляд з обличчя на обличчя, і йому ставало моторошно.

— Чого ви мовчите, чого дивитесь на мене, як на жебрака чи надокучливого прибуду? Люди-християни, ви все мовчите; а добре розміркуйте, не поспішайте з вироком! Ось ви сидите один біля одного, присяжні засідателі й мої справедливі судді; я виклав перед вами свою справу, усе, як було від початку й до кінця, нічого не втаївши й нічого не додавши, а ви зважте, де правда, й скажіть!

Веячев засміявся і мовив:

— Ти при своєму розумі, Єрнею?

Єрней, не зрозумівши його, дивився широко розплющеними очима.

— До чого твої слова? Я тебе не питаю про свій розум, я про своє право запитую! Якби я навіть розум втратив і став коники тут викидати вам на потіху, — моє право від цього не зменшиться. І божевільний має його!

— Хай розповість, що ж усе-таки скоїлося! — сказав Шаландер. — Якщо навіть він розуму збувся, то не з добра! Тут грубо втрутився жупан:

— Що там скоїлося! Відмовив йому Ситар, господар відмовив наймитові, ото й усе!

— Єрнея прогнав? — здивувався Шаландер. — Не гаразд учинив, що на старість прогнав чоловіка! Скільки йому треба: куток за піччю і ложку біля миски! Осліплого коня не проганяють із стайні!

Єрней високо підняв кушійсті брови:

— Як це — осліплого коня? Йдеться не про милостиню, не про подаяння — про правду йдеться? Чи є такий людський закон і така божа заповідь, яка б сказала: ти все зробив, настав уже вечір — бери торбу і йди, куди ноги понесуть? Ось про що йдеться!

Селяни мовчки переглянулися.

— Скажи мені, Шаландер! — звернувся Єрней до селянина. — Хіба це людський закон, хіба це божа справедливість?

— Чули його? — засміявся жупан. — Тепер дайте йому відповідь!

І Шаландер відповів:

— Закон людський і божа заповідь велять: наймит хай слухається господаря свого! Проте є й інший закон, ніде не записаний, але скрізь заведений, і Христос сказав: господарю, не виганяй наймита з дому, коли він прослужив тобі до старості і тепер став тягарем для тебе! Пиди, Єрнею, до хазяїна й поясни йому це, і він зглянеться над тобою!

Єрней спалахнув і заговорив голосно:

— Я не стукаю у ворота милосердя — у ворота правди стукаю, щоб вони відчинилися переді мною навстіж! Не жебрак і не прибуда той, хто господарював сорок років; не без хати той, хто сам хату поставив; не треба просити хліба тому, хто сам обробляв широкі поля. Ти працював, ти й споживай плоди своєї праці — ось закон! І я знайду правду, я доб'юся її; якщо ви не присудите, судді нерозумні, неправедні, то світ великий, суддів багато, а над усіма є бог!

Селяни дивилися похмуро, жупан усміхався.

— Подумай добре, Єрнею, зваж і не спіши! — повільно почав Шаландер. — Що світ постановив, того не переінакшиш! Якщо ти посварився з молодим господарем і не хочеш просити його, то, може, ми знайшли б для тебе місце в богадільні — хоч ти й не з нашої громади. Довго ти жив

між нами; не гаразд залишати тебе посеред вулиці на погибель.

Затремтів Єрней від гніву, затремтів од голови до п'ят:

— На вулицю господар мене викинув, а ви ще й глузуєте з мене! Я прийшов за правдою, а судді беруть мене на глум!.. Ледарів замикайте в богадільню — у цей хлів для бідних; беріть п'яниць, які своє добро проциндрили, і злодіїв, яким на старість довгі пальці відмовили. Відправляйте туди суддів, які закон обплювали і правду осквернили! І тих, хто кпить зі старої людини, замість того щоб уклонитися їй до землі!

Так сказав Єрней.

Тоді розсердилися селяни, заговорили всі навперебій, закричали:

— Замовкни, наймите!

— Не лайся, наймите!

— Ти з глузду з'їхав, наймите!

— У в'язницю його, бунтаря, а не в богадільню!

— Забирайся звідси, наймите!

— Покажи йому, наймитові, двері, жупане!

— Відчини йому їх навстіж!

І жупан ступив до Єрнея:

— Іди з богом, Єрнею; досить розмов!

Єрней оглянувся довкола; обличчя його було спокійне, тільки голос тремтів:

— Прощаю вам, судді несправедні, як бог простив своїм переслідувачам і ганьбителям!

Похиливши голову, він тихо відчинив двері і тихо зачинив їх.

VII

Єрней, коли вийшов на вулицю, подумав:

«Жупан сказав: збери дітваків на вулиці й розкажуй їм свою правду, хай вони сміються і смикають тебе за поли. А все-таки в його недобрих словах приховалася істина.

Чого не прийняло серце дорослих, опоганене людськими кривдами, те зрозуміє невинне серце, ще повне божого благословення!»

Побачивши на вулиці хлопчаків, Єрней підкликав їх. Коли вони підійшли, цікаві, пустотливі й веселі, він почав розповідати їм свою кривду.

— Мав я хату, діти, стоїть он під горою, біла, із зеленими вікнами; і її забрали в мене. Будував її багато років, погляньте, діти, старий я і немічний став, а коли збудував, мені сказали: гаразд, Єрнею, тепер забирайся звідси! Люби дітки, і поле я мав — все, що бачите від гори до потоку, було моє, і його в мене забрали. Спочатку була тільки нивка біля хати, і я плугом та бороною розширював її; а коли все зробив, мені сказали: так, Єрнею, межові камені ти поставив, тепер забирайся звідси! Діти, малі мої, невинні, скажіть мені, хіба це закон, хіба це правда!

Хлопчакам дивно було таке чути, і вони весело засміялися.

— Дай мені крейцер, Єрнею! — нараз крикнув один босоногий.

— На крейцер, не бійся, не ховайся! Бери гроші і скажи мені правду!

Хлопчак боязко простягнув руку, схопив крейцер у кулак — і дременув щодуху.

— Бог з тобою, босоногий шалапуте! — усміхнувся Єрней і звернувся до іншого: — Ось ти скажи мені, ти все чув і погляд у тебе розумний: де тут правда і де закон? Як ти думаєш про це своєю, ще не зіпсованою головою?

— І мені дай крейцер! — тихо промовив хлопець дивним баском.

— На тобі крейцер, на тобі два; Єрней багатий: він сорок років працював! Тільки дай відповідь на те, про що я тебе питав!

Хлопчак заховав до кишені обидва крейцери, відступився на крок і вигукнув тим же дивним баском:

— П'яниця!

Після того він пішов собі геть, лише оглядаючись, чи Єрней не женеться за ним.

— Іди, молодий ти й нерозумний ще, хай бог тобі прощає! — сумно сказав Єрней.

Що далі йшов Єрней, тим більшою й веселішою ставала ватага довкола нього.

— Ідїть, діти, зі мною, багатим бідняком, й уважно слухайте, що я вам скажу! Ваші серця — зорана нива; хай на неї впаде зерно, і проросте, і вродить колїсь! Це не страшно, що ви пустуєте й веселитесь; бійтеся того, хто спїдлоба дивиться і скрадливо ходить! Колїсь і я бешкетував та витанцьовував; дівчата очима пасли за мною, а хлопці боялися мене. Тоді на кулаках я довїв би їм свою правду, так само, як її кулаками прибивають!

— Затанцюй, Єрнею! — загукали діти.

І в цій веселій, невгамовній юрбі Єрней відчув себе раптом молодим, ноги стали ніби легкими, і він затупцював на місці.

— Дивіться, Єрней танцює, Єрней п'яний! — галасували діти, стрибаючи довкола нього та штовхаючи його.

Єрней утер піт з лоба, став посеред вулиці й подивився на дітей.

— Досить уже, любі мої, досить тих пустощів! Ні правди, ні кривди не знають ваші молоді серця, хай бог їх благословить; сама лише правда в них, не спотворена гірким спізнанням. І я до своєї пізньої осені не знав кривди, доки вона не впала мені на плечі, а тепер ходжу по світу й шукаю місця, де б її скинути. Не дай боже, любі мої, вам коли-небудь розрізнити, що заповідь каже і що люди чинять! Не дай боже вам правду пізнати, бо тоді і кривду доведеться відчути!

Хтось штовхнув Єрнея іззаду, він спіткнувся, капелюх упав у пилюку; діти весело зареготали, а Єрней став піднімати капелюх.

— Так не треба, діти! Я старий і немічний, не можу гратися з вами, стрибати, козликом підскакувати.

Нагнувшись низько за капелюхом, Єрней раптом утратив рівновагу і впав на коліна, руками в пилюку; згряя розсипалась, діти поставали край дороги, сміялися й чекали, що буде далі. Єрней поволі підвівся і обтрусив порох з колін; його обличчя нараз мовби змарніло від тривоги й болю.

— Бог заплющив очі на вас, діти, і я теж заплющу! Де вам знати, що таке кривда, коли ви ще не відчули її. Хай буде з вами бог і милосердя його!

— Єрней упав! П'яний Єрней бебехнувся! — кричали діти.

Зафуркотів камінь і влучив Єрнеєві в коліно.

Єрней оглянувся, до краю здивований:

— Хай бог вас милує, діти! Що ви робите, любі мої?

Другий камінь ударив Єрнея в лице і розсік шкіру, потекла кров.

Єрней затремтів од жаху, розставив руки:

— Діти, любі мої, що я вам зробив?

— Кров! — вжахнулися діти й, налякані, кинулися врозтіч.

З тої ватаги залишився на місці тільки один шуплий головастий кучерявий хлопчина; в самій сорочечці й босий. Дрібно ступаючи, весь у сльозах, він підбіг до Єрнея і обняв його за коліно. Єрней погладив розкуйовджені кучерики й заплакане личко хлопчини.

Прояснилося обличчя в Єрнея, засвітилися очі:

— Тільки ти прийшов до мене, кучерявий хлопчику, тільки ти мене почуло, бідне дитя! Будь же моїм захисником, моїм справедливим суддею!

Дитина, здригаючись, плакала:

— Мамо, мамо, мамо!

Підійшла жінка, взяла малого на руки.

— Що вони йому зробили?

— Він кривду відчув, сам відчув! Хай бог благословить тебе, мій суддя жалісливий! — сказав Єрней.

Хлопчаина ховав заплакане обличчя на материних грудях і, схлипуючи, все повторював:

— Мамо, мамо, мамо!

VIII

Єрней пішов збирати клунок. Перед хатою зустрів Ситаря, але навіть не глянув на нього, і Ситар теж відвернув голову.

— Тільки по торбу йду, тільки по торбу! — сказав Єрней, дивлячись перед себе, ніби розмовляв з хатою, а не із Ситарем! — Нічого більше не візьму, не треба замикати дверей переді мною.

Він увійшов до сіней, по драбині виліз на горище — в свою кімнату, яку сам собі колись вибрав і прибрав для себе. Там стояло ліжко, а над ним розп'яття та чотки — і більш нічого. На цвяху висів святковий одяг, у кошику під лавкою лежала складена білизна. Ліжко було застелене барвистим покривалом, яке йому покійний Мартин привіз на згадку з турецької війни. Єрней поклав на покривало святкове вбрання, а зверху білизну; коли ж став усе загортати і зв'язувати мотузком, тягар наліг на серце. Стисло йому груди, клубок підкотився до горла, як ще ніколи не бувало. Уклякнув Єрней перед розп'яттям, перехрестився і схилив низько голову, аж чолом торкнувся подушки.

— Отче наш, що еси на небесах... Твоєї правди я прагну, яку ти послав у світ! Що сказав ти — не переімениш; що написав — не зітреш! Не на людей я надію свою покладаю і не на свою правоту — в твоє слово вірю. Отче наш, що еси на небесах... добрість твоя безмежна, дай жебракові милостиню; справедливість твоя непохибна, дай робітничої плати! Зглянься над слугою, спраглим правди, нагодуй його і напій! Тільки ти звелиш — і слово твоє оживе в серцях людей, і вони спізнають правду!.. Отче наш, що еси на небесах... не випробовуй їх занадто довго, торкнися перстом своїм їхніх очей, і прозріють вони; і свого слугу

не випробувуй довго, бо старий він і немічний; утіш його, бо він пригнічений і знесилів од скорботи! Отче наш, що еси на небесах...»

І бог почув його, і зникла скорбота, і втішилося серце Єрнееве.

Єрней устав, закинув за плече клунок і чоботи, взяв у руку сучкуватий ціпок і рушив у дорогу. На порозі перекрестився:

«Щасливої тобі дороги, Єрнею, якщо така воля божа; і щасливо повертатися!»

Віддалік побачив Ситаря, який стояв край сіножати.

«Прости їм, боже!» — мовив Єрней у серці своєму і руку підняв, прощаючи.

«Без ненависті йду в дорогу, бо ненависть у серці важче нести, ніж скорботу; без ненависті повернуся з дороги — потисну йому руки і до хати введу його, як блудного сина!»

Оглянувся ще раз на хату, на поле, на сіножати, луки й далекі пасовища і подався в Долину.

Великий і гарний будинок суду стоїть посеред площі в Долині, багато вікон має, високі двері, а над дверима — цісарського орла прибито.

Дивно і тоскно зробилося Єрнееві, коли він увійшов у просторий вестибюль; його лякало це місце, повне зла і прокльонів, лжесвідчень і кривоприсяг.

Навпроти з дверей вигулькнув чиновник, сухий, згорблений літній чоловічок з товстою текою жовтих паперів під пахвою.

— Дай боже день добрий! — сказав Єрней, скидаючи капелюх.

— Що треба? — запитав невдоволено чиновник, змірявши Єрнея нудьгуючим неприязним поглядом.

— Що треба? — всміхнувся Єрней, дивлячись на миршавого чиновника з-під стелі вниз. — Нікого не збираюся посылати на шибеницю, можете мені повірити! Хто б з доброго дива ображав людину? Інші хай позиваються, хай

присягають та судяться, Єрней позиватися не буде! Тільки хай вислухають мене і хай розсудять — без гніву й злоби!

Закарлючений чиновник невдоволено перебив його:

— Що ти верзеш? Кого тобі треба?

— Справедливого судді!

Насупившись, чиновник тицьнув довгим пальцем на сходи і зник.

З клунком і чобітьми, перекинутими через плече, з палицею в руці Єрней піднімався темними сходами вгору. А назустріч йому, розмахуючи руками, спускався кощавий селянин, із розчервонілим од гніву обличчям:

— Розбійники! Розбійники! Розбійники!

Єрней неприємно здивувався:

— Хто розбійник?

Кощавий селянин промчав повз нього, нічого не відповівши.

«Запальний чоловік! — подумав Єрней і похитав головою. — Шукав справедливих суддів, а натрапив на розбійників!»

Єрней стояв у коридорі, не знаючи, куди поткнутися. І саме в цей час одні з дверей відчинилися навстіж і з них вийшов довготелесий худий чоловік, весь у чорному, з цапиною борідкою, і подався кудись, залишивши двері за собою відчиненими.

Тримаючи капелюх у руці, Єрней боязко і з цікавістю зазирнув до кімнати. Там, за дерев'яною перегородкою, за великим, закладеним паперами столом, сидів суддя — огрядний лисий пан з довгими вусами і кислим обличчям. За другим столом писав молодий писар.

Суддя підвів голову і подивився скося на Єрнея:

— Що таке?

Єрней обережно переступив через поріг.

— Правди шукаю, на кривду скаржуся! — сказав Єрней. — І здається, потрапив, куди треба!

Писар повернув голову й усміхнувся, суддя підняв брови:

— Тільки коротше!

Єрней поклав клунок і чоботи на лаву, підійшов до перегородки і сперся на неї обома руками:

— Суддя, я не лиха людина і зла нікому не бажаю, навіть тому, хто мене скривдив. Я правди собі шукаю, а не кривди комусь чи покари,— так і бог велів. Не хочу, щоб Ситаря виганяли з клунком і чобітьми за плечима, як він зі мною вчинив; не хочу, щоб його заковували в кайдани, вели селом і замикали у в'язницю! І ганьбити його не треба перед народом ані соромити — хай сам розбереться зі своїм сумлінням! Право тому, чия правда, а винному — милість і прощення.

Здивувалися суддя і писар.

— Що ти плетеш, чоловіче божий? — вигукнув суддя.— Ти часом не Ситарів Єрней із гори?

— Таж так! — жваво закивав Єрней головою.— Ось уже сорок років, як я Ситарів Єрней із гори! Але молодий Ситар щось не гаразд задумав,— може, ради жарту чи з пустощів,— та й каже: ось, Єрнею, зв'язуй клунок, бери палицю в дорогу і йди собі! Не воли, скажімо, купувати, не сіно продавати, а куди твоя воля: хочеш — наліво, хочеш — направо чи прямо, яка дорога тобі видасться кращою, тільки назад не повертайся! Ти вже старий, спина в тебе горбиться, коліна тремтять — то йди собі геть! Так сказав молодий Ситар.— Ви ж у книги подивіться й розсудіть по справедливості!

Писар, зігнувшись над паперами, сміявся так, що аж плечі тряслися; суддя наморщив лоба:

— Чого ти хочеш від нас? Чого прийшов?

З дива Єрней розкрив рота й мовчав.

— Я тебе питаю, чого ти прийшов? — гнівно повторив суддя і подивився на нього з такою неприязню, що Єрней аж відступив од перегородки і ще нижче зігнувся.

— Я розповів усе, як було, без брехні і вигадок; так сталося і не інакше. Про що ж ще говорити, навіщо пережовувати? Ваш присуд і ваше слово, не моє! Ви — лікар; я показав рану, а вам лікувати її!

Ще більше здивувався суддя, ще гнівнішим став його погляд, а писар ще дужче засміявся.

— У мене часу нема,— сказав суддя,— ніколи мені слухати твої теревені про білого бичка. Як маеш сказати щось, то кажи прямо, а ні — то йди собі геть!

Так сказав суддя, а Єрней, розгублений, тільки переступав з ноги на ногу, шкрібся за вухом, не знаючи, що робити.

— Як же це воно, суддя? Коли я до крамаря заходжу купувати тютюну — то навіщо він мені даватиме сіль? Я прийшов шукати правди, а ви: чого прийшов? Я виклав свою справу, а ви: що плетеш? Я не по сіль прийшов, глухі крамарі, дайте мені тютюну!

Повернувся довготелесий худий чиновник з іншою, ще грубшою текою паперів під пахвою.

— Крушник,— наказав йому суддя,— візьміть цього чоловіка за руку й покажіть йому, де сходи і де вихід!

І справді, сухотний чиновник схопив Єрнея за руку і так міцно стис, що той здивувався: «Ти ба, а таке миршаве!»

Проте вголос Єрней сказав:

— І над тобою, неправедний суддя, є судді; а над усіма — бог!

Він узяв клунок, чоботи й палицю і рушив до виходу. Але з-перед сходів вернувся назад і, широко ступаючи, підійшов ще раз до перегородки.

— Тепер я знаю, неправедний суддя, тепер я знаю, що сказав той селянин — бог просвітив його! Тут правда не живе, це — прокляте місце, пристановище брехні і кривоприсяг!

Єрней підняв руку, ще хотів щось сказати, але чиновник виштовхнув його за двері.

IX

Темніло вже, і Єрней подумав, де він ночуватиме.

Вечір був ясний і тихий, легкий вітерець ледь гойдав траву на луках і тихо шелестів у лісі.

І Єрней попростував на гору, звідки привітно дивився на нього сосновий бір — притулок усіх закоханих і бездомних. Понад полем виласть кривуляста доріжка і через пасовища піднімалася вгору. Повільно ступав Єрней — утомився він, і серце його було сповнене гіркоти. Тої незмірної і важкої гіркоти, якою був пойнятий Син Людський, коли не мав де голови прихилити.

«Якщо я коли-небудь образив когось із вас, що бездомні блукаєте світом,— подумав Єрней,— то не тримайте на мене зла! Утомлені мандрівники,— а втомилися ви більше від кривд, ніж від крутої дороги,— якщо я когось із вас не пустив до хати, не проклинайте мене у своєму серці! Тяжка ваша ноша; я щойно взяв її на плечі — і вже підгинаються коліна, хилиться голова. Коли я звільнюся від неї, коли скінчиться справедлива покара божа, тоді приходьте ви, нещастям і скорботою благословенні: відчинені будуть двері перед вами, приготовлений буде стіл для вас!»

На узліссі він поклав свій клунок і ліг на траву. Вся долина була покрита тінню; дрімала Бетайнова, тулячись до положистого косогору. По-панському з-поміж яблунь дивилася біла Ситарева хата; Єрнеєві здалося, що вона, мружачись, пустотливо вітає його.

«Та вже засинай! — мовив Єрней.— І хай ніколи тобі не сниться кривда! Гарно приберися, щоб мене у шатах весільних зустріла! Не ляже злоба між нами, без докорів і сварки ми розстанемося — хай боже благословення буде з тобою!»

Такі теплі та щирі були думки Єрнеєві, але біль у серці його не вщухав. Самотньо було довкола, і сутеніло вже; шуміли сосни — блудні душі розмовляли.

«Хай бог пошле вам спочинок і втіху! — молився Єрней. — Наскільки він справедливий, настільки й милосердний; настане час, коли всі ви побачите його в славі; і для мене, грішного, прийде той час!»

Стежкою саме йшов безбожник-студент, він здалеку побачив Єрнея і повернув до нього.

— Як почуваш себе, Єрнею, з ціпком у руці? — запитав він.

— Бог знає, за що він наклав на мене цю покуту — хто буде сперечатися з ним? — відказав Єрней.

Студент теж приліг на траву.

— Оце мій дім, де ти лежиш! — сказав він. — Великий дім, без стін і межових каменів; не треба, щоб сусід проганяв сусіда — для всіх місця вистачає! І дах високий — згинатися не треба! І все це просторе багатство дається без податків і плати! Не маємо чого нарікати, Єрнею: де люди кривдні, там бог справедливий! Люди дали нам палицю, показали на двері — бог відчинив для нас чудовий дім, який він віддає лише безпритульним і мандрівникам!

Єрней спочутливо подивився на нього.

— Великої кривди зазнав ти, важкий тягар носиш у серці! Як ти міг сказати слова, з яких сам насміхаєшся, як ти міг назвати ім'я боже, коли не віриш у бога?

Студент мовчки подивився в небо, яке поволі темніло, а потім усміхнувся:

— Бог прихильніший до мене, ніж до тебе, Єрнею! Мені він кривду відкрив на початку мого шляху, тобі ж — під кінець. Я жив у невіданні якихось півгодини, а ти — цілих сорок літ! Мене викинули без церемоній прямо на дорогу справжнього пізнання, а ти сорок років ходив манівцями — довгий буде шлях назад, о Єрнею! Бачиш, Єрнею, щойно я на світ з'явився, мене, кволе дитя, почали товкти, мов ціпами! Куди б я не поткнувся, скрізь стусанами вітали мене. Міцно, Єрнею, міцно вбили мені істину, міцно втокмачили заповідь: закон на боці того, хто його створив. То навіщо мені позиватися та по судах ходити, навіщо

сперечатися з богом і людьми? Найбільший скарб — знання, хоч його і втовкмачено кулаками! А що ти думаєш тепер робити, Єрнею?

— До справедливих суддів піду, завтра вранці ж і вирушу, а зараз — збираюся спати.

— Спи, втомлений чоловіче, спокійної ночі! Тільки скажи мені ще: а де ти шукатимеш тих справедливих суддів?

— Подамся до тих, які поставлені судити по правді й закону. Бог послав правду у світ і не допустив, щоб люди її замкнули в скриню; не допустить він і того, щоб люди очевидячки плювали на його заповідь! Бог милосердний, і не буде він до останку випробовувати наймита Єрнея, який ніколи нічого поганого йому не зробив!

— Непохитна віра твоя, Єрнею, і великий гріх буде вчинено над тобою! Чекай, Єрнею, коли ти повернешся. Хочу побачити, як ти, старий, у лахмітті, з непокритою головою; стоятимеш посеред вулиці і сипатимеш прокльони — дорослим на втіху, дітям на посміх. Скажи мені ще, Єрнею: що зробиш, коли повернешся, не знайшовши правди ні в бога, ні в цісаря?

— А що б ти робив, студенте, якби нараз не стало ні того неба, ні зірок, які дивляться на нас, ні тої долини, ні тебе, ні мене? Які ж безбожні твої слова і як озлоблене кривдою твоє серце! Молися, і я помолюсь!

Обидва дивилися в небо широко розплющеними очима. Долину вкривала темінь, а небо все ще було світлим; на сході рожевіло, там гасли зірки і викочувався великий жовтий місяць.

Х

Єрней зібрався до Любляни. Підрахував своє багатство — чималеньким воно виявилось: майже кожного року по золотому відкладав.

Перш ніж рушити в дорогу, Єрней оглянувся на долину, скинув капелюх і перехрестився. Рано було, ще сонце не

сходило; на траві лежала роса, холодна імла підіймалася з долини. Єрней відчував холод; його одяг відволог від роси, обличчя було як умите.

«Не звик я ще до студентової хати! — подумав Єрней.— Не звик я ні до росяної постелі, ні до високого даху!»

І, закинувши клунок за плече, він подався крізь сіножати й ниви на дорогу. За ніч відпочив і йшов тепер легкою ходою, і серце його було сповнене радості й утіхи.

«Навіщо тратити гроші на підводу? — думав він.— Доки носять мене старі ноги, був би гріх лінуватися і жебрачити гріх. Ось якби проїжджав мимо який добрий чоловік і сказав: сідай, Єрнею, місця вистачить для двох, і кобила не втомлена — тоді сів би в ім'я боже!»

Щойно він так подумав, як повз нього проїхав селянин, оглянувся й зупинив воза.

— Куди, чоловіче?

— До Любляни.

— Сідай, підвезу до Гошев'я!

Єрней сів.

— У яких справах до Любляни?

— Правди шукаю.

Селянин, плечистий, оцупкуватий чоловік, недовірливо подивився на Єрнея:

— А хто ж ти будеш?

— Єрней з Бетайнови.

— Не знаю Єрнея з Бетайнови. А який це Єрней?

— Наймит Єрней. У Ситаревих був до вчорашнього дня.

— А тепер ідеш скаржитися на них?

— Яке там скаржитися... Не хочу я відправляти його ні на шибеницю, ні до в'язниці. Тільки хай нас розсудять по правді.

— А що він тобі зробив?

— Сорок років я працював. І коли все зробив, прийшов він і сказав: іди собі геть!

Селянин зиркнув на нього спідлоба і стьобнув коня.

— Отже, скаржитися йдеш?

— Хіба це — скаржитися? Про свою справу розповім — і хай розсудять! Правди хочу собі і всім — кривди нікому!

— Ти думаєш, чогось доб'єшся?

— Доб'юся. Багато суддів на світі, а закон — один!

— Нічого ти не доб'єшся!

Селянин так нагло обернувся до Єрнея, що аж натягнув віжки і віз мало не зупинився.

— Якщо хочеш послухати розумної поради, найміте, то слухай: злазь із воза і вертайся туди, звідки прийшов! Ще такого не бувало, щоб наймитове було зверху; і правда, і закон на господаревому боці! Старий ти, повинен би знати! Якби так мій наймит пішов жалітися на мене, то знаєш, що я зробив би із ним — байдуже, правий він чи ні? Я дав би Симону і Якову по кийкові і сказав би: молити його, доки руки не потерпнуть, щоб іншим разом пам'ятав, хто господар, а хто наймит! Так би їм і сказав!.. Он бачиш корчму, мені туди треба!

Селянин тицьнув пужалном у поле, але ніякої корчми там не було. Єрней узяв клунок та чоботи і зіскочив з воза, мало не впавши в рів. А селянин цьвохнув коня батогом — тільки закурило за ним. Єрней сумно подивився услід.

«Як дитина: доброго пирога їсть, добрим вином запиває, то й голод йому байдужий. Кривди не звідав, то й правди не знає. Хай бог його судить за своїми законами і за своїм милосердям!»

Швидко піднімалося сонце, стало припікати, і Єрней скоро відчув утому. Він ішов годину, ішов дві, ноги затерпли; удалині, на горі, пробило полудень; Єрней був голодний. Але, на щастя, не довго довелося йти — над дорогою забіліла корчма.

У корчмі було тільки два відвідувачі: молодий селянин, який гайнував день і вже до обіду був п'яний, та малий облесливий сивий дідок у лахмітті, який грав на гармоньці й наспівував соромітницьких пісеньок. Єрней спочатку було привітався з ними, а потім, послухавши їх, плюнув.

— Ходи сюди, сюди! — запрошував його молодий селянин.

Єрней навіть не глянув у той бік і сів за інший стіл.

— Що ми, розбійники? — сердився селянин, намагаючись прибрати розумного, тверезого вигляду. — Куди мандруєш, батьку?

— До Любляни.

— Отже, до Любляни? Чи не позиватися?

— Позиватися!

— Хай бог пошле щастя! Кого позиваєш?

— Господаря!

— Як то?

— Кажуть, що він мій господар. Так сказав селянин, що зігнав мене з воза; і жупан те саме казав.

— А як це сталося? Як? Через що ви з ним посварилися? — весело допитувався селянин, аж Єрнееві стало дивно.

— Як? Працював я, доки працювалося; колись я молодий був, а тепер старий став. От і каже він: іди собі!

— Го-го-го! — зареготав селянин і вдарив старого музику по плечі. — Чув, Андреєць? Чув? Наймит іде господаря позивати!

Старий затиснув гармоньку між колінами, аж зойкнула вона, і від усього серця розсміявся:

— Гей ти, наймите, що йдеш господаря позивати, слухай сюди!

Відпочивши од сміху й відкашлявшись, селянин показав пальцем на музику:

— Ось йому і в голову не прийде скаржитися, — бо він розумний і знає, що таке закон. Уже кілька добрих років минуло, як я його прогнав — ні за що, просто мені так захотілося. А він веселий і задоволений, коли я з нього сміюся або щипаю його!

Він ущипнув старого за лікоть, а той по-дитячому скрипився і, тонко завищавши, високо підніс коліна. Після цього обидва засміялися.

Єрней випив вино, склянка тремтіла в його руці:

— Ти сам себе обплював, поганцю, божу подобу осквернив!

Навіть не відпочивши, Єрней встав, перекинув через плече клунок і вийшов. А за ним крізь вікно линув п'яний сміх молодого господаря й старого музика.

Дорога поволі розмотувалася, вдалині Єрней побачив клуби сірої пилюки над містом. Навпроти йому йшла жінка з дитиною на руках, спотикаючись, мов п'яна, і плакала вголос. Плакала й дитина, обіймаючи матір обома руками за шию. Побачивши Єрнея, жінка підвела запухле від сліз обличчя й заголосила:

— Скажіть, чоловіче добрий, хіба це справедливо?— Вона піднесла дитину, показуючи її Єрнеєві.— Нема правди в бога, нема її на небі! Чим завинила моя дитина перед богом, перед матір'ю божою, перед тими святими? Що вона їм зробила, за які гріхи вона не бачитиме ніколи ні батька, ні матері? Щоб усохла та рука, яка покарала сліпотою сина мого, невинного, без гріха проклятого! Скажіть, чоловіче, хіба є справедливість на світі і в небесах?

Вона притисла дитину до себе тремтячими руками, заплакала вголос і пішла далі.

Єрней опустил голову.

XI

Велике місто Любляна. Будинки тут високі, стоять вони в ряд, притулившись один до одного, ніяких огорож між ними нема. На вулицях повно людей; щодня у церквах правиться, процесії ходять. Священиків стільки, хоч капелюха на голову не насаджуй. З ранку до вечора дзвони дзвонять. Ходиш мов на ярмарку, не знаєш, куди глянути, де ступити, кого питати.

Довго блукав Єрней вулицями і дивився на ці дива; нарешті зайшов до церкви, укляк перед боковим вітарем

і довго молився. У церкві було тихо й похмуро, ніщо не заважало розмовляти з богом.

Молитва зміцнила Єрнееву впевненість і віру.

«Можливо, ще довго доведеться йти і важким буде той шлях, камінням усипаний, терням порослий! — думав він.— Але колись же скінчиться він і відчиниться брама! Бог не ховає правди, як скупий — срібляники. У сто дверей постукаю — сто перші відчиняться!»

З цими думками він вийшов на вулицю і запитав якогось перехожого, одягненого по-панському:

— Де тут судді, яким би я міг розповісти про свою справу?

Пан, здивований, розсміявся:

— Батьку, ліпше ви знайдіть собі адвоката, хай він займеться вашою справою.

— А навіщо мені адвокат, моя правда така, що її сліпий побачить, а глухий почує. Я ж не прийшов судитися за межу чи за дорогу, нікого обдурювати не хочу, то чого маю йти до адвокатів — тих шахраїв? Не користі шукаю, а правди!

— Довго будете шукати, батьку! Багато було таких, що правду шукали, та всі вони по дорогах лежать, а Пілат умив руки!

Сказавши це, пан засміявся й пішов своєю дорогою.

«І той, видно, кривди зазнав,— подумав Єрней.— Сміється, коли плакати мав би!»

Ішов він з вулиці на вулицю, розпитував і знайшов.

Це був великий будинок, високий і просторий,— такого Єрней, ще скільки живе, не бачив. Боязко він зайшов до вестибюля. По коридорах і сходах сюди-туди снували люди — пани і селяни, чоловіки й жінки,— всі були заклопотані, всі спішили; ніби на ярмарку. Єрней не знав, куди ступити: направо чи наліво, по сходах чи прямо. Привітався до якогось пана, запитав про суддів, а той глянув на нього, здвигнув плечима і помчав далі. Єрней так і стояв з капелюхом у руці, не знаючи, куди податися. Раптом на

сходах залунали голоси, грубий чоловічий і тонкий жіночий:

— Розбійники! Розбійники! Розбійники!

Сходами важко спускалися чоловік і жінка — обоє розчервонілі від гніву. Жінка, одягнута по-святковому, несла в руках парасольку і клуночок, а чоловік стукав сучкуватою палицею по кам'яних сходах.

Зверху обізався спокійний голос; по тому, який він був солодкий і гречний, відразу можна було впізнати пана:

— Думай над своїми словами, чоловіче, щоб потім не шкодував!

Єрней розгубився, страшне передчуття стисло його серце. Поволі, мов з важким тягарем, він став підніматися сходами вгору. А за спиною в нього розлягався стукіт палиці по кам'яній долівці вестибюля.

«І той каже, що шукав справедливих суддів, а потрапив до рук розбійників...»

Єрней стояв нагорі і чекав, коли хтось звернеться до нього й запитає, у якій він справі прийшов.

Тим часом повз нього проходив молодик, він глянув на довгов'язого Єрнея, з клунком та чобітьми за плечима, і зупинився.

— А вам чого? — запитав він.

— Та ось так: не знаю куди — праворуч чи ліворуч, такий великий цей дім справедливості. Скажіть мені, де тут знайти суддів?

Молодик засміявся:

— Суддів тут багато, любий батьку, — а якого вам треба?

— Справедливого суддю шукаю, байдуже, який він і як його звати. Річ ось у чому: сорок років я працював, підняв господарство й поставив хату. Добре запамятайте: підняв господарство й поставив хату. А тепер посудіть: чия яблука — чи того, хто її посадив і доглянув, чи того, хто яблука з неї струсив, коли вони достигли?.. Він сказав: ти працював сорок років, підняв господарство і поставив хату,

а тепер іди світ за очі, шукай правди! Я рук не опустив, пішов шукати правди і прийшов сюди. Тут стільки тих дверей — та куди податися, у які двері постукати?

Уже не сам молодик, а трое їх стояло перед Єрнеєм. І всі весело дивилися на нього та шкірили зуби. Єрнея це здивувало й обурило:

— От вас багато і ви такі вчені, то скажіть!

Худий бородатий чоловік в окулярах, погладивши бороду, всміхнувся поблажливо.

— А вас викликали? — запитав він.

— Як викликали? Я сам прийшов, правду шукати прийшов! Як би мене могли викликати, як би могли мені правду пропонувати, коли ще не знають про Єрнеєву справу? Викладу все, от і розберуться.

— А ви маєте написану скаргу?

— Для чого писати? Яку скаргу? Я нікого не оскаржую: хочу тільки правди собі, а не кривди іншим! Не хочу, щоб когось, хай він найостанніший негідник, заковували заради мене чи щоб вішали його. І немає потреби, щоб адвокати, ці крутії, писали мені скаргу: судді вміють читати, але в них і вуха є, щоб слухати. Покажіть, куди мені постукати!

Переглянулися між собою всі трое, а бородань удруге всміхнувся й сказав:

— Ідіть за мною, покажу вам праведних суддів!

Єрней подався за бороданем, і всі теж рушили за ними.

XII

Прийшли до навстіж відчинених дверей. У кімнаті за широким столом сидів молодий чоловік із світлими вусами й веселими очима. Побачивши довгов'язого Єрнея з усією процесією, він здивувався.

Бородань показав через плече великим пальцем на Єрнея і, по-змовницькому підморгнувши, мовив усміхаючись:

— Тобі, Кошир, оскільки ти чоловік з гумором, рекомендую і доручаю мандрівника, який шукає праведних суд-

дів на цьому світі. Поясни йому, чия яблуня: того, хто її посадив, чи того, хто з неї яблука обірвав?

Так він кпив з правди божої. Але молодий суддя не сміявся, а навпаки — нахмурих світлі брови.

— Навіщо грати комедію? Хто ви, чоловіче, і кого шукаєте?

Єрней підійшов ближче до нього:

— Єрней я, з Бетайнови, мені кривду вчинили. І я подався у світ, щоб знайти правду, яку бог послав людям і яку судді зберігають у книгах.

— Яку кривду вам учинили? На кого скаржитесь і чому?

— Ні на кого я не скаржуся, бо не маю потреби і не хочу, щоб ради мене страждали люди. Якщо я буду ситий, то навіщо інші повинні голодувати? А що сталося, про це розповім; і дитині буде воно зрозуміле, тим більше вам, вченим та сильним у законах!.. Працював я сорок років у Бетайнові; нема такої грудки землі, щоб не була полита потом з мого чола. Так я працював сорок років, і бог щедро благословив працю рук моїх. Та помер старий Ситар, і прийшов його син нікчемний і сказав, у п'яній гордині сказав: «Єрнею, бери торбу і йди собі геть, бо тепер я тут господар; ти своє відпрацював, старий став і немічний і мені не потрібний; нема для тебе кутка в тій хаті, яку ти сам поставив і оберігав од лихого, нема для тебе хліба, який ти сам виростив; бери в руки палицю і йди, куди ноги понесуть!» Так сказав; супроти правди й закону він розсудив, що яблуня належить тому, хто яблука з неї забрав, а не тому, хто її посадив. І ось я пішов шукати правду, яку бог послав у світ і якої людська сила неспроможна вбити. Розсудіть!

Так говорив Єрней, поволі й по порядку, не кривлячи душею. Молодий суддя слухав і скрушно дивився на нього.

— Вертайтеся,— сказав він,— вертайтеся назад у Бетайнову до господаря свого жорстокого й несправедливого і скажіть йому: «Пошануй правду, будь милостивий, дай мені притулок у своїй хаті і кусень хліба на старі літа!»

Скажіть йому так, і він зласкавиться, зрозуміє свою провину і зробить так, як ви проситимете!

Здивовано слухав Єрней такі слова; довго мовчав:

— А ви — суддя?

— Суддя.

— І отак розсудили по правді, писаній і божій?

— Так розсудив.

Випростався Єрней на повний зріст; на цілу голову піднявся він над суддею і тими неробами, що стояли у дверях.

— А я скажу, суддя, не розсудили ви ні по людській, ні по божій правді! Невже бог повелів, щоб ледащо розлігся на постелі, яку я сам стелив і розгладжував цілих сорок років? Невже бог заповів, щоб Єрней сконав десь у рові, після того як поставив гарну й теплу хату? Розкрийте книгу: не вмію читати, але хотів би я бодай віддалік побачити ці чорні слова, які так велять і заповідають. Покажіть: хай подивлюся хоч на палітурку цієї книги, на її чорний обріз! Скажіть, хіба там написано: ти працював, своєю кров'ю угноював землю, щоб пшениця росла висока, щоб трава буяла соковита, а тепер, коли ти старий і немічний, коли не маєш крові, щоб нею ниву угноювати, тепер іди собі! Чи, може, написано, скажіть, щоб Єрней, який наскладав повні комори й льохи, тепер ішов від села до села, від хати до хати, тривожачи людей та собак, і просив Христа ради шматок хліба? Це мені скажіть! І ще поясніть, як мені бути з працею рук моїх, куди її діти; вона у землю закопана, на сажень завглибшки — як її викопати? Як її зв'язати в клунок і за плече закинути? Мої сорок років — як їх зібрати, як спожити їх на запічку? Ось мій клунок: у ньому білизна й святковий одяг! Сорок років — полічіть і задумайтеся, скільки це тижнів і скільки годин! Моя пам'ять неповоротка, стара; мені важко рахувати; то ви скажіть: хіба за всі тижні і дні цей клунок — щедра платня? Хіба святковий одяг і полотняна сорочка — справедлива винагорода? Так і скажіть: щедра платня, справедлива винагорода — і я повірю, що ви суддя, поставлений богом!

Сумно слухав його молодий суддя; спочутливо дивився на Єрнеєву обвітрене, зоране зморшками обличчя, на запошені черевики, зношений одяг.

— Не вступайте в суперечку з законом; люди його створили, люди дали йому силу і владу. Коли закон вас б'є, зігніть спину й покладайте надію на бога; якщо закон змінить обличчя і стане подібним до беззаконня, заплющіть очі й не чіпайте його! Подумайте добре, ідіть з богом і зробіть, як я вам раджу!

Розгублено й з острахом подивився на нього Єрней.

— Отже, правди нема? Отже, ви зрікаєтеся її?

Суддя мовчав.

— Для того ви й зачинили її в цей великий будинок, щоб вона світа не бачила? Замкнули сьомá замками, запечатали дев'ятьма печатками, щоб вона на вулицю не вийшла, щоб Єрней не зустрів її? Для того ви вкрали правду, в сукню одягли, щоб спраглі очі не побачили її? Та ви помиляєтеся, ви ще не знаєте Єрнея! Буду шукати її, хай вона закопана в землю так само глибоко, як моя праця! Копатиму, лопату візьму й копатиму, доки сили буде в отих руках старих! Ще в Долині я чув, як селянин назвав вас розбійниками — і правду сказав. А я по темноті своїй думав: чесних суддів розбійниками обзиває; отже, погано бачить — більма в нього на очах; погано чує — тугий на вуха! І я, навіть не оглянувшись, пішов далі. А тут удруге чую ще голосніший крик на сходах: розбійники, розбійники, розбійники! І знову подумав собі: звідки взялися розбійники в цьому будинку, де живе правда й писані закони? Так я думав, але одурив мене мій старечий розум. Бо не будинок правди, а кубло брехні, облуди й розбою звили ви тут. А ви — не бога й закону служники, а прислужники сатани і його кривди. На фальшиві манівці я вийшов, треба шукати справжньої дороги!

Що далі, то голосніше промовляв Єрней, дедалі більше нероб збиралося в дверях. Тут надійшов голомозий підтоптаний панок; зупинившись, він люто зиркнув на Єрнея.

— Хто тут кричить, мов пастух на пасовиську?

А Єрней говорив далі:

— Я не хочу, щоб хтось кривду терпів заради Єрнея. Але буду домагатися свого, буду скаржитися: ви ж не судді, а розбійники; це не будинок правди, а гніздо облуди, брехні й злочинів. Не повісять вас, а виженуть на дорогу з торбою й палицею; зруйнують опоганений храм, каменя на камені не залишать від нього!

Так говорив Єрней, тремтячи з незмірного гніву.

XIII

І тоді сталася кривда, якої ще світ не бачив.

Вусатий чоловік підійшов до Єрнея і схопив його за руку.

— Не смій чіпати мене! — вигукнув Єрней.

— Не опирайся, Єрнею, не супереч законів! — сказав молодий суддя.

А миршавий лисий панок, насупившись, сердито блимав очима на Єрнея.

— Що ви панькаєтеся з ним? Хіба не бачите, що це за один, не чуєте, що він говорить?

Незмірно вражений усім, Єрней мовчки пішов з ними. Довго йшли коридорами та сходами; на подвір'ї Єрней, зупинившись, обернувся до тих, що його вели.

— Люди, ми вже не в лігві розбійників, то скажіть мені: що ви збираєтеся робити зі мною?

Стражники похмуро дивилися на нього й мовчали. Стислося серце в Єрнея од такої неправди — і він ще більше постарів та згорбився.

— Якщо ви й розбійники, навіть найгірші з усіх, все одно скажіть: за що ви мене кривдите? Адже й у розбійників є своя правда й свої закони, не грабують вони й не убивають без причини — а що я вам зробив?

Стражники мовчали, хмуро дивлячись на нього.

— Гляньте, розбійники: наскільки ви молоді та сильні і наскільки я старий та підупалий від кривди, а, наче снопи,

розкидав би вас по повітр'ю, кулаками довів би свою правоту! Тільки правда — не яблуко, щоб її тичкою збивати; і богові не треба, щоб людина допомагала йому. Важку ношу покладено на мене, довгу дорогу відміряно мені, та я дійду до кінця!

Такі слова промовляв Єрней, бо він так само безмежно вірив, як і безмежно страждав.

Стражники відчинили якісь двері і, впустивши туди Єрнея, замкнули їх. Кімната була майже порожня; стояв тільки стіл і два низьких ліжка, подібні до лавок; голі стіни дивилися на людину, як сліпі очі, навіть розп'яття в кутку не висіло. Вікна були заграбовані.

На одному ліжку сидів чоловік у дранті; молодий чи старий — бог його відає. Волосся було в нього рідке, розкуйовджене, обличчя в ряботинні, заросле, мав коротку бороду. Підморгнувши, він весело привітався з Єрнеєм.

— Дай боже, сусіде! Що вкрав?

Єрней зміряв його довгим сумним поглядом і, підійшовши до другого ліжка, поклав на нього свій клунок, чоботи й капелюха; щіпок поставив у кутку.

Шарпак сміявся дедалі веселіше й приязніше; це був волоцюга, з яким не дуже приємно зустрітися серед дороги.

— Чого мовчиш, батя? Гріхи треба спокутувати; радіймо з правди, солодка вона чи гірка, і співаймо «алілуйя» судді! Єрней сів на ліжку, ліктями вперся в коліна й схилив обличчя на долоні.

— А яку кривду тобі вчинили? — запитав він.

Волоцюга щиро засміявся:

— Кривду? Ніякої кривди. Крав я, мене й піймали, пригнали сюди і замкнули. Усе законно. Чи ти гадаєш, що мені мали додати ще один цехін до вкраденого? Добре, що хоч постелю й шматок хліба дали. Правда, постеля не хтозна-яка, і харч міг би бути ліпший; але доки я в мандри не пустився і не почав красти, то й такого не мав. Я подумав і вирішив, що тут жити можна. А ти як, батя? Тільки на старості почав, що так насупився?

Єрней дивився в землю й мовчав, а волоцюга весело торохтів далі:

— Якщо в тебе гріх на душі, то хай собі лежить там закутаний і прихований! Каяття — це може бути! Але розпач — цього не треба! Бачиш, я нікчема, дармоїд, мотлох, що плутається в чесних людей під ногами, — і не сумую з того. Що буде завтра зі мною, післязавтра? Завтра судитимуть, післязавтра в тюрму посадять — а потім куди? Куди поженуть? Туди, де з усього широкого світу найменше можна пожитися. У те село, загублене між горами, де з божої примхи я випірнув на світ! Кого я там маю: батька, матір, брата, сусіда? Там погани, гірші за міських панів, чужі для мене. Ні облич, ні мови їхньої не знаю. Та суддям байдуже; там, кажуть, твій дім! Який це мій дім — хай бог розсудить; так само могли б загнати мене в Коромандію і сказати: тут твій дім, і не смій нікуди звідси рипатися. А мені хотілося б жити в Любляні, мені тут подобається. А куди тебе поженуть?

— Поженуть? — здивувався Єрней. — Нікуди мене не поженуть. У мене є своя хата, і правда на моєму боці!

Волоцюга високо підняв ногу, заклав її на другу і весело засміявся:

— То навіщо ти крав?

— Що крав?

Єрней випростався і поклав руки на коліна:

— Я не крав! Я правду свою шукаю і знайшов її. Замкнули правду розбійники, і мене теж замкнули, але настане час, і відчиниться брама!

Волоцюга вже не сміявся вголос, а тільки підсміювався собі в покошлані вуса, як дорослий сміється з дитини.

— Отже, замкнули тебе? І брама відчиниться?

— Відчиниться!

Ще дужче сміявся волоцюга, аж рота розкрив, аж увесь живіт йому трясся, тільки голосу не було чути.

— Тепер я вірю, що ти й справді не крав! Хто покладається на справедливість, той ні вкрасти, ні вбити не може,

Але тим гірше для тебе, якщо ти не крав і не вбивав, а засперечався з законом. Закон — жорстокий і свавільний господар, він не терпить, щоб йому перечили. Якщо він тебе, невинного, назве вбивцею, значить, ти вбивав — і годі! Якщо він тебе назве злодієм, значить, ти крав оберемками! А попробуй скажи, що ти не винен, що не вбивав, не крав, — горе тобі! Завжди краще приписати собі ще пару вбивств і крадіжок — здаватиметься, ніби ти каєшся. Закон любить таких, хоч усі вони брешуть і кривлять душею, а впертих не любить; твоя ж невинність його найменше обходить. Мене послухай, з мене приклад бери. Я з законом ладнаю по-свійськи. Ми з ним як сусіди — іноді трохи погиркаємося, а потім живемо, як бог наказав. Сьогодні він поступиться мені, завтра я йому — і обидва задоволені. Притисне він мене без причини — я не скиглю і не ображаюся, а починаю грішити ще більше, щоб рахунок зрівняти. Ось так і миримось ми з законом, як личить розумним і вченим людям. Не сперечайся з ним, особливо коли ти не винен, ніколи не сперечайся! Краще розкажи мені, що сталося з тобою, може, я щось пораджу!

Розповів Єрней йому про свою справу, а волоцюга так сміявся, що аж сльози втирав. Лупив здивовані очі на Єрнея, ніби на заморське диво, хапався за живіт од сміху, бив себе по колінах.

— Коли тебе випустять, Єрнею, іди зі мною! Поведу тебе по світу, показуватиму на ярмарках, підемо на храмові свята, перед церквами тебе виставлятиму. І заживемо ж ми, Єрнею! Може, нам поталанить, і правду зустрінемо, оту, за якою ти женешся; я б теж охоче подивився на неї. Коли зустрінемо її, візьмемо із собою на ярмарки, на храмові свята. Комедіанти повалять свої балагани, італієць із мавпою втече в інші краї, верблюд буде осоромлений, на ведмедя уваги ніхто не звертатиме. А ми трє — ти, Єрнею, твоя правда і я, вчений, — ми наберемо собі цехінів і заживемо ще веселіше, ніж Курент жив колись!

Похмуро дивився Єрней і сумно, жодна зморшка на його обличчі не ворухнулася.

— Не випробовуй терпіння божого! — промовив він. — Важку ношу він поклав на тебе, від якої твоє серце знемоглося, — і ти в своїй легкодухості богопротивні речі говориш. Ти саму лишень кривду знав, тому й кажеш, що нема правди в світі; камінь дали тобі замість хліба, тому й твердиш, що нема хліба в світі. Бог поклав закон, а боже слово — не дощова краплина, яку до вечора вип'є спрагла земля; воно живе, як першого дня — і якщо в тобі ще збереглася віра, ти почувеш його і будеш винагороджений за всі свої страждання!

Волоцюга вже не сміявся, а тільки впер у Єрнея здивовані очі:

— Не хотів би я бути в твоєму товаристві, сусіде; уночі до стіни обернуся, бо я, бродяга, і в темряві бачу. Утіхи не багато в твоїх проповідях, але знаєш, сусіде, що б я зробив, якби тебе послухав і твою віру прийняв? Я пішов би й насамперед убив би суддю та його помічників; потім ще декого з людей, бо всі вони лихі мої судді від мого народження; нарешті підпалив би цей будинок та й сказав: дивіться, бог послав правду у світ, і я, почувши його слово, вчинив так, як він заповідає! Так би сказав і так би зробив, якби я мав у собі ту віру, яку ти маєш. Але бог не сотворив мене апостолом, тому для мене краще бути жебраком. Закон б'є мене, а я сміюся з нього — і ми квити. На добраніч!

— І над тобою ще зглянеться бог, і ти ще будеш стояти на колінах і плакатимеш! — сказав Єрней. — Серце спокійніше, коли плаче, ніж коли сміється; і сльози змивають усі гріхи і всю кривду!

Так розмовляли волоцюга і Єрней; стемніло, й обидва замовкли; волоцюга спересердя обернувся до стіни, а Єрней уклакнув коло ліжка й молився довго та ревно.

Він був утомлений, важка ноша притисла його до землі, але віри його не похитнула.

XIV

Щойно прокинувся Єрней, як прийшли по нього і повелі його невідомо куди.

— Бий їх, апостоле, бий! — крикнув йому навздогін волоцюга, коли за Єрнеєм зачинялися двері. Єрней не чув його; схиливши голову, він мовчки йшов, куди наказували.

— Куди ведете мене? Скажіть!

Усі мовчали, понуро дивлячись, як чорні стражники Христові.

Єрней не відчував страху, але неспокій та важкі думки обсідали його серце; йому здавалося, що не бачить уже добре, і чує погано, і мовби за ніч пам'ять ослабла. Не міг зрозуміти, що він зробив цим незнайомим розбійникам, які гонять його від дверей до дверей; збагнути не міг, куди його тягнуть ці страшні люди; здумати не міг, що збираються вчинити з ним, шукачем правди. Начеб заблукав у місті, де ще не був ніколи, між людей, мови й законів яких не знає; запитує їх — вони мовчать; вітається з ними — вони не відповідають; їхня правда — не твоя правда, їхній бог — не твій бог.

«Мабуть, так треба, бо так бог велів: крута й кам'яниста дорога до правди!» — подумав Єрней і, схиливши голову, йшов за ними. Він був певний, що колись той шлях скінчиться і що бог не полишить напризволяще свого слугу.

Водили його й гонили, як колись Христа від первосвященника до первосвященника, від судді до судді; допитували, а Єрней відповідав по правді, без гніву й погорди. Багато панів бачив і багато прислужників. Зневажливо говорили з ним, похмуро дивилися на нього, штовхали його і тягли від дверей до дверей; а Єрней не кричав і не погрожував, бо чистим було його серце і твердою була його віра. І не опирався він, хоч поводитися з ним, як із хворим чи дитиною; знущання й насмішки покійно зносив заради правди. Не клявся і не обурювався, коли казали, що він не сповна розуму і дурніший за дитину.

«Бог напоумить їх і простить їм! — думав Єрней.— Коли скінчиться той шлях і відкриється правда, тоді переглянуть вони й, осоромлені, визнають свій гріх. Ні правди, ні істини бог не приховує; його воля, щоб вони блукали в потемках, доки не засяє світло пізнання!»

Єрнееве серце було сповнене віри, а старе тіло хилилося під тягарем неправди і образ. Коли Єрнея востаннє привели перед суддю, він увесь згорбився, руки його тряслися, коліна гнулися; клунок, раніше легкий, тепер видавався йому важким і незручним. Цілих дев'ять днів волочили його від порога до порога, від судді до судді, від кривди до кривди, цілих дев'ять днів тримали його між волоцюгами й злодіями.

Нарешті він опинився перед понурим суддею з недобрими очима.

— Ідіть з богом і більше не показуйтеся тут! — сказав суддя.

Єрней стояв перед ним і, сторопілий, не рухався з місця.

— То це кінець мого сумного шляху, то це таке ваше остаточне рішення? — запитував він, і голос його тремтів, як у грішника перед богом.— Навіщо ж тоді, о пане, навіщо були ті всі муки, крізь які ви мене провели?

— Соромся, старий, у таких літах волочитися по світу і людям та владі набридати. Іди собі додому, молися і думай про смерть!

Єрней розгубився; він боязко підійшов до похмурого судді, говорив тихо й благально.

— Я, мабуть, не дочув чи погано зрозумів; старий уже, зраджує слух, пам'ять ослабла. Невже й справді таке ваше остаточне рішення: іди і не показуйся більше? Так розсудили ви мою справу в ім'я боже і цісареве? Навіщо ж тоді ви мене замикали між злодіїв і розбійників? Для того, щоб після довгої тяганини винести такий мудрий присуд? Я чекав у стражданнях і надії, а ви сміялися за дверима з моєї віри. А може, я не дочув або погано зрозумів; ви не могли так вирішити, не може бути, що такий ваш присуд, судді!

— Іди звідси, забирайся швидше, не супереч законові! — кипів суддя.— Дякуй богові, що помреш на християнській постелі, а не в божевільні, де місце тобі!

Зовсім зажурився Єрней, коли почув такі слова.

— Отак ви насміялися з мене, старого; хай бог вам простить! — сказав і вийшов.

Тільки дев'ять днів змагався Єрней із законом і його апостолами, а на цілих дві п'яді згорбився нижче, коли йшов подвір'ям, і голова йому тряслася.

Вийшов на вулицю, надворі був ясний день. Усе непривітні чужинці проходили повз нього, і не було серед них людини, яку б міг запитати, якій би міг поскаржитися. Усе велике місто кишіло кривдними суддями; кожний зустрічний оглядався на нього, як на злочинця, ніхто не сказав йому ні слова, не визнав за ним правоти. І, поинятий страхом та гіркотою, Єрней відчув, що він сам із богом.

Зайшов до корчми, щоб відпочити.

На стіні він побачив розкішний портрет, і його охопила радість, заблисла надія. Це був портрет цисаря; його обличчя випромінювало справедливість і милосердя.

«Не там, де треба, я правду шукав,— стрепенувся Єрней.— Повз церкву пройшов, поспішаючи на службу божу, і потрапив до невірних розбійників! Просту дорогу мені показував бог, а я йшов по безпуттях і там свої болі виливав! Замість того, щоб іти до криниці, я, спраглий, хотів було напиться з брудної калюжі. Слава богу!»

Навіть не відпочивши, як слід, Єрней встав, перекинув свій клунок через плече і рушив до цисаря.

XV

Погані сни снилися Єрнеєві. Бо де ж таке видано, щоб у чистій криниці та не було чистої води, щоб у ясного сонця та не було ясного променя, щоб у правди, там, де її встановлено й утверджено, не було правди.

Довгий шлях лежав, надто довгий для старого й утомленого Єрнея. Ішов він пішки крізь чужі села, через незнані краї. Але якось, коли впав морок на поле, відмовили йому ноги і він сів на верстовий камінь. Проходив мимо молодий подорожній; він був босий, запорошений і голодний, та очі його дивилися весело.

— Куди, батьку, йдеш?

— До цісаря!

— Ой, батьку, далека дорога до цісарського міста і старі вже ваші ноги; і за тиждень не дістанетеся туди, хоч би й день та ніч мандрували.

— Мушу дістатися до нього, перш ніж умру!

— А що вам, батьку, треба від цісаря?

— Щоб він розсудив по правді, щоб покарав і провчив кривдних суддів, які насміялися зі старої людини!

Подорожній похитав головою, сумно подивився на Єрнея, що, старий і згорблений, сидів на камені.

— Нічого ви не доб'єтесь, батьку; важко дійти до цісаря!

— Чого важко? — здивувався Єрней. — У цісаря правда — де б їй бути, як не в нього? Чого б я йшов до жебрака хліба просити? Я по своїй сліпоті вже так ходив, то познущалися з мене, але не маю гніву на них. До того піду, хто вділяє хліб по правді голодним і вбогим.

— Не дійдете до нього, батьку!

— Хіба його в палатах замкнено? Чи мурами обступлено, парканами до неба обгороджено?

— Вартові там стоять, нікого не пускають до нього!

— Як? Цісарі над цісарями, господарі над господарями? Що ти мелеш, молодий, нерозумний? Я правди шукати йду — куди ж мені податися, як не до цісаря? Він же вділяє і милість, і правду — як би він робив це крізь замкнуті двері, крізь огорожі і мури? Піду, а бог послав мені віру, що дійду-таки ще до свого скону!

Сумно зробилося на душі в подорожнього від Єрнеєвої мови.

— Довга й важка дорога ваша, батьку! Через високі гори вона лежить, через широкі поля. Я тільки місяць іду, часто спочиваю, і то — погляньте на мої ноги! Ви ж сто сажнів пройшли — і вже на камені сидите; а пройдете ще сто сажнів — у рові будете відпочивати, довго відпочивати, батьку! Дістаньте останній срібляник, що залишився у вас, і сядьте у поїзд. Коли будете в цісарському місті і стане вам важко, згадайте мене! Легше в ніч на Івана Купала викопати золотий скарб, ніж знайти правду серед білого дня!

Так сказав подорожній і пішов далі, Єрней засмучено дивився йому вслід.

«Такий молодий, і серце добре має, а велику кривду носить на похилених плечах! Де його мати, де його батько і брат, цього подорожнього? Так листочок вітер заносить із поля на шлях, і нікому він не потрібний, і ніхто не гляне на нього, коли придавить його всією ногою. Може, він думав про свою матір, яка десь виглядає синопка, і сказав: нема правди на світі, нема її в цісаря!»

Коли Єрней підвівся з каменя, то жахнувся, аж погано йому стало: ноги були мов свинцеві, не хотіли згинатися в колінах, не могли ступати.

«Цілими днями, бувало, ходив з дому на поле! — згадував Єрней.— А тут сто сажнів пройшов — і вже до землі хилить!»

Не тільки клунок, а й кривду, нагромаджену довгі дні, носив він за плечима, і важка вона була, як півсвіту.

Уже смеркло, коли він дістався до корчми край села. Недовірливо подивився на нього корчмар, непривітно зустріла його корчмарка. Єрней, запорошений і хворий, скидався на жебрака, що прийшов пізньої години просити оберемок сіна, аби вмерти на ньому.

— Не дивіться так на мене і не бійтеся мене! — сказав він, кладучи на стіл срібну монету.— Я подорожній, іду до господаря за правдою, бо в слуг її не знайшов!

— Куди ж ти йдеш? — запитав корчмар.

— До цісарського міста, до Відня, до самого цісаря! — пояснив Єрней. — Люди не визнали правди за мною, судді її не присудили мені, цісар дасть її повною мірою!

Корчмар і корчмарка переглянулися і всміхнулись.

Єрней скинув чоботи з натруджених ніг. Сивий, згорблений, з тремтячими неслухняними сучими пальцями, він був схожий на столітнього старця, що одною ногою став уже в могилу.

— Дайте мені хліба і склянку вина; тут на лаві трохи відпочину крізь ніч, а завтра раненько, якщо воза маєте, запряжіть коня та відвезіть мене до поїзда. Я вже старий і пристав, ще й справді не дійду до цісарського міста через ті високі гори та широкі поля.

Єрней нашвидкуруч повечеряв, ліг і заснув — ніби смерть прийняла його тіло в свої обійми, погасивши в ньому всі думки.

І почали збуватися погані сні Єрнеєві. І все було так.

Коли він уранці прокинувся, корчмар запряг коня і повів його до незнайомого міста. Там Єрней чекав у великій, незатишній кімнаті, а коли задзвонило і його покликали, він сів у поїзд. Темно й незручно було у вагоні, пахло гнилизною. На лавах сиділо багато чужих людей, вони голосно розмовляли і навіть не привіталися з Єрнеєм; тільки глянули на нього скоса, мовби він зайшов до чужої хати. Єрней сів на краєчку лавки, клунок поклав на коліна; поїзд стрепенувся, застугоніло і заскрипіло, Єрней скинув капелюха й перехрестився.

«Благослови, боже, в цю останню путь; у твої руки віддаю свою правду!»

— Куди ви зібралися? — запитав його сусід.

— У Відень.

Підвелися голови, люди здивовано поглядали на Єрнея, на його зношений запилений одяг. клунок на колінах, чоботи через плече.

— Чого у Відень?

— До цісаря.

Здивування минуло, люди засміялися:

— Розкажи-но, сусіде, що ж сталося з тобою!

Коли він розповідав про свої поневіряння на шляху до правди, пасажири сміялися так весело, ніби слухали теревені розмальованого комедіанта на ярмарку.

— Я ж не танцюю перед вами і веселих пісеньок не співаю! — сказав Єрней, вражений такою неповагою.

Пасажири засміялися ще голосніше:

— А тепер розкажи-но, сусіде, як ти підійдеш до цісаря, що йому казатимеш і як стоятимеш; розповідай — веселіше буде їхати!

— Що ви за люди, звідки ви, де народилися, що смієтеся з правди, як з п'яної дівки? Який у вас бог, що ви піднімаєте на глум його закони?

Пасажири ставали дедалі веселіші і дивилися на Єрнея, як на заморське диво. Його сусід дістав з кишені пляшку з горілкою.

— Випий, сусіде, буде легше говорити, бо дуже цікаві твої історії!

Єрней не взяв горілки і мовчав.

«Що діється з людьми на землі? — думав він. — Чи вони стали слугами неправди, її полигачами, що насміхаються з правди, зневажають її в обличчя? Чи стільки кривд вони зазнали, що вже зневірилися в богові та його законах? Сміються, ніби я шукаю тридев'яте царство, а не правду, богом послану і цісарем утверджену!»

Одні пасажири виходили, заходили нові, які говорили чужою мовою; коли він подивився крізь вікно у ясну ніч, то побачив, що й простори, які освітлював місяць, теж були чужі. І йому здалося, ніби опора зникає з-під ніг і все валиться; у серці заворушився дивний страх.

Єрней запитав сусіда, одягненого по-міському, який дрімав у кутку:

— Далеко ще до міста, сусіде, до цісарського міста?

Чоловік розплющив заспані очі, подивився на Єрнея, крутнув головою і знову затисся в куток.

— Не розуміє! — подумав Єрней.— А коли б і зрозумів слово, то не зрозумів би думки та правди, бо інші люди є на світі, інші закони мають і іншого бога. Ти, який є моїм богом з малих років і якому я завжди вірив, зглянься наді мною, мандрівником, що твоєї правди прагне!»

Йому зробилося страшно, він склав руки на колінах і став молитися, щоб зміцнити сполохану віру.

Так він їхав цілий вечір і ніч. Утомився, що не міг поворухнути ні рукою, ні ногою, ледве бачив долоні, коли підносив їх до очей, і вже не чув стукоту коліс. Усе було ніби поганий сон.

XVI

Нескінченні вулиці, гам, крик до самих небес, незрозумілі мови — справжній тобі Вавілон! Куди сховатися, куди втекти?

Єрней брів широкою вулицею: з обох боків стояли високі палаци, сюди-туди снували екіпажі, похмурі люди, штовхаючись, спішили одні одним назустріч, ніби два безперервні потоки. Кого питати, як питати? З капелюхом у руці він брів між людей і почував себе так, ніби роздягнений та босий потрапив у церкву на недільну відправу.

Де зупинитися, де відпочити? Перед очима все мінилося, пливло, мовби випив міцного вина; люди йому видавалися дуже високими, проходили повз нього неприродно велетенськими кроками, наче вечірні тіні, мовби в карнавальних масках. І сам Єрней ступав, ніби п'яний; ноги підгиналися й плуталися; тіло в попереку гнулося до землі, і він боявся, щоб раптом не впасти обличчям додолу.

Вулиці не було кінця, людей не меншало. Єрней молився, благаючи бога зласкавитися, але йому здавалося, що бог десь дуже далеко, що небо не чує його молитви з цього Вавілону.

Довго ходив, далі вже не міг. Прихилився до стіни, голова впала, ноги підігнулися. Люди наштовхувалися на нього,

оглядалися; якийсь непоказний пан у золотому пенсне зупинився перед ним, запитав про щось незрозумілою мовою і пішов далі, бо Єрней мовчав. Нарешті підійшов до нього огрядний чоловік у дивно розцяцькованому одязі, взяв його попід пахви й повів.

— Куди ви мене? Куди? — запинався Єрней.— До цісаря ведіть, прямо до нього, щоб скоріше я міг йому розповісти про все, бо я втомився.

Нічого не відповів проводир, тільки плечима здвигнув; за ними йшло багато людей, дивилися на Єрнея та його клунок.

Єрней з проводирем дісталися до великого будинку, зайшли у простору кімнату. Там його запитували, але він не розумів їх, і вони його не розуміли.

— Навіщо нам сперечатися, навіщо розповідати й пояснювати? — сказав Єрней.— Ми з вами не знайомі і порозумітися не можемо, ніколи досі не зустрічалися і ніколи більше не зустрінемося. Хай бог вас благословить, а мені пошле свою правду! Дозвольте трохи відпочити у вас від тої довгої дороги, бо я страшенно втомився, ледве на ногах тримаюся; та й піду собі далі, бог не допустить, щоб я не прийшов до кінця після всіх страждань!

Сів на лаву, клунок і чоботи поклав на долівку. Ті, хто був у приміщенні, розглядали його, сміялися, але вже не починали з ним мови. Перш ніж його зморив сон, якісь люди підійшли до нього, взяли клунок, і чоботи, й палицю, обшукали його, забрали ножа та гроші, потім вивели з будинку і посадили на дивний віз, закритий з усіх боків, ніби в'язниця на колесах.

— Що ви робите зі мною? Куди везете? — запитував він у проводиря. Той нічого не відповів, навіть не оглянувся.

Страшно стало Єрнеєві, і він почав молитися в думках:

«Зглянься, о боже, старий я вже і втомлений, синцями та мозолями вкриті ноги мої, не здолають вони цієї дороги! Ти сам відміряв міру страждань і печалі; міряв по моїй силі

і не помилився; тільки ще один сажень ти мені призначив, не більше, і не допустиш, щоб я упав, знесилений, раніше, ніж виконаю твою заповідь! Дай скоріше почути твоє слово, пошли мені спочинок! Руки мої тремтять, вуха не чують, очі погано бачать від скорботи! Утіш якнайскоріше свого слугу Єрнея, щоб міг він стати з радісним серцем перед твоє обличчя! Тим, хто блукає в темряві і плює на твою правду, яви свою ласку й напоум їх!»

Привезли його до іншого будинку, завели в іншу кімнату. Прийшов чоловік, який розмовляв Єрнеєвою мовою. Він був худий і високий, мав рідку чорну борідку, носив окуляри і скидався на адвоката.

— Чого тут? — неприємно запитав він Єрнея.— Звідки ти і що робиш у Відні? Поясни все по порядку без зайвих слів.

Єрней заспокоївся і полегшено зітхнув.

— Доброго здоров'я вам, пане! Спасибі вам за ваші слова, хоч вони були й не дуже привітні! Зрештою, хто буде простягувати руку людині, якої ніколи не бачив і яка, можливо, контрабандист або розбійник? Я Єрней з Бетайнови і прийшов шукати правди сюди, де її вділяють голодним!

Високо звівши брови, адвокат здивовано слухав Єрнея. А Єрней розповідав свою сумну історію від початку до кінця.

— Ось так, як бачите, ошукали мене, так від мене ховали правду, коли я, спраглий, шукав її! Я ж знав, що її сховати не можна, що марний їхній замір, якщо вони думають погасити сонце. І я послухав не їх, а голосу божого і подався у важку дорогу, у довгу путь до самого цісаря. У нього починається правда, до нього мене ведить!

Ще раз подивився на нього адвокат, дивно всміхнувся і рушив до виходу.

— Куди ви, пане? — вигукнув Єрней, охоплений тривожним передчуттям.— Ви ж не дослухали мене до кінця, не почули мого прохання! Хто ж мене підтримає в цьому

Вавілоні? Подайте мені руку, якщо ви християнин, якщо маєте бога в серці, і поведіть туди, де правда!

Єрнеїв голос тремтів од стримуваних сліз.

— Відправимо тебе, відправимо туди, де правда і розум! — промовив адвокат і вийшов.

Щойно він зник, як прийшли стражники й забрали Єрнея. Забряжчали ключі, відчинилися низькі двері, і Єрней опинився в кімнаті, якої ще ніколи не бачив.

Стіни тут були голі й сірі. При стіні стояли низькі широкі нари, застелені брудними ряднами; стола не було, Єрней не встиг роздивитися, як за ним зачинилися двері.

У кімнаті було троє брудних шарпаків, вовкуватих, набурмосених, злих. З такими людьми Єрнеєві ще не доводилося зустрічатися.

«Чи вони ніколи бога не знали? Чи правди ніколи не прагнули? — подумав він, відчуваючи страх.— Чи тільки шкаралуща така неохайна, занедбана, чи й середина вже зогнила?»

Його пронизав пекучий біль, пройняв нестерпний жах.

«Я правди в них просив, а мене кинули між злодіїв та розбійників!»

Один із шарпаків підвівся з постелі і, блимнувши непринятно очима, крикнув щось незрозуміле. Єрней здригнувся і, не озираючись, пішов до лавки, що стояла в кутку. Його думки були неспокойні, надія згасала, серце огортав смуток, молитися він уже не міг.

І, схилившись та заховавши обличчя в долоні, Єрней заплакав.

Три дні і три ночі провів Єрней у цій жахливій кімнаті з бандитами й злочинцями.

XVII

Коли настав четвертий ранок, двері відчинилися, і Єрнеєві віддали клунок, чоботи й палицю, ножа та гроші і, не кажучи ні слова, вивели його з кімнати.

— Куди ви мене, люди божі? — запитав він благально. Але стражники навіть не глянули на нього. Посадили його на віз і повезли кудись широкими вулицями, крізь шум і гам страшного Вавілона.

— Куди ви мене, люди божі? — запитав він благально, коли його вштовхнули в поїзд між волоцюг і злодіїв. Але ніхто не поглянув на нього, ніхто не обізвався. Їхній проводир сидів у кутку вагона й недобре зиркав по всіх, а волоцюги тільки сміялися. Надворі почувся свисток, застугоніли важкі колеса. Єрней несміло оглянувся круг себе і раптом зустрівся поглядом з іншими очима, пойнятими сумом, почервонілими від сліз.

«Цього хлопця тяжко скривджено, його несправедливо звинуватили! — промайнуло Єрнеєві в думці. — Молодий ще, а скільки печалі в очах, чисте серце він має!»

— Куди, товаришу? — запитав Єрней, але той дивився й мовчав; тільки туга переливалася з очей в очі.

Так подорожували. Минув день і минула ніч; їх пересажували з вагона у вагон, одні відходили, приходили інші.

— Куди нас везуть? — запитував Єрней, охоплений страхом, але ніхто йому не відповідав.

Коли ж востаннє він зійшов із поїзда й оглянувся круг себе, то здивувався. Цей край він колись уже бачив, ніби у давньому сні. Аж здригнувся. І тоді запитав понурого чоловіка, що супроводив його:

— Чоловіче божий, сусіде, якщо можеш говорити, скажи мені: що це за край?

— Це твоя батьківщина! Ще дві години до Ресся; дорога далека й глуха: якщо маєш гроші — найми підводу.

— А що мені робити в Рессі? — вигукнув Єрней. — Там я не маю нічого й нікого! Хто мене кликав до Ресся, хто мене там виглядає?

Понурий чоловік поволі здвигнув плечима, набив люльку й закурив.

— Давай пішли, не комизься! До Ресся тебе доведу, а там бог з тобою.

Єрней не обзивався більше. Хоч був утомлений та хворий, проте ступав, як завжди, розмашистим кроком. Гарно було навкруги; достигали ниви, буяла трава на сіножатях, але Єрней не бачив нічого. Він ішов, утупившись у землю, сиві брови нависали на очі.

Дорога виляся положистим косогором у долину, де біліло село. Вони відразу подалися до жупанової хати, а той, побачивши Єрнея, перелякався:

— Ми ніколи тебе не бачили, ніхто не згадує тебе, то чого ти прийшов на старі літа докучати нам?

— Я милостині не проситиму, обтяжувати вас не буду! — сказав Єрней. — Дайте тільки оберемок сіна, відпочити хочу, бо втомився!

Він пішов у хлів і ліг на сіні. Довго не міг заснути, все розмовляв із богом. Розмовляв не як слуга із паном, а як позикодавець з боржником.

«Що сказав, те виконай! Ти дав людям правду, та вони сховали її; не знайшов я правди ні в стражників, ні в суддів, ні в цісаря; стражники замикали мене між злочинців, судді насміхалися з мене, а щодо цісаря, то мене одурили! У тебе правда, ти її послав на землю, утвердив її — тож і дбай про неї, щоб сповнилася заповідь твоя. До тебе самого звертаюсь я, наймит Єрней, самотній у світі, серед білого дня обкрадений, правди позбавлений! Твій закон я ношу в своєму серці і твою обіцянку, до твоїх слів прислухаюсь — пошли, що прошу, щоб не пропала віра моя! Простягни свою руку, всемогутній боже, праведний суддя!»

Так Єрней розмовляв із богом до пізньої ночі, а коли задніло, він встав і пішов, навіть не попрощавшись ні з ким.

Ішов він довго, тричі відпочивав; на вечір дістався до Бетайнови.

— Невже це Єрней? — запитували ті, хто його бачив.

— У брудному лахмітті, згорблений, сивий дід — невже

це Єрней? — дивувалися люди, проводжаючи його поглядами.

А Єрней ішов, не озираючись, ні до кого не вітаючись, ні з ким не стаючи до мови. Не глянув навіть на свою білу хату. Він ішов прямо до священника.

Парох був люб'язний чоловік, опасистий, червоний, привітно всміхався:

— О Єрнею, о Єрнею, де ти мандрував, що так постарів і ослаб?

Єрней став перед дверима, випростав зігнуту спину, і з-під густих брів блиснули очі:

— Не буду сидіти, не буду відпочивати, бо вже пізно і я стомився! По світу я блукав — від жупана до судді, від судді до цісаря. Правди нема під сонцем, її закопали на сто сажнів у землю, ще й каменем привалили. Я вже не шукаю її на землі — стражники і судді зреклися бога, зрадили його слово й заповідь. У бога шукаю правди, у нього самого, який є суддею над усіма суддями! Розкрийте писання, служителю божий, поясніть його слова, розсудіть мене за його законами!

Парох ступив до Єрнея, взяв його за руку, сповнений милосердя:

— Так не треба, Єрнею! Багато зла тобі вчинили, не християнському з тобою повелися — але ти прости їм, як бог прости гонителям своїм!

Єрней звільнився від парохової руки, подивився пильно йому в обличчя хворобливо блискучими очима і заговорив рішуче, як ніколи досі:

— Я не прийшов просити ласки, ні прощення — я правди вимагаю! Розсудіть, як боже слово велить, як кажуть науки його і заповіді! Ви служителю божий, вашими устами бог промовляє! Скажіть, на чийому він боці: на моєму чи на боці стражників і неправедних суддів? Утомився я — і хотів би ввійти до своєї хати, лягти на своє ліжко!

— Нечестиві думки твої, Єрнею!

— Розсудіть!

— Смирися, Єрнею, і перед кривдою смирися; бог розсудить!

— Він незмірно справедливий — то де його справедливість? Чие господарство, за його законами: мое чи не мое? Це хай розсудить, про це мені скажіть ви, його апостол!

Твердо й незмигну дивився Єрней, скам'яніло обличчя в нього; гіркота й надія разом згинули з серця.

— Є правда в бога чи нема її?

— Богохульна твоя мова, Єрнею! — вжахнувся парох, відступаючи назад, бо йому стало страшно. — Коли звертаєшся до бога, то не вимагай, а впади на коліна і проси, і плач!

— Не буду просити, не буду плакати; моя правда — божа правда; що він сам установив — не зламає, що він сам сказав — не зречеться! Він боржник мій; не падаю на коліна, а стою й вимагаю.

Кров ударила Єрнеєві в обличчя: почервонів лоб, щоки; губи в нього тряслися:

— Розсудить! Скажіть це слово, на яке я чекав стільки гірких днів: є правда чи нема; є бог чи нема бога!

Від цих слів священник задрижав, виставив уперед тремтячу руку і відступив до стіни:

— Згинь, безбожнику!

Єрней чекав, не зводячи з пароха ясного вимогливого погляду.

— Згинь, богохульнику! — вигукнув парох.

Єрней поволі обернувся і пішов; ступав твердо, випростаний, здоровий, не було вже в серці ні болю, ні віри.

XVIII

Надходив вечір, з поля поверталися селяни, челядь. Отоді над Ситарєвою хатою з'явився півень і, червоний та легкий, шугнув у небо. Потім затріпотіли півні над повіткою, над хлівом, над стодолюю, над обома оборогами; спа-

лахнуло велике полум'я від землі до неба. Жарини падали кругом на достигле поле, мовби їх розкидала людська рука. Так запалив Єрней свій страшний смолоскип.

Люди стояли й тремтіли — хто ж погасить цей пекельний вогонь, що його вітер гнав, як палаючу хмару, вздовж долиною, підносив до беззоряного неба, наче велетенського птаха з розпростертими вогняними крилами? Люди стояли, покидавши шапки, бліді, перелякані, безпорадно дивилися в огонь і, стогнучи, проказували молитви.

І ось серед них з'явився високий, з опеченими руками і обсмаленим волоссям Єрней. Він весело сміявся:

— По люльку ходив, любі мої! Не хотів, щоб і моя люлька згоріла; забув її, коли вирушав у дорогу. Хіба не весело горить моє господарство, хіба не гарний мій вогонь? Хто має люльку, може припалити, жару вистачить!

Устромив люльку в рот, взявся руками в боки й дивився на вогонь.

— Єрней підпалив!

І ледве пролунав цей вигук, як Єрнеєві потемніло в очах і він осунувся на землю.

— Бий його!

Палаючими головешками били Єрнея, чобітьми топтали його, всі обпалені, вимазані сажею.

— У вогонь його!

Схопили Єрнея, закривавленого, попеченого, гойдули тричі — високо пирснули іскри з полум'я; як вийшли Єрнеєві гробарі з вогню, у всіх були чорні руки і чорні обличчя.

Таке сталося в Бетайнові. Хай бог змилується над Єрнеєм, і над його суддями, і над усіма людьми грішними!

КУРЕНТ

Стародавня приповідь

I

и ж знаєте, як усе це сталося: Курент був злидар над злидарями. Зачато його було при вині, у нестримних веселоццях, а народився він у печалі, в лиху годину. Коли мати побачила сльозливе дитя, і сама вдарилася в плач.

— Не житиме воно! — сказали сусіди.

— І хай! — зітхнула мати.

А сльозливе дитя жило, і охрестили його Курентом.

Ледве Курент зіп'явся на ноги, уже було видно, що він ні до чого на світі не здатний. Замість того, щоб місити болото, рачкуючи, або валятися в поросі, як інші хрещені діти, він сидів на печі, витріщував очі й колупав великого пальця на правій руці, аж доки цього пальця не замотали ганчіркою. Ріс дуже повільно, погано їв; тільки волосся буяло на диво швидко, аж мати врешті зав'язала його жмутиком на тіменці; а що носив він тоді довгу сорочечку, то зовсім скидався на бліде дівчатко.

— Попом буде, бо більш ні на що не годиться! — сказали сусіди.

Мати, звичайно, незмірно зраділа з того.

Але виявилося, що йому не судився духовний сан. Коли сповнилося Курентові дванадцять років, мати запитала в нього, ким би він хотів бути: священником, єпископом чи, може, кимось іншим. Курент довго думав і нарешті відказав:

— Цісарем!

Мати нам'яла йому чуба і подалася до близької й далекої рідні. Одні дали кілька талярів, другі полотна на со-

рочку, треті добру пораду. Восени посадили Курента на віз. Мати заплакала й перехрестила його на дорогу, а батько потягнув за вухо, що в нових чоботях у калюжу вступив. Старому наймитові Андрейцю було наказано, аби ніде по дорозі не напився і щоб одвіз Курента прямісінько до самотної тітки, яка жила в місті, бо там було більше церков і сповідників, ніж у селі.

Наймит Андреець зробив так, як йому звеліли. Одвіз Курента до самотної тітки, а сам завернув до корчми і напився ще в місті, щоб по дорозі не напиватися. Коли він увечері приїхав додому, Курент уже раніше за нього повернувся назад. Андреець завів коня до стайні; батько перед хатою частував Курента гнучкою березовою кашею; по двір'ям походжав гребенястий півень і час від часу підморгував сонцю, яке виглядало ще одним оком із-за гори.

— Коли на священика не годишся, то будеш пастухом! — сказала мати.

Курент і за пастуха не підходив. Замість того, щоб пильнувати худоби, він лежав у траві й дивився в небо. І чим довше дивився, тим більше впевнювався, що небо, цей гарний божий намет, не прив'язане й не прибите навічно — воно безперервно пливе своєю величною дорогою — сам бог знає куди! Дивився й заснув; і приснилося, що лежить він не на землі, а високо на чудовому божому наметі й дивиться вниз на пасовисько, а там їхні та сусідські корови по конюшині бродять. І справді, коли прокинувся, корови паслися в конюшині.

А якось повернувся він додому без худоби — розбрелася по хашах. Батько спочатку відшмагав його, а потім сказав:

— Куренте, нещастя ти моє, що з тебе буде! Ні в попи ти не годишся, ні в пастухи, ні в наймити. Чи мені ще змалечку тебе вчити на жебрака? Скажи, ким би ти хотів бути?

— Папою римським!

Батько дав йому доброго прочухана й зітхнув розпачливо:

«О боже, за які гріхи ти караєш мене так тяжко!»

Відтоді Курент ріс, як росте бур'ян під плотом. Ніхто не дбав про нього, і він ні про кого. Тижнями не бував удома, але ні батько, ні мати не запитували: «Де наш Курент? Чи не голодний він?» А коли повертався Курент додому, обшарпаний, босий, з розкуйовдженим волоссям, його ніхто не запрошував: «Сідай, Куренте; ось миска на столі, ось твоя ложка!» Ніхто до нього й словом не обзивався; у сінях він обідав, як подорожній з чужого краю, а, наївшись, брів, як вітер гуляє: куди ноги понесуть.

Людей і села Курент обминав; його вабила самотність. Дивився, як тече струмок через поле, у затінку верб, слухав довго й уважно його дзюркотіння і так проймався тою піснею, що розбирав у ній і слова, і голос людський. Дослухався, як шумить поле під легкими подувами вітру, і цю тиху пісню поля відрізняв від усіх інших. Бродив несходимими лісами, побожно слухаючи їхні розповіді про жаскі нічні пригоди; і музика лісів для нього була гучніша й святковіша, ніж та, що її на церковному органі вигравав глухий органіст.

Так блукав Курент, уникаючи дому, доріг і діла собі на сором, людям на спокусу й осоругу.

Коли його зустрічав якийсь господар, дивився на нього злим оком і спльовував:

— Ганьба! Дитиною байдикує, підросте — красти буде, палієм стане, а на старість під церквою руку простягатиме!

Курент не чув цих слів, усе посвистував і був веселий.

Не тільки господарі, а й пастухи та наймити згорда поглядали на нього; а жінки — ті взагалі його не помічали, бо він був босий, нечесаний, брудний і в лахмітті, хай бог милує.

Трапилося якось, що вітер заніс Курента в село, коли громада поверталася з церкви додому. Довга вервечка прихожан тяглася: по одному, по двоє і по четверо йшли вони поволі білим шляхом до села, яке, заволочене тіннями, лежало в долині; всі були по-святковому вбрані, і сонце сяло.

Курент зійшов з дороги на польову стежку, щоб не стикатися з людьми.

Ледве звернув убік, як зупинився, здивовано витріщивши очі й розкривши рота, і став посеред поля, мов у землю по коліна вкопаний.

Він почував себе, як людина, що рік проспала, прокинулася і раптом побачила круг себе незнаних людей, незнані краєвиди. Курент тричі провів рукою по очах, доки роздивився гаразд.

Дорогою йшла прегарна дівчина. Усе в ній променилося від сонця: очі, щоки, губи, червона хустка на шиї, барвиста сукня і навіть біла хустина, яку вона тримала в руці. Найяскравіше, найясніше світилися очі, і Курент цієї миті збагнув: там, у її очах,— життя, єдине на весь божий світ.

Далеко відійшли прихожани; навіть запізнілі набожні селянки, які по церковній відправі ще молилися біля бокових вітарів та обцілювали всі образи,— і ті продибали, хрестячись, повз Курента. А він усе стояв, мов приріс до землі, доки сонце не схилилося до заходу.

Коли побігли тіні по косогору і почали гаснути вогники в долині, урочисто й тихо, як у великодню ніч паламар гасить свічки перед вітарем, тоді тільки подався Курент до лісу, який був його домівкою. Від ранку до вечора він не пив і не їв, але не відчував ні голоду, ні спраги. На узліссі ліг у траву і дивився в небо, яке ставало все вищим і світлішим; людські очі не побачили б жодної зірки на ньому, а Курент їх бачив без ліку.

Ліс шумів, теплий вітерець віяв у долину; Курент дивився в небо, і разом із небом, лісом та полем співало і його серце:

«Твої уста червоні, мов хустка, що в тебе на шиї, наче мак, що гойдається в полі, як гвоздики на твоєму вікні. Твої очі ясні і веселі, наче погідливе небо, коли відбивається в ньому світла роса полів; глибокі вони, ніби озерце над зачарованим замком, ніби небо, коли тихо здіймається ввись, залишаючи зорі на верхів'ях дерев; глянеш у них —

і чуєш пісню, мовби в легкому і дивному сні. Твої щок найкращі, вони запашніші й рум'яніші, аніж троянди у райським саду. Легкі твої ноги; так м'яко і тихо тіні не ходять у лісі, як ступають вони... Та леле, лелечко! Веселі твої очі, а в мене серце засмучене й спрагле, як нива, спалена сонцем. Леле мені! Легенька і тиха твоя хода, осяяна світлом; важкий і непевний мій крок, спрямований в темінь! Леле мені — зима із весною не родичаються, день із ніччю не братаються, а грішникові ніколи раю не бачити!..»

Так співав Курент і зітхав, а коли звечоріло, подався в село.

Сидів перед своєю хатиною старий Єрнеєць і грав на гармоньці. Курент послухав, а далі підійшов до нього й сказав:

- Дай мені, спробую!
- Ще втечеш із нею, розбишако!
- Не втечу!

Ледве опинилася гармонька в Курентових руках, так заспівала, як ніколи досі.

— Як ти граєш? — вигукнув Єрнеєць. — Я ще ніколи не чув таких сумних пісень. Ніби на похороні, а не на весіллі!

— Гармонька не язик, лицемірити не вміє; пісня — не слово, брехні не знає! — сказав Курент.

І пішов він до батькової хати.

— Батьку, у нас вдома є гармонька. Дайте мені її — хай це буде моя пайка і мій посаг!

Батько засміявся:

— Бери собі гармоньку, хай бог її благословить! Попом ти не став, ні пастухом, ні наймитом, і музиканта з тебе не вийде!

Курент узяв гармоньку і пішов своєю дорогою. Приглядався до хат, дивився на вікна. Очі його, звиклі до лісу, добре бачили і вдень, і вночі. За плотом він розгледів сад, а в саду зелене вікно, на якому красувалися пишні гвоздики.

Щойно побачив вікно, одразу збагнув, що там — вона. Серце його запалало любов'ю й тугою, а таке серце

всевидюще — шлях знаходить без дороговказа, мету бачить із зав'язаними очима.

Курент похилив голову у великій зажурі. Стояв перед плстом, мов грішник перед райською брамою.

«Не гідний я навіть «прощай» тобі сказати; на те лиш і здався, щоб дивились на мене тільки твої гвоздики!» — сумно подумав Курент.

Але так уже віддавна повелось на цьому світі, що з любові і туги народжується пісня. І тому Курент у думках став промовляти далі:

«Не гідний я того, щоб під вікном твоїм стояти ночами, тож чи смію я мріяти про інші радощі, яких зазнає обранець твого серденька? Але й грішник не сміє вступити в рай, проте ніхто йому не боронить дивитися на райську браму. Хоч і не маю я права стати перед милі очі твої, проте в піснях прославляю тебе по всьому широкому світу. Хто знає, може, колись ти слухатимеш у цьому вікні мою пісню, що прилине до тебе здалека; і тоді, можливо, ти в думках привітаєш мене!»

Попрошавшись так гарно з плотом, вікном і гвоздиками, Курент рушив у світ. Але батькове слово ніколи не схибить — скоріше річка на гору потече. А батько сказав: «І музиканта з тебе не виїде!» І Курент не став музикантом.

Ходив з весілля на весілля, з поминок на поминки, з храмового свята на храмове свято і залишався злидарем біднішим, ніж коли мати народила.

— Хто танцюватиме, коли Курент грає? — казали люди.— Плакати хочеться від його пісень: посуху й повинь накликають вони, печаль і смерть!

Побили його й вигнали на вулицю.

Зажурився Курент.

«Туга із серця переливається в руки, з рук у гармоньку, з гармоньки між люди,— а що людям до моєї туги, коли вони сповнені радості?»

Так він ішов невеселий своєю сумною дорогою, доки раптом наткнувся на весілля без музиканта.

— Заграй нам, Куренте! — попросив молодий.

Подивився Курент і впізнав молоду й молодого. Ступив перед весільчан і пішов попереду них, наче хрест перед процесією. Ледве розтягнув гармоньку — загукали весільчани й пустилися в танець; такої пісні ще ніколи не чули, вона п'янила, як міцне вино.

Три ночі пили й танцювали гості, три дні спали. Третьої ночі сказав Курент:

— І я хотів би потанцювати з молодою.

Усі глянули на нього й вибухнули таким реготом, що аж вікна задеренчали. Сміялася й молода, і сльози текли їй по рум'яних щоках.

— Потанцюй з ним! — сказав молодий і від сміху та хмелю скотився під стіл.

Курент, затиснувши гармоньку під пахвою, тихо зліз із теплого запічка; він уже знав, хто він. Був босий, у коротких порваних штанях, що ледве сягали колін; і не ремнем був підперезаний, а гнилим мотузком, якого знайшов колись при дорозі; а ще мав на собі полотняну сорочку, щосуботи в потоці прану, на сонці сушену. Волосся розкуйовджене, сам блідий, дрібний, ще напівдитина.

— Хай потанцює Курент, хай потанцює з молодою! — кричали хмельні весільчани. Але Курент, соромом гнаний, утік через незамкнені двері. Ішов селом, вийшов із села, а його серце вже не співало, тільки від болю плакало. І він подався до лісу, бо там був його справжній дім; папороть була йому за постелю, небо — за дах, темні буки — за братів, білі берези — за сестер.

Курент повертався до свого дому, щоб лягти на свою постелю, під свою стріху, між своїх сестер і братів та й умерти.

Ішов він і йшов, і несподівано перед його очима розступився ліс і відкрилася простора галявина. Колом стояли

темні дерева, але тіней від них не було, а місяць світив так яскраво, що Курент бачив кожную стеблинку в траві.

На пні край галявини сидів маленький горбань, одягом схожий на гнома: був у червоній шапочці, зеленій куртці, півнячих штанях і шовкових черевичках. У руці він тримав розкриту золоту табакерку й нюхав табаку, чхав і підморгував Курентові.

— Як воно, Куренте, живеться на світі? — запитав він.

— Можна було б і краше! — зітхнув Курент.

— Якщо не постелено, то постели собі! — порадив нечистий.

— Я змалечку завжди стелив собі, але нарешті смертне ложе постелю!

Нечистий, чмихнувши, весело підморгнув Курентові й мовив:

— Ти ж, Куренте, знаєш старовинний звичай! Слово скажи — і м'яка постеля готова!

Курент ліг на траву, освітлену місяцем, і сумно зітхнув:

— Для чого мені той старовинний звичай? Моя душа макового зерна не варта; зайвим тягарем вона буде для тебе, як і для мене. У ярмарковий день ламаного гроша не вторгуюш за неї!

Але розумно відповів нечистий:

— Бачу, Куренте, що я міг би тебе легко ошукати! За ламаний гріш мав би срібний таляр, якщо не цехін. Але в наших краях ще не перевелася правда і чесність! Сам поміркуй: що одному не потрібне, те для іншого скарб; господар викинув шnurка в болото, а ти підняв його і штани підперезав. Останнім разом я придбав собі душу, яка була так заяложена, що жодна божа праля її вже не відіпрала б, проте не прогадав!

Курентові було дивно, і він, подумавши, мовив:

— Прийшов я сюди, щоб на папороті постелити собі останню постелю. Надходить моя смертна година, то чого б я ще торгувався за таку дрібницю? Але хто знає, може,

коли я їй спромігся на якусь заслугу перед богом — навіщо маю її розтринькувати задурно?

Нечистий покивав головою:

— Розумно ти кажеш, Куренте! Якщо прийде до тебе шахрай і мовить: «Дай мені ті чоботи, що в сміття вже маєш викинути!» — ти не вір йому, а так запитай: «Навіщо ж вони тобі, коли вони тільки й у сміття годяться? Товар сякий чи такий, а свою ціну має! Ти назви свою ціну, а я скажу, за скільки віддам!»

Курент уперся ліктями в траву, заховав обличчя в долоні й задумався.

— Ти ж знаєш, не до торгів мені! — обізвався нарешті Курент.— Одна лише ціна може бути; заплатиш її, то й забирай, що тобі належить! Відколи по світу я став розглядатися, ні разу не бачив обличчя веселого; де не бував, скрізь мене били; коли в моє серце прийшла любов, ганьбили мене, в душу мені плювали. Ти ж зроби так, щоб усі веселіли, щойно між них прийду; зроби, щоб колись я поцілував ті губи, які забути не можу!

Нечистий задоволено всміхнувся:

— Я знав про твою ціну, Куренте; добра ціна, варта товару. Ось бери скрипку й нічого не бійся! Це давня скрипка, відшліфована, через багато рук пройшла, безліч людей під неї танцювало, цілі процесії вона вела, племена і народи. Візьмеш її в руки, поведеш смичком по струнах — усі серця сп'яніють, усі очі захмеліють. Люди будуть тебе любити й пригощати; коли підеш від них, плакатимуть за тобою. Самі потягнуться до тебе ці червоні губи; не мусиш дертися на яблуню, гілка сама нагнеться, і ти рватимеш яблука, коли тільки захочеш. Хто почує твою пісню солодку, той гукне й затанцює і кине об землю лихом; веселощі йтимуть перед тобою, а за тобою туга; ось тобі плата за плату, рай за рай!

Почувши такі слова, Курент нараз у місячному світлі побачив ясні очі, губи червоні і хустку на шії.

— Давай скрипку! — погодився він.

Обидва, не гаючись, уклали угоду, записали її та скрипили. І нечистий, зробивши своє, щез у лісі так нечутно, як згасає світляк під кущем, а Курент усе лежав у траві і дивився в небо, не маючи й гадки, що дияволіві продав за скрипку душу. Вітру не було, навіть того легенького, який уночі ледь шелестить у тонких вершечках дерев,— і тоді здається, мовби зірки шепочуть у небі. А місяць світив так яскраво і біло, що зорі поблідли. Непорушні, могутні й похмурі стояли довкола дерева, наче примовкли воїни над рокованим на смерть грішником — бранцем.

Курента охопила приємна, солодка втома, і він задрімав. І приснилося йому, ніби з-за гір устає висока примара. Ногами вона по землі стугонить, а головою кошлатою неба сягає. У лівій руці несе велетенську скрипку, у правій — смик. І так ступає примара з долини в долину; зробить крок — і гору переступить, а зачепить її ненавмисне — гора розсиплеться, мов кротовина. Перед нею й за нею рябнуть чорні процесії — армії розтривожених мурашок. Часом ненавмисне примара ступить між них важкою ногою — і цілу громаду розчавлює, кров бризкає їй аж на халяви чорних чобіт і, патьоками стікаючи, засихає.

«Чого вони рвуться за тою примарою, чому під ноги її лізуть?» — дивувався Курент.

Але процесії брели одна за одною, копошилися, схилом сповзали в долину, з долини піднімалися нагору, доки примара не зникла за місячним сяйвом...

Так почалася й скінчилася Курентова молодість.

II

Прокинувся Курент, оглянувшись круг себе й побачив, що світ прекрасний, світ вартий життя. Скільки багатства по землі розсипано! Безліч поколінь жили й земне добро споживали, а його не меншає, а навпаки, ще більше стає! Споконвіку сонце ходить небом і всі краї по черзі своєю ласкою обдаровує. Під ним хмари пливуть, від сходу до заходу

землю зрошуюють, з півдня на північ повертають, щоб не обминути ані найубогішої нивки. Родить земля, невсипуща мати, сімдесят крат по сім синів поховала, та правнуки груди їй ссуть. Вітрець колихає неозорі лани хлібів, а ліси, мов чорна сторожа, дивляться з гірських високостей на них — гордо і віддано, як чоловік на дружину з дитятком коло грудей... Люди, товариство, для нас усіх столи приготовлено; ніхто на порозі не встоїть, хай і музика присяде до столу!..

Велика радість охопила Курентове серце, коли він рушив у долину. Відчував, що весь, від голови до п'ят, він сповнений такої сили й упевненості, як ніколи досі. Під місячним сяйвом проспав усю свою молодість. Зараз не знав, де народився, хто його батько й мати, забув про всі знегоди, не пам'ятав ані того, звідки взялася в його руках скрипка і веселість у серці. З усього минулого життя залишилося в його спогадах тільки одне обличчя — бачив його таким, яким вимріяв у давні часи. Коли те обличчя постало перед ним, він знав, що іншого такого немає в цілім світі, ні таких червоних губ, ні таких ясних очей!..

Як вийшов із лісу і глянув униз на зарошені вранішні луки та ниви, незнане досі солодке почуття заповонило його від тої краси. Очима він бачив квітучу долину, що на обрії переходила в срібну осяйну смугу, а серцем озирає усю вітчизну — від Штірійських полонин до самого моря.

«О батьківщино, коли бог створив тебе, то благословив обома руками і мовив: «Тут житимуть веселі люди!» Скуппо він міряв красу, коли вділяв її кожному краєві од сходу й до заходу; проходив повз інші великі простори і навіть не глянув на них — лежать вони пустельні, звівши сліпі очі до неба та благаючи ласки. Нарешті в нього залишилася ще повна жменя краси — і він сипонув нею на всі чотири сторони, від штірійських горбів до крутого трієстського берега, від Триглава¹ до Верхньої Крайни, і прорік: «Веселі

¹ Триглав — найвища гора в Словенії.

люди житимуть у цьому краї; їхньою мовою буде пісня, а піснею — веселий гук!» Як сказав, так і сталося. Боже насіння проросло і вродило, здійнялося небо над Триглавом. Побачиш його і спинишся, вражений тим божим дивом, серце затріпоче від солодкого щему; справді, бог рай віддав люду веселому, серед інших благословенному. Усе, як він прорік, так і сталося. Очевидно, є мови й багатші, можливо, й милозвучніші, і краще прилаштовані до повсякденного вжитку — але словенська мова — то пісня святкова. З-під самої землі дзвенить, як на великдень дзвони, і радісні зорі виспівують, коли над чудесним краєм своїм світлим шляхом плывуть. Весела батьківщино, веселим серцем вітаю тебе!»

Величавий, мов пророк і оповісник, зійшов Курент у долину.

«Живий між живими, веселий між веселими, бенкетар між бенкетарями!»

Так він подумав і рушив до села, що лежало в долині між розлогими садами.

Перша хата, до якої підійшов, дивилася порожньо й мертво; дверей не було, у сінях росла трава, вікна зяяли, як сліпі, широко відкриті очі. Хата, і хлів, і садок розгублено запитували:

«Де наш господар, куди він пішов?»

Як чорна крапля падає на білу дорогу, так смуток упав на Курентове серце. І він схилив голову, повів смичком по струнах — скрипка заграля. Щось заворушилося в порожній хаті, наче кажан під стріхою, і в сінях з'явилася згорблена бабуся; з-під хустки визирало дев'яностолітнє обличчя, руки лежали на темних чотках. Її слова лилися в тому ж ритмі, що й Курентова пісня:

— То правда, правда! Я Дермашка, Дермашка, Дермашка! Гей, погуляємо та й покружляємо! Хто ж би то плакав — вина не бракує! Старий потягсь до Америки — у чарку налиймо! Молодий поїхав у Вестфалію — налиймо вина! Тоне втопився, Юрій згорів, Тине упав і, п'яний, не звівся!

Але ж Мар'янца, де ж бо Мар'янца, здалася Мар'янца на солодкий гріх. Налиймо вина!

Почув Курент цю дивну пісню — оглянувся й побачив за собою гурт веселих людей. Як він співав, так вони вторували, як грав, так у танець ішли; жінки й чоловіки, сиві діди й малі діти.

Усі вітали Курента, славили й хвалили.

— Благословенний будь, Куренте, що нам заграв, душу нам звеселив.

Курент дивився, ні про що не питаючи; а скрипка грала пісню до танцю, бо так було велено їй.

Лежить село між зелених пагорбів, ніби сам бог обрав для нього цю родючу долину. Але сонно й утомлено глипають хати із-за яблунь, мов сиві старезні бабусі, що вже на костур спираються, в могилу позирають. Там вітри обскубли стріху, наче горобця; там оборіг упав, і ніхто його не підводить; там вікон уже нема; там двері валяються на порозі; там у саду висока папороть росте.

«Тут будуть жити радісні люди!» — подумав Курент. Грав і дивився, ні про що не питаючи. Разом з веселим гуртом він подався до світлої, багатой хати; це була корчма. Для всіх навіть місця не вистачало; двері поздіймали, у сінях та на подвір'ї столи поставили. Курент сів на запічку, як годиться, і грав без передиху. Дивився на людей, що танцювали під ним, і йому часом здавалося, що колись уже бачив їх — у далеких журливих снах.

Між веселе товариство приплентався й дід; лівою рукою тримав чарку, правою обнімав бабу. Його обличчя, опалене сонцем і знегодами, затверділо, п'яні очі відсвічували болем.

— Потанцюймо, мати, покружляймо! — вигукував він. — Ще одну часину, і більше не будемо!

Курентові здалося, що він колись бачив цього старого і його стару — ніби в далеких журливих снах. Від старості й вина у них запліталися ноги; у старого розхристалися чорні груди, у старої хустка сповзла з голови і сиве волосся спадало на очі.

— Спритніше, мати, не опирайся!

Стара зачервонілася, спітніла, важко дихала, але все танцювала.

«Де я бачив її?» — думав Курент і ніяк не міг пригадати.

П'яний селянин кинув йому на запічок жменю срібняків.

— Одну частину лихварі забрали в мене, друга — на податки пішла, а третю ти бери!

Курент грав, а йому все здавалося, що десь він уже бачив цього п'яного селянина. Там стояла біла, весела хата з зеленими вікнами, перед нею зеленів садок, а за нею розстиалося широке поле — де, коли? Курент грав і дивився, ні про що не питаючи.

Посеред хати танцював похилий старець, такий худий та сивий, зігнутий і немічний, ніби щойно з могили встав. Коли увійшов до корчми, мав під пахвою гармоньку, але щойно почув Курентову пісню, кинув гармоньку в куток, аж вона застогнала й розсипалась.

— Хто буде грати, коли грає Курент? Грай нам, Куренте, до судного дня, хай не згасає веселість у серці, хай бачать тебе сп'янілі очі!

Він кружляв по колу, розкрилював руки, високо піднімав тонкі старечі ноги, аж доки нарешті, гепнувшись, простягнувся на долівці.

«І тебе я десь бачив, старий, і твою гармоньку слухав!» — подумав Курент.

Що ближче до заходу хилився день, то більше людей збиралось. Дівчата поприходили з поля, наймити прийшли і служанки. Хто лиш зачув Курентову пісню, той скрикував і п'янів раніше, ніж куштував вина. Хлопці гатили за каблуками об землю, а в дівчат палали щокі. Курент грав невтомно, по всій долині лунала його пісня, і в небі їй втворювали зірки.

Під ним у пилюці та горілчаних випарах юрималась і товклася п'яна юрба. Один знемагав, а замість нього ставав інший і волочив важкими ногами. Тиснява була така, що

Курент уже й не розрізняв окремих пар; їхній танець був не танцем, а лише похитуванням, запаморочним спотиканням і перелюбною штовханиною. Сморід здіймався над пітними тілами, осклілі очі ледве на світ гляділи, важкі язики ледь поверталися в напіврозкритих хриплячих ротах. З горлянок вилітали дедалі голосніші крики, майже заглушуючи Курентову пісню.

— Заграй нам, грай нам, Куренте, посланий богом! Тобі належить цей день, твоя це година! Воду пили ми ціле літо — вино став на столи, корчмарю! Вівсяний хліб ми гризли, від нього зуби кришилися — свинину подавай нам, корчмарю! Ми лантухи носили, аж хребти тріщали; тепер, дівчата, нашою ношею будете ви! Довге літо — коротке свято; Куренте, грай!

Майнула в юрбі червона хустка; Курента пройняв спогад, ніби з далеких снів. А червона хустка, кружляючи в буйному танці, все наближалася, і ось перед ним засяяло веселе обличчя. На вкрите росинками поту чоло спадали чорні кучері, карі очі дивилися привітно, червоні губи нестримно вабили; шия була оголена до білих грудей.

«І тебе я вже бачив, гарна п'яна дівчино, — коли ж це було?» — пригадував Курент.

Вона підійшла до нього, обняла гарячими руками:

— Яка солодка твоя пісня, о Куренте! Весела вона, щасливе кохання звістує! Куди твій шлях проліг, Куренте? Де б ти не йшов, я піду за тобою! Мій чоловік он валяється п'яний на гної — хай би довіку не встав! Спить і хропе всю довгу, нудотну ніч, а я стою сиротою при вікні й поливаю гвоздики своїми сльозами. Гірке в мене життя, важко мені, а ти прийшов, і моє серце сповнилося радістю та любов'ю. Нікуди не йди звідси, щоб я не вмерла від туги-печалі; а якщо не можеш залишитися тут, то не проганяй мене, коли я піду за тобою. Я буду тобі за прислугу, тебе доглядатиму, тобі догоджатиму!

Курент, схиливши голову, грав веселу пісню, але ні поглядом, ні словом не відповів.

Вона ж просила, зітхаючи:

— Бодай глянь на мене, бодай обізнвся приязно! Радощі ти нам приніс, і мені їх вділи назавжди! Навіщо те свято, якщо воно тільки раз на рік? У сто крат гіркіша гіркота, коли серце солодощів зазнало! Навіщо мене мати нещасна родила! Оглянься довкола, Куренте, подивись на людей — смерть до них підкрадається, а я не хочу вмирати! Боса піду за тобою, хоч би й на край світу!

Високий парубок, п'яний і спритний, схопив її так міцно, аж розпанахав блузку до самого пояса. Потяг поміж танцюристів, і вони закружляли шалено, червона хустка потонула в натовпі; Курент оглянувся і не побачив її.

Пісня його летіла, як вітер летить над полями: затремтіли осоки край битого шляху, зашуміло жито, згинаючись долі, груші на межах, стогнучи, замахали довгим темним віттям, і нарешті, загув удаліні чорний бір,— мов пробуdivся од болю...

Довкола, як підкошені, падали пияки й танцюристи. Лиш один ще снував між послулими, доки й сам не простягся поруч. Ніхто не ворухився. Усі лежали покотом, як снопи,— брудні, розхристані, спітнілі, з розкритими ротами, набряклими обличчями. Час від часу хтось із них скрикував або хлипав у хмільному сні. Зі стелі лампа звисала; світила вона червоно й чадно, мовби мала погаснути.

Курент зліз на долівку між послулих гуляк.

Бабуся, яка перша зустріла його, сиділа, спершись до печі; голова її впала на коліна, у руках вона стискувала темні чотки. Курент зняв лампу зі стелі й присвітив старій в обличчя.

«Уже колись я бачив тебе! — думав він.— Чи це було у снах, чи в іншому житті, про яке я не пам'ятаю? Хіба ти не була моєю хрещеною матір'ю, хіба ти не гойдала мене на колінах, не пестила малюка цими руками? Хай бог буде милостивий до тебе! Небагато ти добра зазнала на цьому світі; небесний ключник не прожене тебе, коли прийдеш до нього, похитуючись п'яно!»

Посвітив на сусіда й сусідку, а потім на того селянина, що вберіг трохи срібняків, щоб їх весело пропити й протанцювати. Він лежав ниць, відкинувши руки й ноги. Курент ледве перевернув його, мов колоду.

«Де я вже бачив тебе і коли? — думав Курент.— Чи не був ти моїм багатим хрещеним батьком, який стояв на порозі свого білого будинку, широкоплечий, опасистий, та подзвонював срібняками, коли проходив повз нього я, Курент-сіромаха? Чи не ти мене смикнув за чуба, а потім дав блискучу десятку за те, що я не закричав? Хай бог буде милостивий до тебе! Був ти моїм хрещеним батьком чи не був, бачив я тебе колись чи не бачив — не шкодуватимеш ніколи, що кинув мені під ноги останні срібняки! Тільки той, хто горя хильнув, хмеліє з веселошів; таких п'яниць не женуть від небесного порога!»

Курент, розглядаючи поснули тіла, підійшов до старих, які й на долівці не роз'єднали рук. Узяв куфайку, що на лаві лежала, й підклав старій під голову. Присвітив їм в обличчя, довго дивився на них, і стало йому сумно.

«Де я зустрів вас і коли, сиві та немічні? Мої очі не знають вас, та серце вжахнулось. Як ви дійшли до такої страмної години, до тої розпутної ночі? Приглушене працею лихо не спало і привело вас сюди. Бог вам послав солодкий сон, хай він дасть його вам до останньої днини; не треба буде повені, щоб змити гріх цієї ночі!»

Курент ішов далі і все світив, обережно переступаючи через тіла, мов через снопи. Нарешті знайшов тих двох: лежали вони аж біля порога, куди домчали в шаленому танці,— його права рука обіймала її за стан, а її ліва була під його шиєю.

Курент схилився низько над ними й присвітив їм в обличчя. Здригнулися її чорні вії, заворушилися губи, і вона тихо промовила:

— Куди не підеш, не забудь про мене, не проганяй мене... гірка моя доля, ой!

Ще нижче схилювся Курент і рукою погладив її рум'яні, гарячі щоки. Мимоволі смичок торкнувся струн, і вони зазвучали, мов спогад з далекої давнини.

Червоні губи всміхнулися крізь сон:

— Яка солодка твоя пісня!

Курент зітхнув, посвітив на обох, і важко стало йому на серці.

«Лише заради твоєї незмірної нудьги тобі всі гріхи простяться! Бо немає гіршої муки над нерозважну тугу. Здається, я бачив тебе; ти з'являлась мені в найкращих снах — а коли то було, сам бог відає! Бачив тебе чи не бачив — твою мову я чув і в твоє серце заглянув, у те безрадісне серце. Стократ хвала тобі; якщо на те воля божа, колись ми ще зустрінемося!»

Поставив лампу на запічку, погасив її і подався надвір. Обережно ступав між гуляками, що хропли і харчали, хто де впав у широких сінях. Вони лежали й на просторому дворі під корчмою і навіть на дорозі; Курентові здалося, що він бачить якісь чорні тіні аж у полі та в лузі. Глухо хропла і харчала в хмільному сні вся долина; зорі, дивлячись додолу, зчудовано кліпали.

Повільно йшов Курент битим шляхом. Було вже над ранок, і щодалі ставало холодніше, зірки блимали все швидше і гасли потиху — за горою народжувався день. Курент наддав ходи, щоб до схід сонця встигнути до лісу. Скороминучі тіні металися, шукаючи схову. Дихнув свіжий, чистий вітрець; зашуміли дерева, посипалась роса.

Під самим лісом Курент озирнувся. Темна лежала долина; зірки вже їй не світили, а ранок ще не привітав її. Над нею курився важкий, задушливий туман, як над отруйною драгвою. Чорніли сади, темніші від темної ночі; позникали хати, не чути було жодної пісні, жодного слова; клубочилася по схилах сива мряка — і до неба не могла здійнятися, і на чорну землю не падала.

Курент дивився в долину, і никла голова його на груди.

З лісу вітали його та кликали брати і сестри, приятелі й любки:

— Куди задивився, Куренте, навіщо тобі ця біда? Приготований стіл для тебе!

— Про що задумався, Куренте, навіщо тобі цей клопіт? Постелена постіль для тебе!

— Прийди, я наллю тобі!

— Поспішай, обніму тебе!

Курент дивився в долину. Жодна тінь не ворухнулася ні на подвір'ї, ні на дорозі, ні в полі. Жоден промінь з-за гори не проник туди, навіть вітер, що знявся над горами, не долітав у діл.

Тоді передумав Курент усе від початку й до кінця, і очі йому затуманилися, як ніколи досі:

«Тут житимуть веселі люди!»

Так він подумав і увійшов у ліс, а серце у нього було переповнене жалем, і сльози текли по його щоках.

III

Світало, коли прокинувся в лісі Курент і рушив у мандри. Мох ще був вогкий, капала з дерев роса. Білі хмари спішили із півдня, розповзались по небу і врешті заступили сонце, що тільки-но вставало.

«Невже я проспав цілий рік? — здивувався Курент.— Весна була, а тепер, здається, вже пізня осінь!»

Глянув на рівнину край лісу — луки скошені, ниви зжаті.

Курент попрощався зі своїм домом:

— Бувайте здорові, брати, до побачення, сестри! Довгий і веселий мій шлях!

Вітер подув із півдня, ліс зашумів, зітхаючи:

— Хіба ми не любилися щиро, хіба тобі не стелили м'яко?

— Не зітхайте, любі мої! — втішав їх Курент.— Подорожній знає, де в нього справжній притулок, і не промине його ніколи!

Він ішов, куди вела дорога; не оглядався, не звертав убік, не питав нікого. Легко сходив і піднімався — з гори в долину, з долини під гору. Зустрівся йому селянин, але не встиг він і привітатися гаразд, як уже залишився далеко позаду в своїх важких чоботях; зустрівся й мандрівник, але щойно хотів Христа ради попросити, як сам залишився на битій дорозі, втомлений і голодний. Хмари затягнули небо, але було душно. Коли в усіх численних навколишніх церквах дзвони сповістили полудень, скинув Курент капелюха й рукавом обтер спітніле чоло. Роздивився довкола і в борозні край дороги побачив чоловіка.

Він був старий, босий, без сорочки. Голова звисала в борозну, а ноги, чорні від дорожнього пилу, стирчали вгору.

«Проспівав він уже своє чи ще ні?» — подумав Курент. Підняв скрипку до плеча, легенько потягнув смичком по струнах; мов із далекої далини, ніби із самого неба, зітхнула пісня; зітхнула, пробудилася і весело загукала.

Старий поворушився, важко розплющив очі, напівосліплі від пороху й сонця. Дивився, але не бачив; тільки душа слухала уважно. Перший раз у житті всміхнулися його запорошені губи.

— Заслужив я тебе, своїми муками я заслужив тебе, привіте із раю!

Сива голова хиталася в такт пісні, чудової, ніколи не чуваної.

— Сімдесят п'ять років мук ти присудив мені, найвищу і пренайвищу міру визначив... А тепер, ти сам бачиш, дзбан уже відносив своє... Служив я чесно... І дякую тобі за цю останню ласку!

Так він мовив, усміхаючись, і душа його полетіла слухати ще кращих пісень.

А Курент усе стояв біля борозни і не відводив очей від старого.

«Хто ти? Звідки ти вийшов і куди мандрував, що, втомлений і запорошений, упав отут, на цю тверду постелю? Чи невільником ти був у далекому місті, а на старі літа

вирішив провідати батьківський край? Чи був наймитом у жорстокого господаря і той прогнав тебе з хати, коли ти на ноги нездужати став? Чи сини твої розбрелися на всі чотири сторони, а ти вже не мав сили обробляти свою кам'янисту нивку, і хатина почала валитися над головою твоєю? Чи, може, ти блукав змалку, безпритульний, людям на клопіт? По спині твоїй видно, що двигав ти важко; милосердя боже буде з тобою, бо хто ж інший так його заслужив?»

Веселий ішов Курент своїм шляхом, усе йому було байдуже, аж раптом повіяв холодний вітер і важкі краплі впали в дорожню пилюку. Звернув Курент під оборіг, що, розхитаний і порожній, стояв край дороги. Перші краплі тільки попереджували подорожніх, а далі густо сипонули вони із сивих хмар. За якої півгодини на дорозі було вже по кісточки болота, ровами та борознами бігли жовті струмки. Як злива трохи вщухла, побачив Курент хлопчину на шляху. Він ішов, по-старечому згорблений, важко ступаючи, не обминаючи ні калюж, ні болота; ішов босий, черевки ніс через плече. І глухо, розпачливо скиглив, як голодний пес під плотом. Хлопчина теж завернув під оборіг, сів на вогку землю, скоцюрбившись, уткнувши між коліна обличчя, і все скімлив.

Курент подивився на нього, пальцем злегка зачепив струну-розрадницю; хлопчина стрепенувсь.

— Звідки мандруєш, хлопче, й куди?

— Між люди, які били мене і битимуть, доки мого життя!

Коли почув Курент ці слова, схилювся над дитиною, й заспівала його скрипка щонайвеселішу пісню.

— Тату, де ти? Де ти, о мато, прийди подивися на свою дитину! — промовляв хлопець.

— Чорний ліс буде твоїм батьком, нива зелена — твоєю матір'ю! — співала скрипка.

Хлопець слухав пісню, і розкішню сповнювалося його серце.

«Світ великий! Хоч люди й погані, але бодай одна людина є добра між ними. Піду й пошукаю її!»

Так думав хлопець.

«Великий світ і гарний незмірно! Одна між усіма є добра людина! Йди і шукай, бог тебе поведе, а знайдеш — іншим скажи!»

Так співала скрипка.

— Піду пошукаю! — мовив хлопчина. Пойняла його солодка дрімота, простягнувся він на вогкій землі, підклав руки під голову й заснув; усе тихіше співала скрипка та й замовкла.

Схилився над ним Курент, подивився в обличчя, передчасно життям зів'ялене.

«Звідки ти йдеш і куди простуєш? Чи породили тебе батьки в захмелінні та й пустили в світ щастя-долі шукати? Чи народився ти в халупі, материн одинак, наперед призначений до чорної школи, між злочинців і катів? Чи, може, ти не бачив ні батька, ні матері, а кинули тебе серед дороги, як той камінь, як листочок з гілки? Хто б ти не був, бог змилюється над тобою; у першу годину він поклав на тебе важкий тягар, в останню — зніме його!»

Небо прояснилося, Курент подався далі, куди дорога вела. Спуски й підйоми стали крутіші, каміння — більше, пагорби — вищі; ізвори повужчали, тільки й простору залишалося що для потоку та стежини. Як піднявся Курент на найвищу гору, дух йому перехопило від радості. Під ним громадилися скелі, чорніли прірви; усе шуміло навкруг, жовтіли ліси, а далі під ясным небом простягалася безкрая рівнина; срібна імла курилася над нею, немов свята Авелева жертва¹. Земля співала, зачарована своєю красою.

— Тут житимуть веселі люди! — вигукнув Курент; солодкий спогад пройняв його серце...

І подався він далі, куди вела кам'яниста дорога.

¹ Мається на увазі біблійна легенда про Авеля й Каїна.

Коли пройшов так трохи, раптом йому здалося, що за ним зачинилася райська брама і він потрапив у країну сліз. Навіть не помітив, коли небесне світло погасло; небо нахмурилось, хоч сонце ще не зайшло за гори.

Курент подивився довкола, і страшно йому зробилося від того, що побачив.

Край перед ним був чорний і невеселий. Курент подумав: «Бог стиснув тут руку в кулак, коли розсівав своє благословення!»

Чорне болото лежало на дорогах, чорний порох укривав поля і села; чорніла вода, чорним було небо. Хмара нависла непорушно над краєм; ні вітер не міг її розігнати, ні сонце розтопити.

«Де будинки, де садки, де люди веселі?»

Прикипів Курент поглядом до цього краю й дивувався; найбільше йому дивно було, що ніде не бачив ні церкви, ні каплиці. Лише там, вдалині, де земля зливалася з небом, щось на горі біліло, глухо зітхало з вечірньої далечі.

«Діти, любі мої, сироти бідні, куди ви розбрелися! Куди понесли свій важкий хрест?»

Так зітхало.

Курент побачив село внизу; вилося воно широкою ущелиною, кінця йому не зглядіти. Хати, похмурі й темні, тяглися без краю.

«Як зайти під таку стріху?» — подумав Курент. — Не загнув би там, і сни б не снилися, не обідав би й не вечеряв; а де вже там свято справляти, різдвяні свічки світити!»

То були не хати, а саме каміння — стовпи край битого шляху, хрести над могилами. Прикро було жити під таким дахом, а ще прикріше вмерти. Ні горіхи, ні яблуні там не росли — ніщо не прикривало тої вбогості; на вікнах не було ні розмарину, ні гвоздики.

Курент стояв на пагорбі.

«Чи повимирали всі, хто там ходив, чи бог вас до чорної землі принизив, щоб потім піднести до небес?»

Коли ступив на дорогу, по кісточки загруз у чорне болото. Зблизька він побачив порожні хати, пусті й непривітні; сліпо і тупо дивилися вікна; на цій стіні, поставленій чужими руками, не було ні спогаду, ні любові.

Навіть самому Курентові, батькові всяких веселощів, сумно стало на серці.

— Важко людині, коли бачить печаль таку велику, навіть про свою тоді вона забуває!

Так сказав Курент.

І пішов шукати людей, горем прибитих, радості спраглих.

Зустрівся йому чоловік — і не юнак, і не старий. Обличчя в нього було сіре, зів'яле; років на ньому не було записано, зате читалося з нього тупе терпіння. Він заточувався й спотикався, з самісінького ранку вже п'яний; розпатлане волосся сповзало йому на очі, капелюха він загубив, одяг на ньому був зіжмаканий. Чоловік розмахував обома руками і говорив уголос:

— Чого сердишся, а чому б і не пити, чому б усього не пропити? Люба моя, дай мені горілочки, і сама попробуєш! Для кого ж маю скупитися? Скажи мені щиро! На, бери їх, ті гроші, та добре сховай і подумай, що можеш із ними! Кого порятуєш — себе, мене чи наших дітей? Кого одягнеш, кого нагодуєш? Люба моя, не плач надаремне — кому суджено, той помре, і край! Коли кров'ю харкатиму, пиши пропало — така вже доля! Тільки дай мені грошей, зараз дай; замов, налий! Хто лягає ввечері і вранці довго спочиває, той спочив навіки! Дай мені горілочки, люба моя, дай відпочинку!

Слухав Курент цю сумну сповідь, підняв скрипку, потягнув смичком. Полилася пісня чорною долиною.

П'яниця озирнувся здивовано, вигукнув з радості і пішов у танець. Не він сам; збіглося їх повно, хтозна-звідкіль, наче кроти із своїх кротовин, ціла процесія рушила за Курентом.

То була процесія, якої ще Курент не бачив. Страшна вона була у білий день, а ще страшніша в мороці, під низьким, нахмуреним небом. Чи вони вигреблися з-під землі і той бруд поналипав на їхні обличчя, руки, на одяг? Чи це роковані на смерть каторжники, перегризши залізні ланцюги, посунули на дорогу й, сп'янілі від волі, танцюють у грязюці?

— Заграй нам, Куренте, напій нас, спраглих; звесели, посмутнілих!

Курент, виграючи, ішов перед ними. І так дісталися до великої хати; садок ріс перед нею, але дерева були такі мізерні та голі, що й тіні не мали.

Вступив у хату благовісник веселощів. Важке, сперте повітря вдарило йому в обличчя, Курентові, звиклому до весіль та поминок.

Роздивився він і промовив:

— Не дух життя, а дух смерті витає тут!

Простірою була кімната, а за нею друга, за другою третя; чорна стеля нависала низько, лампа під нею ледь чаділа червоним світлом, тільки й можна було відрізнити обличчя від обличчя. Усі вони були бліді, а від непевного світла здавалися ще блідішими, хворобливими.

Обличчя в обличчя, тіло до тіла; на руках у матерів та сестер сиділи діти, бліді і старечі якісь, дивились оскліло й пили горілку.

Курент заплющив очі й заграв таку веселу пісню, аж важке, отруєне повітря сколихнулося, мов біла рука розитнула його. Вирвався гук з усіх утомлених, попечених горлянок, задрижала від нього чорна стеля:

— Заграй нам, Куренте, веселощів додай!

Курент піднявся на лаву, як годиться музикантові, й оглянув блідих каторжан; глянув — і здалося йому, ніби й сонна лампа, щойно пробудившись, дивується.

Каторжники, на смерть осуджені, раптом перемінилися в нестримних п'яних весільчан. Ні краплі покори не лишилося в їхніх очах, ніякого суму; вогонь палав у них, силою

пробивався з-під важкого попелу; на сірих обличчях проступали рум'яні плями, наче рани від ножа. Уся юрба, збита в один гурт, кружляла в навіженому танці; усі сто спітнілих, гарячих тіл злилися в одно тіло, яке, ніби затиснуте чорним обручем, неслося, хриплячи й вигукуючи. Там виринуло обличчя в червоному світлі лампи, видовжене, мертвотне; там з'явилася рука, жовта, кощава — чие обличчя, чия рука? Хто може сказати!

— Грай нам, Куренте, цю ніч! Хай вона буде останньою нашою ніччю!

Грав їм Курент пісню найвеселішу.

— Горе найглибше, радість найвища! Хай буде вам, як ви хочете!

Упав один горілиць, другий — ницьма, третій — на бік. А юрба танцювала по розлитій горілці і трупах.

І тоді перед Курентовими очима з'явилася дівчина — мала, тоненька, з вузьким і білим лицем, а в очах горів небесний вогонь. Підійшла до нього, обвила руками за шию.

«Коли я тебе бачив і де? Коли я цілував тебе? — думав Курент.— Чи в житті, то в якому; чи в снах, то в колишніх?»

Обняла його за шию, промовляла й просила:

— Яка солодка твоя пісня! Досі я ніколи не чула такої, тільки мое згорьоване серце вчувало її. Ти прийшов, і заспівав, і промовив: іди зі мною, у мене веселощі! Піду з тобою, де б ти не йшов!

Курент схилив голову; пустотливу пісню співала скрипка.

А вона просила:

— Глянь на мене приязно, лагідно всміхнися! Ти прийшов, мов промінь сонця, в цей забутий богом край, в моє гірке життя. Гірке воно, ой, від початку й до кінця; умерла я, бачиш, не встигши пожити! Чорний порох — мій хліб, чорний порох — моя праця, чорний порох — моя радість, і молодість, і любов. Коли я плакала, думала про тебе —

і ти прийшов! Не йди більше від мене, а якщо підеш, я візьмусь за твою руку й не випускатиму її!

Так вона просила; її мова була як та весела, неземна пісня, яку співала Курентова скрипка.

Нараз від стіни відділився юнак, весь у сажі, схопив дівчину за стан і ринувся з нею у натовп. Курент провів її поглядом і побачив, як вона зникла, мов світла крапля в каламутній калюжі. А юрба кружляла, хиталася, хиляла, наче одне п'яне тіло.

Коли пробило північ, Курентова пісня раптом замовкла; тиша, страшніша за смерть, ударила в хату. Натовп здригнув, ним ще конвульсійно шарпнуло — і він повалився. Де хто був, усі так і попадали одне на одного. Курент подивився на них, і його охопило таке відчуття, ніби увійшов між мерців, яких наморила чума і їх покидано в смердючу отруйну яму. На жодному обличчі не було ані кровинки; з-під вій біліли непорушні очі, роти були порозкривані, не чулося навіть хропіння. Над ними вмирало червоне, кіптяве світло.

Ступив поміж них, і страшно йому стало — а він же смерті не боявся.

Сивий дідусь лежав долі, поклавши голову на вимазані в болото сусідові черевики. Курент нахилився над ним; беззубий рот був широко розкритий, обличчя—шкіра та кості.

«Чи ти думав про свою молодість, про хату в рідному селі, про широке поле, коли слухав мою пісню? — запитував Курент.— Ні про що ти не думав! Як і сліпий кінь, твій товариш по неволі під землею; як і сліпий осел, що ходить по колу, дістаючи воду з колодязя, й ходитиме, доки не впаде. Ти співав, щоб перекричати свою біду,— а як ти вранці заспіваєш, коли тягтимеш своє ярмо? Хай буде бог милостивий до тебе, як і до сліпого коня, і пошле тобі вівса на старість!»

Ще нижче нахилився Курент, щоб розгледіти згорток, який лежав край стола в горілчаній калюжі. Й упізнав дитинча; його личко, сіре й старече, було залите горілкою,

світле волоссячко злиплось над лобом; само воно тонкими, дитячими ручками притискувало пляшку до грудей.

Курент поклав голівку його на груди жінці, що лежала поруч, відгорнув мокре волосся з очей.

«Кому яке діло до тебе, дитя? У горі й для горя ти народжене! Шахта чи фабрика — все одно рабство тобі суджене до кінця днів твоїх! У в'язниці ти на світ з'явився, до в'язниці звикло, ніколи сонця не бачитимеш; а якщо дуже запрагнеш його, то спрагу ту криком заглушиш, у горілці втопиш! Бог змилується над тобою і тими, хто засудив тебе на муки!»

По трупах ступав Курент; жодне тіло не поворухнулося, коли він ішов зігнутий, із скрипкою в руці, ішов по ногах, по грудях і обличчях, як по балках зігнилого моста.

«Звикли! — подумав Курент. — Звикли до кованих чобіт на своїх грудях!»

Підійшов до знайомої пари. Обоє, міцно обнявшись, лежали в чорній баюрі, голова при голові, рука в руці. Вимазаний у сажу юнак був темний з лиця і забрезклий, брови хмурив, ніби й у сні бачив свій судний день. Її голова спочивала в нього на плечі. Довгі темні вії лежали на вузьких щоках, губи, тонкі, обпалені трутизною, скривилися ніби на плач.

Курент став на коліна й погладив її вузькі щоки.

«Дівчино, звідки ти прийшла і куди твій шлях лежить? Прийшла ти із горя і в ще більше горе йдеш! Чиста душа, радощів варта, — страшно благословив тебе бог, пославши в твоє серце тугу за щастям! Твоє страждання буде велике, ще більшою буде нагорода тобі!»

Погладив її по лобі, від скроні до скроні. Вона поворухнулася в сні, губи всміхнулася:

— Візьми мене з собою!

І Курент усміхнувся; промовляв до неї, як мати до не-смілої дитини:

— Ти ж ідеш зі мною, я ж тримаю тебе за руку! Куди б я не йшов, ти підеш зі мною!

— До щастя! — всміхнулася вона.

— До вічного! — промовив Курент.

Як ступив Курент на поріг, вогонь у лампі метнувся високо, попід стелею закурився дим, тіні шугнули з кутка в куток, світло погасло.

У снігах Курент спіткнувся через труп, і на вулиці спотикався, бо в болоті лежали чорні тіла; дорога так чорніла, що в місячному світлі розпізнати було важко тих запізнілих, потомлених гуляк.

І сталося диво: раптом у кінці дороги звелася висока чорна тінь; хитнулася від узбочини до узбочини і почала рости — ніби полум'я росло до неба. Усі, хто лежав у полі й на дорозі, у снігах і на подвір'ї, будились зі сну; кликав їх голос із ночі.

— Дружно вставай, громадо убога! Досвітні вогні запалімо, сотнями їх засвітімо, щоб начувалися люті здириці й кати. Нашим м'ясом вони наситилися, нашою кров'ю напоїлися — хай нам заплатять за все! Ми засівали — і жати повинні; вставайте, невільники! Дружно вставай, убога громадо!

На дорозі, у полі підводилися чорні хиткі тіні. Пробуджувалися голоси, мов тихо гриміло за горами.

Курент повів пальцем по струні, прикрість затопила його серце.

«Каторжники, бідаки, надто довго ви слухали чудову пісню про рай, надто глибоко покірність в'їлася вам у душі, на Голгофу веде вас ваша туга. Мир вам і золотий ранок!»

Тіні як піднялися, так і знову повалилися додолу; одна тільки тінь ще співала пісню в долині, за горами тихнув грім.

«Товариство, брати, пробудіться! Щоб копати для себе, будувати для себе, для себе страждати!»

Захлипало, зітхнуло в хмільному сні і замовкло.

Жодного звуку більше, жодної тіні. Земля була тиха і чорна, чорніло небо над нею. У Курента заболіли очі; не бачив уже ні долини, ні людей, не чув, як вони спали. Його

серце бачило все від початку до кінця; і те серце, у якому жила лиш жага і веселість, поійнялося темною печаллю.

Похилив голову у важкій зажурі.

«Весільчани, коли ваш келих буде по вінця повний? Чорна долино, коли над тобою засяє ранок, що зцілить усяку тугу, зробить зримою дійсністю ту пісню про рай?»

Ніч була над ним і довкола нього, а він ішов, куди дорога вела. Ноги загрузали в болото, роса вмивала чоло.

Хтозна-звідки — з поля, з гір чи з неба — гукало його, кликало:

— Куди мандруєш, Куренте, куди йдеш крізь ніч і людське горе? Утомлені твої ноги, печальне твоє серце, та під соснами на тебе чекає м'яка постеля!

— Ти голодний, Куренте, і спраглий, та серед галявини для тебе застелено стіл.

— Ти любові жадаєш, Куренте! І я її прагну, не гайся, до мене спіши!

— Наповню чару твою!

— Поцілую тебе!

Курент ледве чув ту солодку пісню; він проминув долину і піднявся на гору. Тут небо було світліше, далеко вдалині займалась невимовно прекрасна зоря.

Курент привітав її просвітлілим поглядом, і сум заснув у серці його.

«Не барися довго, ясна зоре! Очі зморилися, тебе вглядаючи, душі втомилися, тебе дожидаючи. Не гайся ж бо, поспішай, чорну землю благослови!»

Почула його зоря, запалали далекі верхів'я гір.

Із лісів долинули гуки, дедалі палкішим ставало прохання:

— Де ти блукаєш, Куренте, де ти барися?

— Багатий стіл тобі приготовлено, м'яку постелю тобі постелено!

Серце відгукнулося тій приємній пісні, і пішов він, куди вона вабила.

IV

Теплої осені, чудового дня вирушив Курент до старославного міста Любляни, до столиці веселих гулянок...

У жоден келих бог не точить самого полину; навіть своєму синові Спасителеві на хресний шлях послав Симона Кіренського. Нема такої темної ночі, у якій би десь далеко не мерехтіло примарне бліде світло, утіха серцю; нема такого пустельного краю, у якому б серед каміння не було зеленої галявини. Багато різних труднощів та горя зазнав словенський народ і зазнає їх, ой, ще багато; та бог йому на віху й відплату в ту годину лиху послав Люблянчу.

Мандрує бурлака словенським краєм і в розпачі хилить голову, сум огортає його серце. Народе, раз благословений, дев'ять разів приречений, як ти жив, чого домігся? Твоя довга історія — це історія безсилої сіромахи, який встає і встати не може. Скільки є долин й улоговин у цьому чудовому краї — і всі вони через вінця наповнилися б кров'ю, тобою пролитою досі; а скільки ще буде її пролито! Щойно на світ з'явився, а вже, народе невірників, ти став невірником між народами. Ще дитям був, а вже невірник! Лайка була твоєю наукою, а палиця втокмачувала її. Штурхали тебе з усіх боків — мачухи й вітчими, хрещені батьки й матері. Часом ти плакав, часом падав знесилений, а часом спалахував. Але заледве ти зводився, як тебе кидали на землю, в'язали міцно й кляпом забивали рота. Потоками текла кров із твоїх жил, напоїла землю на сажень завглибшки; тому та земля родила; і коли ти їв невірницький хліб, ти їв своє тіло і пив свою кров. Сильний ти, о словенський народе! Тисячу п'ятсот років кров'ю стикаєш, а не зійшов кров'ю! Розніжений народ уже б давно богів душу віддав — а ти, тисячу разів поранений, стражданнями змучений, лиш плечима здвигнеш під важким ворожим кулаком і мовиш: «Байдуже! Ці жарти тривають уже тисячу років!»

Так бреде людина, міркує, і розпач закрадається в серце.

Довго страждав ти, невільничий народе, ніс без перепочинку свій хрест; навіть Христос упав, піднімаючись на пагорб,— навіть він, що був народжений для страждань, заплакав на хресті. Невже тобі недовго ряст топтати; невже наближається твоя смертна година, коли завоюєш у небо: «Отче, навіщо ти покинув мене?» Чи тоді плакати, чи бога хвалити, що скінчиться той повний скорботи тисячолітній хресний шлях, що близько Голгофа, що скоро треті півні проспівують?

Гірки, найгіркіші думки снують у голові мандрівниковій. Так йому важко на серці, що ладен молитися: «Не дай мені дочекати, о господи, щоб звучала мова чужа в цьому краї! Не дай мені дочекати, щоб невільник помер невільницькою смертю! Пошли йому сили, щоб ланцюги порвав,— а якщо треба померти, хай вільним помре!»

Смуток огортав легкодухе серце, коли воно озиралося в давнину; і страшно йому ставало, коли дивилося в прийдешність.

Але мандрівник підходить до Любляни — і де ділась печаль, де лякливість? Весела минувшина, ще веселіше майбутнє! Лиш задзвонить у далечі поважно урочистий святоклауський дзвін, очі засвітяться, губи всміхнуться. Утома минеться, гіркота за горами щезне, стане легкою хода. Мандрівник заходить у корчму, лівою обнімає шинкарку, правою точить у склянку червоне і — «Що нам лихо? Все одно!».

Будь благословенна вівки, Любляно! Більші й кращі є на світі міста — але рівного тобі немає під небом! Вітання тобі, королево радощів, мати всіх насолод, хрещена веселих розваг! Якраз посеред усяких бід небесна мудрість поставила тебе, променю в темряві, зелена оазо в пустелі. Дев'ять крат обтяжений подорожній прийде і тебе привітає; а коли прощатиметься, ти вже знімеш з нього вісім тягарів. Мандрівник дивується, і серце співає: лице до лица, ніякого лиха, жодних поганих думок; мандрівник придивляється: будинок до будинку, сміються приязно, навіть підморбують;

мандрівник прислухається: слово до слова, пісня до пісні, і всі пустотливі. Так мандрівник дивується, дивиться, слухає, і серце його розкошує...

Коли Курент наближався до міста Любляни, його привітали дзвони всіх дев'яти церков. У надвечірньому присмерку сміялись вогні, і навіть зорі спотикалися по небу, сп'янілі від тютюнового диму й винного духу.

Курент увійшов до міста і свиснув од приємної несподіванки; будинки дивилися гордо, по-святковому, ніби в день цесарських іменин, деякі були побілені; з-під дахів звисали довгі прапори.

— Слава тобі, монастирю веселих чеснот, що гідно стрічаєш свого патрона!

Так вигукнув Курент і подався найзручнішою вулицею.

І куди він ішов, і де ступав — з цього і з того боку вітали його світлі вікна, закликали веселі пісні.

Курент усміхався, задоволений до глибини душі:

«Бажав я побачити тебе такою, столице моя; звелів я, щоб ти мене вітала; ти почула моє бажання і мій наказ!»

Ішов йому навпроти чоловік, ще з-перед вечора веселий, одягнений він був по-святковому, капелюх йому з'їхав на вухо, стирчало розкошлане волосся.

— Що ви святкуєте сьогодні, люди веселі? — запитав Курент.

Чоловік прихилився до стіни, дуже зрадівши з такого ввічливого поводження.

— Що святкуємо? — перепитав він і замахав обома руками, зганяючи до купи думки, що металися в шаленій круговерті.— Святкуємо, аякже. Але що — це вже інше і вельми цікаве питання! Людина, коли п'є, не забуває ніколи, з якої нагоди і ради чого вона п'є! Порядок мусить бути, порядок — основа народного життя... Сьогодні будемо вшановувати Прешерна¹; тому просимо всіх, хто, можливо,

¹ Франце Прешерн (1800—1849) — великий словенський поет.

хотів би радше вшанувати Юрчича ¹, хай відкладуть той свій намір... п'яна людина і сьогодні, і завтра однакова, різниці немає.

Курент від усієї душі радів з таких розумних слів; усе-таки запитав:

— А сьогодні день якого святого?

— Постривайте! — сказав розумник і заходився обома руками ловити думки, але нічого не виходило. — А навіщо це тобі, чужинцеві, знати? Запросив тебе приятель на іменини — іменини чи ні, аби закуска була добра, питво пожитне, і більше нічого не треба! Сьогодні відзначаємо — стривай-но, мандрівнику з далеких країв.

Обличчя в розумника дивно запалало, очі засяяли.

— Сьогодні ми святкуємо самі свою радість! Хтось (а звідки я знаю хто — десь стоїть йому камінь на розі, хай бог його благословить) нагадав нам про це чудове свято! Хто б він не був, язичник чи християнин, дай йому, боже, в раю раювати, а нам на землі пити!

Вдячний і розчулений, потиснув Курент руку розумникові і пішов далі. Його розчулення було справжнє і чисто-сердечне.

«Пам'ятник поставили — кому? Народ мовчить, не знає імені: і все-таки п'є і веселиться. На високому камені стоїть камінний полководець, а може, учений чи митець; стоїть і думає, який він славний і що ось на його честь твориться цей всесвітній хмільний потоп. Гордовито випнувся на своєму камені, під своєю музою; а люд танцює й вигукує, не дбаючи про нього. Вогні гаснуть, зірки умирають в імлі, холодна ніч позіхає від вулиці до вулиці — камінний герой стоїть на камені, відчуває росу на щоках і дивується: «Чому така тиша, чому самотність? Адже я славний!» Муза дрімає над ним, під ним в'януть зелені вінки. Пізно вночі, десь над ранок, приплентається захмелілий гість, ляже на вінки

¹ Йосип Юрчич (1844—1881)—словенський письменник-реаліст, автор перших словенських романів та історичних повістей.

й захропе. Коли проснеться в холодній імлі, то повернеться з боку на бік і вигукне: «Що таке? Хто цю річ сюди поставив? Ще вчора тут було гарно й просторо, а сьогодні стоїть оця проява!» Злість бере розіспалого гостя, і він шкандибає, бурмочучи, в місто. А камінний герой у саме серце вжалений: «В ім'я моє й на честь мою пив, а тепер ще й лає, негідник!» Так він докоряє невдячним, але нема нікого, хто б чув його. Давно корчми зачинені, а за вікнами й дверима буяє життя; лише час від часу зачеплена кимось незграбно фіранка відхилиться — блисне світлий промінь на вулицю й боязко згасне в тій зловорожій імлі; лише іноді скрипнуть двері й випустять на дорогу сніп світла, щоб запізнілий гуляка знав, де, куди і як...»

Страшно задоволений був Курент тими солодкими думками й картинами. Вечір тільки-но починався, ледве перша зірка заспано глянула на Францисканський міст. Тому Курент промовив:

— Несіть мене, ноги, куди ваша воля! З усіх боків лунають дзвони, жодної меси не пропущу!

Курент казав правду — саме дзвонило з усіх боків. Звідки долинав найсильніший дзвін, туди й попростував Курент.

Ішов він вузькими, теплими, принадно похмурими вуличками. Людей майже не було, бо в Любляні такий закон: коли сонце за гори сховалося, християнин хай буде в корчмі, а не в дорозі. Лише подеколи проходили дві тихі тіні, міцно обнявшись; якийсь би сонько сказав: «Таж там тільки один!» Але, придивившись ближче, здивовано б мовив: «Та й справді їх двоє!»

Курент прийшов до панського високого будинку і, не гаючись, зайшов усередину. Хто б описав усю красу, яку вгледіли там його очі? Зал змінювався залом, один за одного кращий; незліченні яскраві лампи падали під стелею, ніби саме сонце прийшло в гості; чисто білизною, щирим золотом вигравали стіни. Що тут казати? Курент аж очі зажмурих од того предивного блиску.

Світлі пари шурхотіли повз нього; стільки молодості й стільки краси Курент ще не бачив ніколи. Розпашілі обличчя, блискучі очі, стрункі тіла в білих сукнях, червоні троянди в ясному волоссі — чи це люди, чи янголи божі, на землю послані? Співала не тільки скрипка; Курентові здавалося, що бринить повітря, що видзвонює світло під стелею, що співають розпашілі обличчя й блискучі очі, шурхотливі сукні й троянди в волоссі... Молодість, не зупиняйся в цьому світлому танці! Губи червоні, вічно всміхайся; очі блискучі, ніколи сліз не знайте; щоки, завжди рум'янійте!.. Сумна думко, навіщо опоганюєш цю святу місцину?.. Ба, а де я бачив це обличчя й ці очі? Курент стрепенувся, задивившись на ту, що прошурхотіла повз нього, мов промінь небесний.

«Де я бачив це обличчя й ці очі?»

Над широким лобом буйне волосся, темно-каштанове, з матовим блиском, наче золотом переплетене; жовта рожка звисає з нього на відкрите загоріле плече; щоки вузькі, смагляво-білі. Прошурхотіла мимо й оглянулася; від погляду її Курент затремтів.

«Тих очей я не бачив у снах; таких снів бог не посилає праведному християнинові, тим більше мені, грішникові!»

У цих карих очах причаїлася туга, яка тихо дрімає, доки губи сміються і слухає вухо веселих пісень; глянули — й серце зайшлося, а не знає від чого: від болю чи від надмірного щастя.

«Молодість, не зупиняйся в цьому танці! Гірка думко, іди собі геть!»

Курент підняв скрипку — світлі пари закружляли в нестримному темпі, обличчя й тіла злилися в суцільну світлу рухливу смугу. Тільки серцем ще бачив Курент одне обличчя — безмірна веселість вирувала в його пісні і туга без меж...

Прозріли його очі, і він зі страхом збагнув, що тіла потемнилися і гнуться, що обличчя спітніли й позападалися, очі скаламутніли й затуманились. На землі валялися розтоп-

тані рожі; лампи під стелею чадно блимали, хилячись на сон.

Молодість сповільнила свій веселий крок, очі глянули круг себе й задумалися. Курента пронизала ніби згадка про старість, про смуток і смерть. Він опустив голову, його пісня затихла.

«Де ти, куди втекла?» — вигукнув він у серці своїм. Її не було; на порозі лежала жовта рожа, почорніла, спогадена, сотнями ніг потоптана.

Курент пішов поволі із залу до залу; від утомлених веселошів, від умираючих вогнів віяло скорботою. Запилені, сонні й у поганому настрої були останні гуляки; їхні обличчя нараз постаріли, очі дивилися похмуро й вороже. Радість померкла, мовби смерть загасила її — не світився жоден вогник, тільки чорна кіптява знялася до стелі... Курента пройняв страх від цього спустошення; і він рушив туди, звідки чулася пісня й весела розмова.

Під широкими світлими сходами стояла жінка, загорнута в чорний плащ; її бліде обличчя повернулося до нього, її темні очі зустрілися з його — тої печалі, що була в них, вистачило б для тисячі сердець. Так глянула й ступила в темінь...

Курент ішов, як йому наказано: музикант до веселошів, жайворон до сонця. І прийшов туди, де гуляли своє свято бояри та знаменитості того благословенного краю. Над ними в золотих кімнатах зітхали погані сни, вогні вмирили й лежали потоптані рожі. А для них, бояр та знаменитостей, опівнічна доба означала початок усіх насолод.

О, хто б міг сказати правдиве слово про людей, які стоять, так би мовити, на самій вершині і сиплють звідти зерна науки додолу? Скульптор, що до всього поганого звик, і той стане здивований перед можновладцем; голова поникне, руки опустяться. «Як я тебе можу вшанувати, коли я не гідний цього?» І зітхне, і сльозу пустить. Та й бреде в свою вбогу кімнатку, а там вдарить себе долонею по лобі й вигукне збентежено: «Таж то тільки шуба сама,

а я гадав, що є в ній людина!» Від поштивості та покори митець був і розуму збувся.

Курент увійшов між товариство пихате. Подивився на всіх і, зацікавлений, мовив у серці своєму:

«Як їм грати, яку пісню співати? Їхні обличчя, їхні очі й слова промовляють, що веселощі — то їхній батько, а радість — їхня мати».

За столом стояв череватий, ставний чоловік; повну чарку тримав у руці, очі посоловіли, язик ледве повертався в роті, та голос у нього був солодкий і приємний. Що далі, то більше дивувався Курент:

«Солодкий і приємний голос у нього, а слова гіркі!»

Ставний чоловік промовляв:

— Словенський народі, найбідніший між бідних! Твоя історія — це тисячолітнє страждання. Убогим ти був, убогим і залишишся; невільником ти був і невільником будеш; така твоя доля, невідворотна, незмінна! Гори твої і рівнини напоєні кров'ю та сльозами. І коли ти загинеш під ударами лихої долі, твоя смерть буде смертю знеможеного трударя — без розради покинеш цей світ, за останню постелю матимеш рів край дороги! Але спогад про тебе житиме вічно, бо одним ти піднісся над усіма народами: ти співав у часи лихоліття! Забудуть могилу твою, але золотими літерами буде вписано в історію і прийдешні тисячоліття читатимуть: «Так співав народ, якого нема!» І ця думка, ця віра втішає нас сьогодні, коли ми вшановуємо пам'ять Косеського¹, солов'я у гаю нашої словесності!

Його перебив грубий голос:

— Не Косеського, а Прешерна!

Промовець сердито зиркнув, одним духом спорожнив чарку і кинув її на стіл, аж вона покотилася й дзенькнула об підлогу. Відразу змінився голос у нього — став твердим, неприємним:

¹ Йован Косеський (1799—1884) — словенський поет реакційного напрямку, оспівував відданість монархії й церкві.

— Прокляті душі, чого втручаєтеся в мою мову! Косеський чи Прешерн — убогство, та й годі! Адже ми зібралися не для того, щоб перебирати по кісточках історію та всіх її прихвоснів, а для того, щоб по-християнському напитися, поспівати й анекдотів послухати! Оце й промова моя, можеш так і записати, ще й іншим розповісти!

Усі веселі бояри, скільки їх було, встали і широко випили. Прояснилися їхні обличчя, повітліли очі. Ці очі всміхалися і по-дружньому промовляли: «Адже ми браття, чого нам плачучи мовчати! Остання тонка завіса роздерлася від верху до самого долу; гляньмо один одному в очі, промовмо із серця в серце — без зайвих слів і кривавих покликів!»

У цей час почалося справжнє свято. Язика, досі важкі й неповороткі, раптом розв'язалися. Сміх переливався в сміх, слово зачіплювалося за слово, пісня незагайно відгукувалася на пісню. І кожне слово, мале чи велике, низьке чи високе, — кожне йшло від широкого серця й було веселе.

Курент дивився, слухав і думав:

«Ослабили краватки, порозстібали коміри, піджаки скинули, навіть ремені попустили — і ти ба, стали ближчі мені! Їхній сміх не скований, їхня пісня щира. Весела непристойність нарядилася була капуцином, та це їй швидко набридло, і вона, скинувши рясу, гола випурхнула перед гостей. Вітаю тебе такою, яка ти є!»

Не було згадки вже ні про горе, ні про муки, забулися невільники й наймити, кров і сльози. Живлюща волога булькотіла із пляшок у чарки, із чарок у горла. Дедалі вище по крутих сходах розгнузданості й соромітництва дряпалась розмова, доки не виповзла так високо, що навіть сам Курент зникнув.

Він міркував собі:

«Багато переваг ти маєш, словенський народ! Перед усім прекрасна твоя батьківщина — але, хто знає, можливо, десь на світі є ще кращі краї, нам не відомі! Милозвучна твоя мова — але, хто може ручатися, можливо, десь за

морем є ще солодша говірка! Твоя пісня наче небесний дзвін — але й циганські пісні розчулюють серце. Усяких щедрот без ліку послав тобі бог, та тільки одне вділив тобі єдиному! Нема на світі анекдота, який би був такий міцний, соковитий і дотепний, як славний словенський анекдот!»

Щойно Курент отак передумав, як промовець сперся на стіл, прискалив спочатку ліве, потім праве око й нарешті бовкнув таку дивину, що спантеличені гуляки витріщилися на нього, а Курентові аж світ пішов обертом перед очима. «Самого б дідька це ошелешило»,— подумав він, здригаючись.

А гордовита думка так заполонила промовця, що він тицьнувся обличчям у мокрий стіл і відразу ж заснув. Той почин підхопили знамениті бояри; їхня мова поволі завмерла їм на губах, і всіх їх здолав міцний сон.

Батьківщино, солодко спи і нічого не бійся! Подвійно не бійся, адже в ті давні, грізні часи, коли ти ще не мала ні великих промов, ні великих промовців,— навіть тоді бог не забував тебе! То як він забуде тебе сьогодні, коли з року в рік з'являються в тебе цілі череди запопадних полководців! Ні про що не турбуйся, о батьківщино; задрімали втомлені полководці, але вірність у їхньому серці не спить; славного ранку вони славно прокинуться, і панські промови, зодягнені в чорні фраки, підуть прогулюватися під сонцем!

Курент вийшов у безлюдне місто. Тихо і темно було на вулицях, ліхтарі ледь блищали. Курент наказав своїм когам: «Ведіть мене туди, де веселяться найширше!»

Ішов він довгими й вузькими вуличками і прийшов до низької хати, що нагадувала сільську корчму. Звиклий до таких корчем, Курент радісно завернув у сіни й відчинив двері.

Люди в закуреній кімнаті були йому віддавна знайомі, і таку він теплоту відчув на серці, що захотілося з кожним підряд по-братському привітатися за руку. Краватки в них

не були святкові, обличчя не сяяли врочисто, слова не хизувалися в чорних фраках. Обличчя, слова і серця їхні він знав, але не відав, хто вони, звідки прийшли і куди намірилися.

«Одяг вас видає, бурлаки, нетяги божі! Із печалі ви прийшли, і в печаль ваша дорога лежить!»

Але на їхніх обличчях не було смутку, вогнем світилися їхні очі.

Курента вони зустріли вигуками й піснями. Кисле було вино, та Курент не відмовився від нього; п'яні були розмови, та Курент слухав їх. Він сів за стіл, заклав ногу на ногу й заграв, як серце веліло. Пісня лилася, гуляки ухкали, танцювали й пили, Курент дивився на них, і жалем повнилося його думки:

«Ось ти, що ледве ногами перебираєш, що ледве склянку тримаєш у ліній руці, хто ти? Твоя краватка довга, але заяложена, твоє обличчя веселе, але бліде й виснажене; твій погляд ясний, але тривога ховається глибоко в ньому! На зірки дивишся, щоб землі не бачити! Дай тобі, боже, щоб ніколи ти голови не опускав!.. А ти, високий крем'язню, що в пальті танцюєш, з люлькою в зубах, хто ти? Селянином ти народився, але вітер заніс тебе в чорну школу або в чорну фабрику. Хай бог благословить цю твою веселу ніч, не багато таких трапиться тобі!.. А хто ти, яку я вже давно знаю і яку давно люблю?»

Вона сиділа далеко, за останнім столом, в диму і потемках. Низько схилилася над залитою вином скатертиною, руками обхопила чоло; а з-під долонь дивилися прямо на Курента жваві, сумні і пристрасні очі. Здригнулася Курентова правиця, у якій він тримав легкий смичок, залунала весела пісня, повна жаги.

— Із глибини найглибшої погляд прагне до найвищих зір! — сказав Курент. — Із найгіршого смутку спалахує найсолодша радість — та рідко буває вона і швидко минає, пиймо до дна!

Серце розмовляло із серцем, думка відгукувалася думці — високий крем'язень витяг люльку із зубів і підняв склянку.

— Кого, кажете, ми вшануємо сьогодні, якого святого, благодійника чи славнозвісного мужа? Себе шануємо, брати во Христі, себе і пам'ять свою! Любо нам у цю хвилину, але як ми себе почували вчора і що буде з нами завтра? Сто тисяч страждало і мріяло, одного з-поміж них ми підняли на постамент, щоб розповідав наступним поколінням, хто ми і як жили. Навіщо питати про його ім'я, звання і вік? Він був наш, жив нашим життям: за тисячу годин страждання одна година радощів; вівсяний сухар у придорожнім рові, а по смерті святі небеса! Хто б він не був, той, що стоїть на камені, але він обстоював нас, випиймо за його пам'ять!

Так поважно промовив крем'язень, задзвеніли склянки і миттю спорожніли. Але крем'язень наповнив свою склянку вдруге:

— Тисяча годин страждання! Благословенне страждання: якби його не було, звідки б узялася туга, любов і краса? Якби не було бідування, хто б знав, що таке багатство? Дороге товариство, ми зазнали стільки злигоднів і нещастя, що сам бог розгубився б, якби ми зажадали від нього того багатства, яке нам бачилося в снах! Тож випиймо ще одну краплю на честь страждання — матері всіх почуттів!

Склянки спорожніли як оком змигнути. Але крем'язень не заспокоївся — промовляв утретє.

— Тисяча годин страждання, і тільки година радощів, та й та скупі відміряна! Брати мої, ми наче крапля в потоці — потік тече, і крапля біжить із ним та за його законами! Сто років страждає словенський народ, зате йому один день виділено, щоб він радісно загукав, піднімаючи прапор веселощів. Мало одного дня на довге століття — але хто сперечатиметься з богом? Нам, нікчемним краплинам у тому нікчемному потоці, за тисячу годин призначено

одну годину! Для багача мізерія, для сіромахи — незмірне багатство! Гарно привітаймо цю годину-благодійницю, з користю її споживімо, з вдячністю її напіймо, доки вона ще з нами!

Низько перехилили третю склянку, але й голови нагнулися низько. Християнине, коли ти славу заспіваш любці, вона тебе зраджує; коли ти радість напоїш, радість вмирає!

Щойно Курентові стало лячно, як тепла рука обняла його за шию:

— Ой, тільки одна година — тої години боюся! Або вічну радість мені подаруй, або пошли мені вічні страждання! Краще ніч мені дай без кінця, ніж маєш одну лишень зірку мені засвітити! Адже досить, що жадання заволоділо серцем; або здійсни його навіки, або нехай серце навіки буде голодне і спрагле! Ти вічна радість і вічна мука, дай мені одне або дай обое, за руку мене візьми, щоб не розлучатися ніколи!

Крем'язень скинув пальто, потоптав люльку незграбними чобітьми й похитнувся до неї, зітхаючи від жадання. Обняв її довгими руками за стан, підніс — мало їй волосся до лампи не обпалив.

— Затанцюй зі мною, ще хвилину маємо часу, тільки хвилину! Що нам бог послав, до крихти споживімо, до краплі випиймо!

Пішли обое в танець, покружляли від сили хвилину й заточились; сталося, як він казав. Мовби зненацька всі вогні погасли — завмерла пісня, замовкнув сміх; тупо дивилися очі; байдужа покора лягла на уста, які ще хвилину тому лукаво сміялись. Мудрий крем'язень прихилився до столу, руки його лягли на брудну долівку, голова упала низько на груди, обличчя зблідло.

Тихо встав Курент і вийшов на вулицю.

«Сіромахи, бурлаки, пропащі люди — приголубив би вас, але як? Нема людини в цьому краї, яка б у серці своєму не була мандрівником!»

Ранкова імла, така холодна й непривітна, що аж серце терпло від холоду, вкривала росою обличчя. Зарипіли важкі двері, із сіней вийшла згорблена баба; голова їй тряслася, у руках торохтіли чотки. Не озираючись, дрібочучи слабкими ногами, вся захекана, піднялася вона крутими сходами до церкви. А біля сходів унизу лежав міцно підпилий чоловік і щось бурмотів крізь сон.

Курент поспішав; нізвідки більше вже не манило світло, нізвідки не лунали пісні. Місто було мертво й німе — пахло гнилизною.

«За тисячу годин лиш одна година!» — подумав Курент; і аж погано йому стало на серці.

Вийшов за місто і попростував у гори. З каштанів капала роса, тихо шелестіло листя, зітхаючи крізь сон. Коли піднявся Курент на гору, оглянувся назад.

У білому озері потопало пречудове місто Любляна. Спокійне було те озеро; підіймалися хвилі і знову лягали беззвучно. Курент бачив дві темні дзвіниці Францисканської церкви, а згодом виринув поважний Св. Клаус; білі хвилі покотилися аж до замку на пагорбі. Яскраво палахкотіли зірки над озером — наближався ранок, і вони тулилися все ближче до землі, усе більше розкриваючи свою красу; так очі найясніше й найпривітніше дивляться в час розставання.

Хвилі тихо бігли, зникали; і нараз показалася мовби чорна утопленикова рука, що здіймається востаннє над водами перед тим, як щезнути зовсім. Курентові здалося, ніби майнуло бліде обличчя крем'язня, спертого на стіл.

І він задривав чи то від холоду, чи від жалю.

— Вставай, зоре, змилуйся! — вигукнув Курент.— Тричі по п'ятсот років марю тобою, щоранку, змучений, виглядаю тебе! Не барися, швидше в дорогу збирайся, щоб потім сліпим очам не світити!..

Ось у небі зірка швидко, раз за разом покліпала, мов зі сходу їй світло вдарило в очі; короткочасна тінь пробігла по ній, і її не стало. Ледве погасла одна, як за нею по-

меркла і друга, і третя; а попід ними, наче ластівки, шугали тіні.

Курент задоволено всміхнувся: він упізнав їх, своїх милих подруг, прекрасних чарівниць, які цілий божий день порпаються коло нудного чарування, щоб уночі спожити свій гірко заслужений гріх. І ось вони поверталися з веселої погулянки й заодно гасили зірки, виконуючи свій ранковий обов'язок.

На сході небо світлішало, холодний вітрець розгойдував молочні хвилі туману.

— Спасибі тобі, зоре, що ти хоч іздалеку шлеш вістку про себе! — сказав Курент, щільніше загортаючись у плащ, бо зробилося йому холодно, й подався — куди? Хто вказував йому дорогу — чи бог веселоштів, чи смерть, чи тління? Куди лежав його шлях — чи до світлого ранку, чи в безпросвітну ніч?..

V

Курент не любив самотності; коли йшов один грузькою дорогою чи лежав у траві, дивлячись у небо, навколо голови в нього думки пурхали, наче зловорожі чорні кажани. Тому він охоче пристав до набожних прочан.

З усіх кінців землі словенської зібралися бідолахи в різношерсту процесію. Ішли згорбившись, втомлені, запорошені й забовтані до пояса, як останні мандрівники в Йосафатову долину¹. Найбільше було старих дідів і бабів, але траплялися й діти, навіть гарних дівчат бачив між ними Курент. Ішли рядами, пара за парою, дерев'яний хрест погойдувався перед ними. Зеленим словенським краєм линула стара чудова пісня, наче поклик болю й надії:

Маріє, ми, вбогі й забуті,
благаємо слізною тебе!

¹ За біблійною легендою, місце, де має відбутися страшний суд.

Піднеслася пісня аж до самого неба, хрипка й тужлива, і, зітхнувши, погасла над скошеним полем.

І раптом розлігся тонкий, тремтячий голос старої бабусі, яка, високо підтикавшись, згорблена, ступала вслід за хрестом:

— Свята Маріє! Свята мати божа! Свята діво непорочна!

Їй вторували сотні зморених голосів, що хліба й ласки прохали:

— За нас бога моли!

Аж Курентове серце пронизав цей тупий, покірний, благальний біль; сумні думки обсіли його.

«З усіх кінців чудової словенської землі зібралися ви, справжні, обрані посланці свого народу! Ваша мова — покірне прохання, ваша пісня — боязка молитва. Скільки ж гіркоти влило у ваші серця, що ні для надії й віри, ані для прокляття й клятви не залишилося в них місця? Кинули до в'язниці невинного наймита, а він не боронився й не кричав, тільки впав на коліна й просив: «Дай, о боже, щоб мимо пройшли ці страждання, хай відчиняться замкнуті двері!» Працював наймит, усім господарям цього світу служив, нарешті склав руки і просить: «Дайте хліба!» Зглянеться над тобою милосердна мати божа з Брезій і втішить тебе, наймите!»

Сумні були Курентові думки і ставали щораз сумнішими:

«Як довго йшов Христос на Голгофу? Звичайно, не тричі по п'ятсот років! Тричі він падав на коліна під вагою хреста — а скільки разів падав ти, народе-невільнику, і знову покірно підводився, слухаючись божого наказу, і клав свій хрест на поранені плечі? Христові допомагав Симон Кіренський — а хто допоміг тобі, коли ти лежав, розпростертий ниць, а твоє страждання було понад силу? Де початок твоєї дороги і коли твоя доля була визначена? Де кінець тим страшним блуканням і коли ти дістанеш долю іншу?»

Пісня зітхала над полем, молитва буяла до неба:

— Зцілителько хворих...

— Заступнице грішних...

— Утішнице скорбних...

— За нас бога моли!

Молитва йшла дедалі важче, охриплі голоси хлипали й квилили. Направо й наліво хилитався дерев'яний хрест перед процесією; старець тримав його цупко обома руками, але кістляві руки тряслися, знесилившись. День видався душний, сонце пекло; над дорогою здіймалася дрібна, давлюча курява; губи пересихали, жовтою кіркою вкривалося обличчя, очі ледве бачили дорогу.

Курентове серце в той час було сповнене жалості. Його благословенна рука торкнулася срібних струн, і сталося диво — мовби небесний промінь упав на чорне болото. Голови, які до самого пояса поникли, піднялися; запорошені очі глянули світліше, ноги полегшали! У серце постукала тиха надія, сумні думки освітилися радістю.

І ще більше диво сталося: пісня, недавно скорботна й гірка, нараз уся перемінилась. Слова залишалися ті самі, та лунали вони не як благання, не як молитва, а на танцювальний мотив. Заплаканим очам дівка Марія ввижалася суворою царицею на золотому престолі, для радісних очей вона стала веселою подругою.

Навіть небо прихильніше засяяло, і від далеких лісів дихнуло живлющою прохолодою. Курент відгукнувся піснею, такою дзвінкою й веселою, що гори зашуміли від радості й високо над полем заспівав жайворон — богові на честь, Курентові на славу.

Як раніше змінилася мелодія, що замість молитви залунала танцювальна пісня, так тепер перемінилися й слова. Один бог небесний знає, як це сталося — ні покори, ні слізних благань уже не було, ні прочанських співів, ані літаній. Люди, що досі йшли згорблені, по-молодецькому випросталися; крок у них став пружний і легкий, мов до танцю; очі грайливо всміхнулися.

І ось проти неба веселого вибухла радісна пісня:

Хлопців кращих, гей, не знайти,
Як ті хурмани молоді,
Хурмани молоді!

На диво гарно дібралися голоси. Курент вирізняв з-поміж них чоловічий гулкий бас цього старця, що ніс хреста; хрест уже не височів над процесією, він ліниво гойдався на плечі; упізнав Курент і голос підтиканої бабусі: він був такий же тонкий і натхненний, як і тоді, коли вона співала літанію матері божій. Найприємніші й наймилозвучніші були голоси хлопців і дівчат; раніше, як до неба здіймалася жалібна молитва, молодих голосів не було чути, але коли розляглася жартівлива танцювальна пісня, вони полинули в небо дзвінко й довірливо. І небо приязно всміхнулося — хоч це не був ні плач, ні зітхання, все ж воно милостиво прийняло цю радісну жертву.

Процесія йшла на гору; там, вище лісу, біліла церква, а поруч — корчма. Це видовище для прочан було як заставлений стравами стіл для голодного, як наповнена чаша для спраглого, як відчинена брама для в'язня. Їхня пісня раніше здіймалася веселою жертвою, тепер метнулася весільною співанкою. Курент і сам не зоглядівся, коли і як випередив процесію: зараз він ішов перед усіма і перед хрестом. І сама процесія вже не дбала про хрест; у серцях не було гіркоти, ногам не здавалася важкою крута дорога; як світлий промінь, перед прочанами йшла веселість, вказуючи шлях...

Довго виношував і складав сіромаха свої болі, доки не назбиралося їх по саму зав'язку. Нарешті закинув на плечі той чорний лантух і пустився в дорогу, щоб викласти перед матір'ю божою всі свої кривди. Але замість того, щоб стати перед нею, низько схиливши голову, охкаючи та благаючи, він майже протанцював до вівтаря, перехрестився так недбало, що той знак ледве нагадував хрест, пробурмотів свою молитовку так жваво, галопом, що пропустив

щонайменше половину слів, а коли дійшов до «Слався, Маріє», то вже не думав ні про матір божу, ні про свої болі, а тільки про корчму. Під образом Марії стояв ангел, то він затулив долонями вуха, заплющив очі: «Братику, я знаю тебе! Ти прийшов не для того, щоб молитися й поклонитися, а для того, щоб спокійнісінько напитися та ще й відпущення гріхів дістати!»

Увійшли прочани до церкви — але що робити в церкві, коли на серці весело? Уклякнули перед вівтарем — але що тут робити, коли рот співав би радше, ніж молився? Може, то матір божа ще в дорозі таке диво зробила? Усе забув прочанин — поле не вродило, худоба здихає, податки ростуть, війною повіває... та хай собі, як бог дасть! Прочанин встає і простує до корчми. «Мати божа, ти маєш усе, що тобі треба, мені ж пошли хліба й вина!» Перехреститься прочанин та й радіє, що дістав розгрішення й сподобився милості божої.

Доки стояв перед церквою, відчув, що голодний і спраглий та й відпочити треба... Диво дивне. Повен міх болів і кривд волік бідолаха на гору, щоб там їх скласти; зітхав, і плавав, і просив, аж крутий схил розмок від його сліз; а тепер диви — нема йому рівного в спразі й галасуванні.

Утекли прочани з похмурої церкви та й просто в корчму, мовби надворі була яка злива чи потоп. Не було ні зливи, ні потопу, тільки синіло чисте небо, і сонце хилилося до вечора. Корчма не вмістила всіх, чимало прочан полягало на пагорбі, аж до крутого схилу.

Насамперед пили; і бог так благословив їм вино, що пляшка порожніла, щойно схиялася; із рук у руки склянка йшла так прудко, що черевата пляшка ледве встигала за нею. І чим солодше було вино, тим легшим робилося серце, тим грайливішою ставала пісня. Спочатку вона була весела, потім танцювальна і нарешті розпусна. Уже око підморгувало оку, уже бажання потай ловило бажання; невдовзі рука стискала руку, губи шукали губів. Ніч була тепла й зваблива.

Курент ліг у траві, щоб розмовляти з зірками. Щойно вмовстився, як ліворуч зашелестів притлумлений шепіт, і праворуч, і під грабом, і за кущем; то була тиха несмілива пісня кохання. І нараз він почув поруч себе голос:

— Яка мила твоя пісня, яка солодка ніч із тобою!

Побачив благально сяючі темні очі, щоки рум'яні, губи жагучі й хустку барвисту на білій шиї. І обняв цю білу шию й нахилився до губів жагучих та до рум'яних щік.

— Довго я чекала на тебе, думала про тебе завжди! Марудна й нудна була дорога на прощу, не було їй ні кінця ні краю; але, ох, яка ж бо коротка весела ніч! І коли прокинуться ті бідні очі, горе буде стократ гіркіше, жодна зірка не сяятиме серцю жадаючому. Ти приніс веселощі, і ти їх збережи навек! Ти мене обняв рукою ніжною — не выпускай із своїх обіймів! Твоя пісня вразила моє серце — хай вона ніколи не втихає!

Так промовляла її туга, доки губи не змовкли коло губів; зірки сяяли над ними і співали їм весільну пісню...

Коли Курент пробудився, над горами піднімався холодний ранок. Прочани спали, як снопи, порозкидані бурєю по ниві. Запалі й бліді були їхні обличчя під сірим небом. Погас рум'янець і на щоках Курентової нареченої; складені руки вона притискала до грудей і схлипувала уві сні; їй було страшно того, що мало прийти.

Тихо підвівся Курент і глянув на порозкидані снопи.

«А як ви будете вертати в долину, прочани, сіромахи? Ноги наллються свинцем, голова поникне, серце заполюнять смуток і страх! Не пішло вам на користь Маріїне благословення; не вмерла, а лиш задрімала біда, від хмелю й любові сп'яніла, прокинеться — ще лютіша буде. Так уже здавна ведеться!»

Сонні прочани чули крізь сон його невеселе слово; стогнали й переверталися, коли він проходив повз них.

І його ноги обважніли, і його голова похилилась, і його серце вщерть наповнилося болем.

«Доки блукатимеш, до чого дійдеш, невільнику? Яка твоя кінцева мета: п'єдестал слави чи ешафот страждань?»

Сумний спустився Курент у долину; ішов та й ішов і пристав до інших паломників, але ті вже не співали побожних пісень, не посилали діві Марії літаній.

Наздогнав він їх на курній дорозі, недалеко від міста. Тяжко несли вони клунки на собі, виснажені, зігнуті. Сонце опалило їхні обличчя, і були вони всі такі темні й засмучені, що не відрізниш, де старий, а де молодий. Пилюка товстим шаром вкривала їхній одяг, обличчя, очі.

Аж Курентові стало лячно:

«Невже я наздогнав процесію, що на Голгофу простує?»

Підійшов до старого чоловіка, що важко сопів.

— Куди? — запитав Курент. Запитував, а серце само вже відповідь знало.

— Аби в дорогу, аби в дорогу, будь-куди. Коли в'язень відчинить залізну браму, то хіба питає, куди той шлях веде? Аби з в'язниці, аби далі від мук — байдуже куди!

Курент обвів поглядом усю процесію від початку й до кінця; бачив старих і дітей, юнаків і дівчат; і на всіх обличчях було написано: «Тільки звідси, тільки з в'язниці будь-куди!»

— До Америки! — сказав старий.

— У Німеччину! — мовив юнак.

— Світ за очі! — відповіла дівчина.

Важко ступали ноги, хилилися плечі, спітнілі й запорошені були обличчя.

А старий говорив, ніби співав тужливу пісню:

— Шістдесят років животіння, шістдесят років терпіння, переповнилась чаша! Зрошував землю ту кров'ю зі своїх уст, сльозами зі своїх очей, потом зі свого чола, та хліба від неї не мав. Може, є край на світі, більш благословенний; а якщо ні — смерть однаково впокоїть чи вдома, чи на чужині!

Сказав юнак:

— Прощай, ти, чорна батьківщино, голодна й спрагла мати, що стоїш на порозі й дивишся синам услід, але не смієш кликати їх. Про тебе думатиму, доки в серці буде хоч крапля крові. Якщо помреш, замовлю молебень і пам'ять про тебе збережу навіки; а якщо колись повернуся, принесу тобі хліба й вина, святе писання й квітчасту хустку. Усе я тобі віддав і все віддам тобі, тільки молодості віддати не можу!

Дівчина мовила:

— Не дивися на мене так сумно, моя батьківщино, не плач на прощання! Я віддала тобі серце й найкращі думки — невже ти хочеш, о батьківщино, щоб я змарнувала тут і свої рум'яні щоки, свої молоді літа? Мов смертна постеля ти, батьківщино, мов кладовище; в далекі краї людина мандрує, шукаючи добра; а коли буде хвора, коли вічного спочинку запрогне, до тебе повернеться!

Курент слухав тих пісень, і гірко йому ставало на серці. Ніколи батьківщина не була такою сумною й пустельною; куди око сягало — скрізь тільки сіре, нещадним сонцем опалене каміння; купа при купі, і так без кінця. Із неба сонце пекло; а Курента холодна дрож проймала від того страховища.

Дорога пішла схилом униз. Глибоко в долині, у сонячному мареві, замиготіло місто. А за містом — зігнися, коліно; зчудуйся, око; слово, богові славу складай! — за містом безкрає море, радість нескінченна, безмежна свобода! Процесія наче скам'яніла — всі очі втупились зачаровано в далеч, зраділи серця з порятунку. У цей час, у мить найвищого екстазу, мандрівники відчули всю гіркоту свою:

— Туди, а звідси хоч у пекло чи в рай!

І Курент вигукнув з ними:

— У дорогу! Для цього серця навіть смерть буде раєм!

Ішов перед ними, як апостол перед учнями. І скрипка його співала:

— У дорогу! Ні про що не питай — праворуч, ліворуч; на південь, на північ! Не питай, бурлаче, про кохання, про відданість, вірність; одне лиш ти маєш — і це збережи:

власне життя! Усе ти вже втратив, усе загубив, голодний і голий; вирятовуй останнє багатство, не барися, тікай!

Легкі та бистрі були бурлацькі ноги, весела надія підганяла їх. Очі проясніли, ожили обличчя:

— До Америки!

— Там порятунок!

— Світ за очі!

Пісня, молодість, надія — мов світле полум'я, шгнуло в небо. Уже не було поморщених облич, заплаканих очей, тремтячих ніг. Виходили в дорогу чорні поховальники, а прийшли до мети — стали білими весільчанами. Сонце перед ними й безкрая воля, а за ними — стогін і ніч.

— На барку! В дорогу!..

Курент дивився за ними, за веселими мандрівниками, що в тридев'яте царство пливли. Ще чув їхні вигуки, ще бачив освітлені сонцем вітрила. Та раптом сива хмара небом поповзла, кинула на барку тінь. І тоді Курент побачив: очі бурлацькі, 'спраглі життя, затяглися слізьми та дивились усе на порожні нивки, на голе каміння. І чув Курент їхню пісню: «Усміхнися востаннє, о батьківщино, убога, кохана! Усміхнися до нас, навіки втрачених! Що радість без тебе, молодість і життя?»

Темнішою ставала хмара, чорною зробилась барка. Очі погасли, пісня замовкла; у сірій їмлі потонула барка — так потопає надія в розпуці.

Курент упав на коліна і простерсь на землі, ударив чолом у сіру скелю:

— Земле, землице-мати! Якщо не маєш хліба, дай мені камінь; я й при камені буду співати!

Цієї ночі, коли самотньо ридав Курент, спалахнули чорні сни по словенському краї. Очі раптом розплющились, поійняті жахом, зблідли обличчя, морозом обдало серця.

Яскраво сяяв місяць. І ось із-за гір чужих піднялася велетенська тінь — усе небо закрила. Це сама смерть була, чорна і гола, на голові мала блазенський ковпак. Переступала з вершини на вершину, у лівій руці гойдала скрипку,

у правій — смичок тримала. І її пісня була мов насмішка з убогих, зневажання сумних, образа для тих, хто ще мав надію. Важко ступала вона з гори на гору, і її ноги були до колін забризкані невинною кров'ю. Де ступала, там хати валилися, трава в'янула, ліси падали.

За нею, ступаючи вслід, ішов босоногий хлопчисько. Штани йому ледве сягали колін і були підперезані мотузком, знайденим на дорозі. Голова була непокрита, щоки — бліді, хворобливі; під пахвою він притискав гармоньку. Його очі дивилися жалібно, і сльози одна за одною капали з них. Де така сльоза падала, там зів'яла трава зеленіла, ліси шуміли, хати дивним дивом підводилися.

Ішла тінь, твердо ступаючи, з краю в край; тисячі несмілих очей стежили за нею, тисячі переляканих сердець промовляли молитви. Обоє, смерть і музикант, тихо зникли в глибині ночі. Холодний вітер подув з півночі, глухо загуло в лісах... Невже наближається ранок? Та пора і година, коли стане дійсністю вистраждана тисячолітня мрія?.. Дивіться, очі, повеселійте і сподівайтесь — чи не зоря займається на сході?..

КОРОЛЬ МАЛЬХУС

I

кось уранці, коли ми з тобою зустрілися потай у росяному парку, ти запитала мене, де я броджу цілими ночами, що на обличчі такий сонний і змучений. І всміхалася з недовір'ям та поблажливо, коли я розповідав, як встаю опівночі й вирушаю в довгі, цілком невинні мандри. А все це, Мінко, свята правда.

Хіба ти не просинаєшся ніколи серед найтихішої ночі? Хіба ти не чуєш тоді, як за відчиненим вікном шепочуться голоси, досі не знані для тебе? Хіба не відчуваєш тоді з солодким тремтінням, що там десь живе зовсім інший світ, який прокидається з першими сутінками і зникає, щойно бризнуть на землю сонячні промені, а вдень тихенько спить на дні твого серця?

Я знав про цей світ давно. Відчував його в своїх перших, напівдитячих мареннях,— це було в ті часи, коли людина закохана у фіалки й місячне сяйво... Тоді якось серед ночі я встав хтозна-чому і подався прямісінько в ліс. Білили дороги, залиті місячним світлом, над садами й луками здіймалися весняні пахощі, линули довкола шепоти, в далеч кликали ніжні голоси...

Коли я прийшов на світанку додому, мої ноги були втомлені, але душа вся трепетала від незнаної розкоші...

Запевняю тебе, Мінко, що те наше життя від ранку до вечора — то не життя. Дріб'язкові клопоти, марні зусилля, жалюгідні й до того ж даремні надії — хіба ж то життя? То смерть. За кожну радісну мить треба віддати стільки крові із серця, стільки докласти відваги і сил, що розумна

людина вважає за краще, згорнувши руки, здатися на милість долі. І я так зробив.

Там, поза стінами, зовсім інше життя,— під небом нічним, коли розкриваються келихи несміливих квітів... Не думай, ніби це вигадки — ті казки, що їх повідають люди, сп'янілі від мрій. Золоті плоди на срібних вітах, білі обличчя зачарованих принцес із великими, сентиментальними очима, закохані троянди й старі королі з червоними носами,— то, кохана моя, не вигадки. Там багато чого є,— там є усе, про що мрієш, коли тобі важко на серці. Тільки тих дрібних клопотів, що штрикають тебе раз по раз, наче гострі голки, що бруднять тобі огидною тванню і руки, і душу,— їх не було там ніколи...

Гей, міг би я розповісти тобі предивні історії з тих країв. Деякі з них такі граціозні, такі легкі, що ледве-ледве брихнуть лише на одній струні мого серця; якби я захотів узяти їх, у руці не відчув би навіть того дотику, що від місячного променя. Вони подібні до снів, які зникають над ранок з-перед сонних очей, наче дим від цигарки,— застається тільки легенька прозора імла і чотири голих стіни довкола тебе...

II

Король Мальхус був дуже поважний король, особливо коли загортався у велику мантию. Щоправда, виріс він невисокий, зате роздався вшир. І черево мав чудове; улітку він гуляв по залах тільки в самій сорочці, і тоді живіт йому так лоскотав коліна, аж самому робилося смішно. Обличчя в нього було червоне й прищувате, що йому дуже пасувало; прищі, особливо ті круглі, бліді, надавали обличчю добродушного й привабливого виразу. Двірський перукар Порфирій голив короля кожного ранку, бо щетина його так лоскотала, що він ніколи в житті не запускав ні бороди, ні вусів. Коли його щік торкалася холодна бритва, король задоволено мружив свої маленькі оченята й час од часу

облизував язиком нижню товсту губу. Це були його найкращі хвилини.

Іноді королеві ставало нудно — він був удівець. Йому радили завести гарем, та король Мальхус не погоджувався: сентиментальність йому не дозволяла. І, крім того, він був побожний. Портрет його покійної дружини висів у золотій рамці над ліжком, і кожного разу, залазячи під ковдру, король Мальхус підводив очі вгору і шкріб собі носа.

У такі години йому все було неміле. Він ходив по залах, похнюпивши голову, із сумом в очах, невдоволено скрививши губи... А які це зали були! Людина пройшлася б по них, лягла б на ті килими, м'які, мов перини, й умерла б!.. Навіть кроків не чути було в тих кімнатах,— краса мовчала, мовби зачудована сама із себе. Килими, стіни і стеля були приглушених, темних кольорів, які переходили один в одного, наче уві сні... А яка то мусила бути рука, що вплела ці троянди в оксамит і шовк? Вона була тендітна й біла, прозора, ледве видна, і над нею схилялось обличчя дівоче з великими замріяними очима... І здається, що в кімнатах ще й тепер витає запах троянди, яка в'янула тоді в її волоссі. То тут, то там хтозна-звідки зблискував діамант, ніби в кімнату заблукав промінь ранкового сонця.

Тут проходжався король, коли був смутний. Іноді, заглиблений у думки, повертав на мармурові сходи й виходив у сад... Сади, призначені тільки для королівських очей, не такі, як усі. Стовбури дерев тут високі,— урочисто й тихо стоять вони обабіч алей, мовби почесна варта. У гіллі не чути закоханого шепоту плебейських садочків. Дерев не мінують; одна лиш людина ходить по білому піску, з важкою головою й замисленими очима; широкі тіні стеляться перед нею, наче блазні, і листя здригається, пойняте вірнопідданським страхом... Якби хто-небудь серед ночі завітав у ті алей, коліна б йому затремтіли від жаху; чорні постаті, заввишки до неба, наближалися б до нього з усіх боків, і холод скував би його тіло.

Цього вечора король Мальхус, ледве пройшовшись кілька кроків садом, вернувся до замку. Нудьга заповонила його всього, від голови до п'ят. Лягати спати йому не хотілося, та й ще рано було; у залах панував той напівморок, у якому приємно лежати на дивані й замріяно курити цигарку, але тільки тоді, коли серце не переобтяжене важкими думами. Крізь вікно виднілося ясне небо, а під ним — усе місто й ліси вдалині. Зірки загорялися на небі й під небом. То тут, то там спалахували вогники; неясний шум долинав наверх у замок, — віддалений міський гомін і шепотіння лісів. Король сидів, спершись на підвіконня, дивився і слухав. І раптом йому здалося, що він не король, не всемогутній володар тих незмірних просторів, а бранець у своєму замку і не має нічого спільного з цим гарним життям унизу.

У такому меланхолійному настрої він покликав свого найулюбленішого охоронця, довготелесого Колокотронія, і вийшов у його супроводі на вулицю. Колокотроній важко ступав по бруківці, ніби дерев'яними ногами, брови у нього насупилися, довгі вуса обвисали вниз; а король Мальхус був схожий на старого ковбасника, навіть руки мав рожеві, наче два шматки свіжої яловичини.

У вечірню пору виходить поезія на вулиці міста. Усі турботи забуто, а в утомі, що розлилася по тілу, є щось солодке й приємне. У затагнутих млою поглядах спалахують перші іскорки нічних снів; людина оглядається на прожитий день і здивовано помічає, що вся та метушня робочих годин була переважно і марна, й негідна. Присмерком на душу падає тьмянний відсвіт смерті, і на мить відкривається завіса потойбічного життя... У столиці вже горіло світло, хоча ще не встигли погаснути останні промені сонця. На вулицях снували тисячі людей найрізноманітніших станів. Ніхто не поспішав. Усі ходили повагом, ліниво переставляючи ноги; знайомі, зустрічаючись, віталися, з усіх боків чулися голосні, веселі розмови. Перед вітринами стояли купками елегантно одягнені дами; у світлі вуличних ліхта-

рів усі обличчя видавалися надзвичайно ніжними й чарівними... Тільки один чоловік нудьгував; його довге сухе тіло огортав чорний каптан, щоки були сухі й поморщені, на руді сиділо три великих персні; він ходив якийсь час уверх і вниз бруківкою, дивився заспано з-під сивих брів і нарешті зник у бічній вулиці.

Королеві було дуже важко й незручно. Люди штовхали його, він чув навіть дотепи на адресу своєї незграбності та величної зовнішності. Ні одна жива душа в цьому натовпі не знала його... «Я зовсім самотній на світі, це факт. Якби я скинув королівський плащ — кому я був би потрібний? Не маю нікого, хто б любив мене...» Вечір видався чудовий, а король Мальхус був сентиментальний з природи. Саме тоді, коли дрібні його очі зволожилися від сердечного болю, він разом зі своїм супровідником Колокотронієм дійшов до прекрасної крамниці персидських килимів; над входом блищала виведена золотими буквами назва фірми: «Йордан і Тимеус».

Король Мальхус не дуже дбав про фірми; цим займався його міністр; та й килими його не цікавили, особливо ввечері, коли на нього находила меланхолія. Але цього вечора він став як заворожений перед виставкою персидських килимів, а коли вертався додому, то ноги в нього тремтіли, а на душі було дуже приємно... За кілька кроків від нього раптом зупинився фаєтон, і з нього вийшла дівчина, ще майже дитина, у ясному платті, яке облягало привабно молоде трепетливе тіло. Король бачив біле личко і двоє глибоких, задуманих, темно-сірих очей.

— Чий це фаєтон? — запитав він Колокотронія.

— Із нього вийшла купця Тимеуса дочка, Милена Тимеус.

Цієї ночі король Мальхус до самої півночі ходив по килимах своєї спальні. Іноді зупинявся біля вікна й дивився, як блимають тисячі срібних зірок у небі. Здавалося йому, що вони лунуть усе ближче й ближче, а потім знову тікають у нескінченну далину... наближаються і тікають...

III

Дивні речі кояться на світі. Людина стоїть, і дивиться, і слухає — але нічого особливого не помічає; здвигне плечима й далі йде... Або вночі прокинеться серед якогось безглузкого сну, і те, що мигнуло повз її очі дванадцять годин тому, раптом чітко вирине перед нею... Правда чи сон?.. Ні, таке не буває серед білого дня, на очах у людей; то був сон... Обернеться на другий бік і засне...

Король Мальхус закохався. І це була та мрійна любов, яка накидає рожевий серпанок на очі й немовби двома солодкими білими руками виймає душу. Тіло ходить по кімнаті, по саду — душа не знає про це. Вона ширяє десь між зорями на вечірньому небі, у затінку самотнього парку, у фантастичній країні, якої ще не бачило досі людське око. І з-поміж зірок на вечірньому небі, і з-під темного листа в самотньому парку дивляться двоє глибоких, темносірих очей; усміхнулося біле личко, зашурхотіли шати — і знов розливається темна тиша навкруг...

Навіть зовні змінився король Мальхус. Його очі сховалися ще глибше за товсті спітнілі повіки; погляд затуманився. Якась неухважність і задума лягла на все його сприщене обличчя, на ріденьке їжакувате волосся поза вухами, на високу лисину і на незграбні простакуваті руки. Три дні підряд усі вікна в замку були завішені. Так наказав король Мальхус. Тільки увечері їх відслонювали, і король дивився на зорі в небі й на вогні в місті; мерехтіло все аж до обрію, мовби хто розсипав тисячі світлячків по вечірніх тінях, мовби хто розстелив по всій землі чорний оксамитовий плащ, всіяний діамантами. Король зітхав і мріяв...

Тоді вперше він став помічати речі, які досі були йому байдужі. Завважив раптом, що його постать якась вайлувата, що, — це вже зовсім погано, — навіть смішна й неприваблива. Якби обличчя було трохи акуратніше; якби губи, скажімо, були не такі товсті й елегантніше прорі-

зані; якби в очах таїлася тінь поезії... Усе не так!.. Одного ранку він покликав лікаря Ескулапа, щоб той порадив, як позбутися прищів. Ескулап був дуже вчений і поважний чоловік; носив довгу чорну бороду й окуляри, але як позбутися прищів, того не знав. Говорив він довго й розумно про пархи й особливо про кір, а потім про людське здоров'я взагалі, про прищі ж зауважив, що вони нешкідливі, навіть навпаки, з певного погляду корисні й варті уваги. При цьому розмахував правою рукою часом поволі, а часом так енергійно, що аж манжета злітала з зап'ястя. Король слухав усе це покірно, з пониклою головою; переконався нарешті, що він найнешасніша людина у світі; усі кланяються йому до пояса, а склянки води ніхто не подав би... Ескулап попрощався, і на сідницях у нього задригав вірно-підданський строгий фрак...

Минуло ще кілька днів, і король Мальхус зовсім ослаб; щоки зблідли, тільки прищі червоніли. І в такому невтішному стані похитнулися його моральні засади... Хоч як воно набридливо, але не можу втриматися, щоб тут знову не згадати той прикрий факт, якого всі ми більш чи менш соромимся і про який усе-таки вже тисячу разів було говорено. Річ у тім, що людина, доки нема ніяких спокус,— істота дуже моральна, добрий громадянин, ревний католик і т. д. Але як тільки заговорить плоть, не залишається в ній ніяких переконань і ніякої моралі. Це давня істина. Я тільки не розумію, чого ми соромимся і чому жалкуємо, що знехтували мораллю й віддалися тілесним утіхам. Я переконаний, що в тілесних насолодах чару набагато більше, ніж у найрафінованішій моральності. Написав би я тут цілком відверто й серйозно добру пораду: даймо спокій моралі і всьому, що стосується її, та й гріймося, доки сонце сяє; написав би цю пораду, але, здається, вона зайва, бо ще не було такої людини, яка заради моралі пожертвувала б склянкою вина чи шматком черствого хліба; мораль — це король без королівства.

М'якосердий і чесний, король Мальхус не раз гірко докоряв собі за свої гріховні хотіння. Але, як воно часто буває, бажання після цих марних докорів ще більше розпалювалися, і Мальхус аж стогнав од любовного шалу. Приходили йому в голову темні думки,— ті солодко-гіркі думки, від яких людина хмеліє, коли починає жаліти себе. Такий настрій, напівблаженний і напівболісний,— це перший крок до зваби й гріха. Хто пожаліє сам себе, той уже не вартий жалю; моральні принципи висять на грішній душі, як блаженське лахміття: один подих вітерцю — і їх ніде нема. Так настала мить — та мить, яку ми всі добре знаємо,— коли король Мальхус запитав: «А що ж таке, власне кажучи, гріх? Якщо на радість своєму серцю я поцілую ту прекрасну юнку, якщо поцілую й погашу світло, чи це пошкодить мені або їй? Навпаки. Обсиплю її всіма благами цього світу, і Милена буде щаслива, якщо коли-небудь якась жінка була щасливою. Навіть заради благополуччя держави я повинен задовольнити свої бажання; коли король хворий, то хворе й усе королівство, тому краще вчинити маленьку неправильність, ніж має страждати невинний народ. Треба було так зробити із самого початку. Володар не сміє пильнувати тільки своєї тілесної чи духовної вигоди; він раб обов'язку, і його основна й найпотрібніша чеснота — безкорисливість». Поволі король Мальхус приплив у пристань цілковитої неморальності, і так хитромудро виправдався облудник, що й не заперечиш йому.

Увечері цього ж дня міністр Сульфурій подався до будинку, де розмістилася фірма «Йордан і Тимеус», і виконав таке важливе доручення, що Тимеус знепритомнів із радощів і його мусили відливати холодною водою. І Милену кропили водою, бо вона теж зомліла. Коли ж свідомість вернулася до неї, вона скоріше сіла за стіл і написала листа Миланові, безтолковому студентові з передмістя...

А в цей час король Мальхус гуляв садом з непокритою головою й без плаща. Деревя стояли тісно одне біля одного; ніде не було вільного місця, і небо майже торкалося найви-

щик ялин. І йому захотілося пірнути в нього й попливти хтозна-куди... у нескінченність.

За десять кроків позаду нього стояв Колокотропій і розглядав задумливо золоту пряжку на королівській жилетці, з-під якої виднівся клаптик шовкової сорочки.

IV

На душі в Милана було спокійно й легко, анінайменша турбота не захмарювала її. Подивився на небо — воно було ясне, всіяне зорями. Одягнув піджак і всміхнувся. Захотілося йому заспівати серед вулиці пустотливу пісню, привітатися до зовсім незнайомої людини й розповісти їй щось радісне. Його серце було сповнене романтичних казок, його голова була сповнена геніальних ідей, його руки були сповнені незнаної сили.. Дотеперішнє життя йому здавалося надто спокійним, лінивим і навіть нудним; було воно солоденьким, наче сироп. Не знав, що діяти зі своєю молодістю,— його бажання виконувалися раніше, ніж він загадував їх... Він мірявся б з бурею, розкошланий, мокрий,— це було б щастя, це була б воля; боровся б із світом і долею, грався б зірками, як більярдними кулями.. Гей, королю Мальхусе, не простягай своїх рук!.. Мізинцем кивну — і пропало твоє царювання!.. Ось який він, король! Чого захотів! До сьогоднішнього дня я й не знав, що маємо короля... А чи не краще б на престол посадити поліно? Принаймні шкоди від нього не було б...

Ця думка його дуже розвеселила. Поділився б нею ще з кимось,— але вулиця, якою ішов, була тиха, безлюдна. Обабіч стояли молоді дерева, і тіні від них мережили дорогу. Ліхтарі горіли тьмяно і сонно, а на сході, де щойно показався місяць, небо було залите срібним сльвом. Те сльво росло щораз вище — уже посріблилися й високі платани в Тимеусовому саду. Довкола саду стояла залізна огорожа. Милан оглянувся навкруги, прислухався і перескочив через огорожу на пісок.

У саду було дивовижно тихо; дерева шуміли так боязко, так нерішуче, мовби зі страхом чекали глибокої ночі. Густі тіні лежали довкола; широке листя майже не пропускало світла. Милан, злякавшись своїх голосних кроків, ступав навшпиньках. Стежка ледве вгадувалася, тільки де-не-де поблискував пісок, наче його було потрушено срібними талярами. А часом робилося зовсім темно. Кругом бовваніли високі трояндіві кущі, сягали до самого неба дерева, ширячи над садом свої віти, ніби величезні чорні куполи.

Нікого не було під платаном. Милан сів на лавці; у цьому темному закутку ніхто б його не помітив, навіть якби стояв за крок від нього. Поволі його очі призвичаювалися до темряви, і сад відкривався перед ним, ніби розсувалася велика чорна завіса. Удалині блимали вогники ліхтарів один біля одного, мов мерехтливі світляки. Коли пролетів над деревами вітерець і гілля сколихнулося, один з-поміж них погас, але за мить замерехтів знову...

Милан був щасливий, серце його раювало. Він чекав свою кохану, і хоч вона не йшла, він, проте, був спокійний. Скинув капелюха, і легкі подуви вітерцю освіжували йому чоло... У цей час він зрозумів, що для нього починається нове життя, а старе залишилося десь далеко за горами...

Зашелестіли тихі кроки, мовби краплі роси впали додолу. І водночас погасли ліхтарі вдалині; Милан підвівся й обняв свою кохану; вона обвила його міцно обома руками, і її груди злегка тремтіли від плачу.

— Як би я жила без тебе... о Милане, Милане, без тебе я жити не можу...

Вона йому здалася такою дитиною, такою тендітною, що її тільки любити, її тільки захищати... сховав би її під плащ і пильнував, аби навіть найніжніший вітерець не торкнувся її. І такі дрібненькі були в неї рученята, таке злякане й довірливе було її личко і в сльозах були її сполохані очі.

— Не бійся, Милено, голубко моя, я твій коханий, твій брат і твій батько. Заберу тебе з собою, щоб ніхто не ображав тебе. Будеш спати в моїх обіймах і не знатимеш

печалі... Забудь того короля, до дідька всіх королів! І чого ти так стривожилася?.. Завтра зберешся та й підемо звідси.

Притулилась усім тілом до нього, аж під плащ йому сховалася, і її розпушене волосся впало Міланові на плечі, на груди.

V

Король Мальхус був зразковим володарем, про якого лише мріють народи під сонцем. Він нічим не турбувався, йому було марудно й неприємно, коли міністри чекали від нього якихось рішень. Хоч король і не мав звички роздумувати про такі речі, проте час від часу згадував про свої права й обов'язки, про свої стосунки з народом. А одного разу йому спало на думку таке незвичайне, що потім усміхався весь вечір і ще наступний ранок... Я тут сиджу, як бог, у порфірі та шовках,— а яка кому користь від мене, хто її має з тих, що кланяються мені до пояса? Чим я допоміг жебракові на вулиці, щоб він із побожною шанобою називав моє ім'я?.. Я символ; скажімо, для своїх сусідів — символ державної могутності, для підданців — символ єдності й обопільності; символ — це щось таке, як придатак до жезла й корони. Чому люди не поставлять собі якогось іншого символу — який би дешевше їм обходився і не мав ніяких забаганок?.. Зрештою, могли б легко знайти кращий символ — не такий з відвислим черевом і прищуватим лицем. Якби я й справді був найсильніший і найкращий, то не дивно було б... Але тут є ще якась причина. Як би то не було — а тут щось мусить бути. Люди звикли схилятися перед будь-ким. Вони звикли махати кадильніцею, і байдуже їм, який той бог — пузатий чи весь у прищах. Так само як звикли носити манжети, хоч вони їм без потреби, а то й заважають... Людина з природи — підлабуза й плазун. Хто повстає проти цього, той нічого не досягає, ще й для інших стає каменем спотикання. Так, боротися з природою небезпечно... Тому люди створили собі

бога й короля і першою заповіддю зробили послух та схилання. Хто найстаранніше розмахує кадильницею, той потрапить у двір і на небо...

Король Мальхус стрепенув головою й засміявся. У золотій лампаді на каміні горіла запашна олива, і солодкий аромат розпливався по кімнаті.

З підлабузництва створили собі короля, із зловтіхи — державу. Бояться один одного, нищечком підстерігають ближнього, чи не знайдеться де в нього неприкрите місце, щоб увігнати ножа. Заздрять, що в когось є лахман на тілі, шапка на голові. Це не зграя вовків, що вистежує здобич; тут вовк іде проти вовка, кожен дбає тільки про себе, тільки про свою вигоду... Тому вони й створили собі державу та закони; аби тільки сусід був у кайданах — то власних оков зловтіха й не бачить... Нікого не турбує, що він не належить собі, що зрікся своєї волі, що продав себе; йому досить, що всі інші навколо нього продані... Дерево росте і розвивається, як хоче; а людина дозволила обрізати собі віти і задоволена, — бо не може вирости дуб із верби!.. Тьху!.. Хто зріже їх під корінь, той зробить, як вони заслужили.

Сердився мовчки король Мальхус, проте на обличчі в нього грала усмішка. Ця усмішка була дуже дивна — напівіронічна, напівторжествуюча; губи йому ніби кривилися, і все-таки він весело кліпав очима.

«Цікаво дізнатися, наскільки обчухрані ті люди, — як глибоко сягає їхня підлість... Гм!.. Доки я шмагатиму одну половину, друга буде мене захищати — із зловтіхи. Як псів, їх легко відбатожу, а решта мені руки лизатиме... Така їхня натура...»

І відразу відчув себе щасливим у своїй вищості. Відчув себе щасливим, що високі стіни відділяють його від людей, що жодна людська нога, крім його, не може ступити в королівські палати й королівський сад. Тут тихо й спокійно — мов у сні, на каміні горить запашна олива... Його серце дивно затьохкало, і він подумав про свою кохану... Гук-

нув би з канапки: «Милена!» — й ліниво сперся б на подушечку. Лампа тьмяно світила б тремтливим голубим вогником, ліжка, і канапа, і всі меблі потопали б у темряві. За дверима почулися б легкі кроки, двоє білих рук розсувають завісу і до нього підходить вона, в білосніжному халаті, по-дитячому гарна, золотоволоса. Сідає біля нього, й обвиває рукою його шию, і схиляє свою голову до його плеча... Заплющив очі, і видиво росло, дивно відсвічуючи, ширилося в нескінченність... Перед його поглядом виринув палац, якого поставить на її честь. Досі людські очі ще не бачили нічого такого. То буде справжнє королівство — багатство цілого народу. Дерева всієї землі шумітимуть у парку, який тягтиметься від річки до річки, у ньому будуть озера, гаї. Посередині підніматиметься палац із білого мармуру, по стінах якого витимуться троянди із щирого золота. Хто переступить поріг, на того війнуть дивні пахощі; серце його сповниться солодкими снами, і він не бажатиме більш нічого... І все-таки король Мальхус був невдоволений своєю фантазією: усе, що він збирався зробити для коханої, здавалося йому надто дрібненьким, буденним, її не вартим...

Дзенькнув у дзвінок і звелів слугі покликати Сульфурія, міністра. Слуга пішов і довго не вертався. Король подзвонив удруге, але слуга не приходив. І тоді дуже розсердився король Мальхус...

У домі купця Тимеуса тим часом лунали зітхання і плач. Сам Тимеус бігав по кімнатах, заламував руки і смикав себе за бороду. Уночі пропала Милена і не з'являлася. Не було її у приятелів, ніхто її не бачив — як у воду канула... Прийшов королівський лакей, послушав, що сталося, та й з пониклою головою вернувся до замку.

Містом пройшла чутка, що в короля втекла наречена. І сміялися люди на вулицях, сміялися в готелях і кафе, у лазнях і перукарнях. Дужий сміх розлягався з ранку до вечора: лунав з усіх боків, піднімався вгору, мов на крилах, бився у вікна королівського замку.

Сульфурій чув те глумливе стукання, і його морозом обсіпало по всьому тілу, а коли об одинадцятій нарешті зважився з'явитися королеві перед очі, то мав жалюгідний вигляд, коліна в нього тряслися.

— Милена пропала... втекла з якимсь студентом.

Король дивився на нього по-дурному вибалушеними очима, розкривши рота. Руки його лежали спокійно на колінах, і він ані поворухнувся, ніби скам'янів... Не відчув ні гіркоти, ні болю, тільки здалося йому, що стіни довкола нього порожні й голі і що в цю мить сірі хмари заволокли все небо.

VI

Ясно було цілий день, а коли зайшло сонце, зі сходу насунули хмари. Лише де-не-де ще світилися вогники на просторах рівнинах; морок густішав, небо притискалося дедалі щільніше до землі. Почувся глухий гомін — прокинулися ліси... Удалині лежало щось могутнє, чорне... і тепер воно застогнало, підвело голову й почало розводити руки.

Розбитою дорогою поволі котився незграбний старезний фургон. Тент на ньому був надзвичайно великий, з міцного зеленого полотна; верхня частина фургона мала округлу та продовгасту форму і нагадувала ті прекрасні, посередині роздуті чашки, з яких часом п'ють каву або чай і які на виставці порцелянових виробів стоять на верхній полиці, розмальовані барвистими квітами чи різними зворушливими візерунками... Ця здорова посудина була темно-зеленого кольору, не мала жодної квітки, натомість до самого верху по ній поналипало болото. Спереду сидів зігнутий старий чоловік у чорній барашковій шапці; він рівномірно похитувався з боку на бік; очі мав заплющені; віжки ледве тримав у руках, і коні йшли, як їм хотілося.

У фургоні було повно різних скриньок і пакунків, а в глибині сидів Милан, тримаючи на руках Милену. Вона спала. Іноді раптом ворушилася і ще тісніше тулилася до нього.

Він дивився на неї, морщив чоло, а губи все одно всміхалися.

Стемніло зовсім; за обрієм стугоніло, ніби десь удалині підстрибував віз по бруківці. Візник прокинувся; важкі краплі впали йому на руки й на обличчя. Він позіхнув голосно і смикнув віжками; а фургон котився поволі, як і досі.

Пробудилася й Милена і здивовано оглянулася круг себе. Першої миті затремтіла зі страху: під нею гойдався фургон, а довкола залягла темрява. Ніяк не могла збагнути, де вона, і вже крик підкотився їй до переляканих губів... Милан нагнувся над нею і погладив її по лобі.

— Гей, чоловіче, чи нема де поблизу якої підходящої хати?

— Жодної.

— Зовсім нічого, ніякого пристановища?

— Там на горі стоїть замок... але кат його знає...

— А чий то замок?

— Там живе сам дідич і не приймає нікого; уже двадцять років сидить самотою і п'є.

— Проїжджатимемо повз той замок?

— Ні... півгодини треба ще йти до нього на гору.

— Уставай, Милено! Підемо.

Милена потерла очі й поволі підвелася:

— Куди підемо?

— У замок, півгодини ходи звідси... А хіба ти ще не знудьгувалася в тому ковчезі? Сьогодні ввечері спатимемо на перинах... Гей, зупиніться!

Обережно вибралися обоє із-за скриньок та пакунків і ступили в болото.

— Щасливої дороги, добрий чоловіче. Якщо вірите в бога, то він вам сто крат відплатить; а якщо не вірите в нього, то мені жаль, що я мав із вами справу... Як дістатися на гору?

— Дорога перед вами; доки буде пісок під ногами, значить, ви йдете правильно. Щастя вам!

Повернули вони просто на ліс, і справді — під ногами захрумтів пісок. Не було видно нічого. З дерев падали великі краплі, і Мілан накрив Милену й себе плащем.

— Тобі не страшно, Милено?

— Страшно... тут така тиша.

— Ось тобі страшно!.. А якби ти знала, які тільки чудовиська ховаються поза стовбурами й зирять на тебе!..

— Ой Милане!

— Правду кажу!.. Чуєш, як шелестить листя під деревами, ніби хтось підкрадається нишком?.. Підступає ближче, зупинився; може, стоїть коло тебе, а ти й не бачиш його.

Тремтячи, вона вся притулилася до Милана; він лівою рукою взяв Милену за руку, а правою — пригорнув її до себе.

— Тобі страшно, Милено!.. А знаєш, ті страхи круг нас бояться самих себе... Якось уночі зайшов один з них у замок; нікого не було в кімнатах, і він побрів собі тихо з одної кімнати до другої. А в останній стояло високе дзеркало від підлоги до стелі, і коли той страх побачив у ньому себе, то так перелякався, що й упав... Вони вештаються коло людей тільки з цікавості та поваги; якщо ж їм здається, що хтось помітив їх, вони притьмом тікають у ніч; а якщо їх застукаєш зненацька, так на місці й кам'яніють і ворухнутьися не можуть.

— А де вони, ті страхи?

— Усюди. Кожна річ у лісі жива, скрізь ховаються духи. Ось я вдарю палицею по цьому барбарисовому куші... Чуєш, як зітхнуло й задримало? То я духа збудив. І тепер він буде зітхати й труситися всю ніч до самісінького ранку... Деякі поприростали до землі, вони звиваються, тремтять, простягають руки. Інші ходять навколо, згорбившись, тихо й широкими кроками; їх повно в лісі.

Дорога ставала дедалі вужчою й крутішою; гілки схилилися низько, торкаючись листям їхніх облич. Краплі падали все рідше, хмари ніби розійшлися. Можна було розрізнити зблизька окремі стовбури, виднілися низькі шатра

букових і дубових крон... Раптом ліс розступився. І вони побачили перед собою велику будівлю з балконами й вежами; готичні вікна були вузькі й високі; тільки в одному горіло світло, і проміння з нього, ніби золотий місток, лягало додолу. Милан тричі вдарив кулаком у ковану браму, аж глухо загуло, мовби обіззався з далини дзвін парафіяльної церкви св. Отмара. Високо над брамою відчинилося заграшоване віконце:

— Хто там?

— Чи приймає твій господар некликаних гостей і подорожніх, яким ніде переночувати?

— Ні!

— Він має рацію. Скажи йому, що до нього прибуло двоє людей, яких він радо привітає.

— А де пани залишили коней?

— Це тебе хай не обходить.

Понуре обличчя зникло, й почувалися кроки по камінних сходах. Зарипіла брама; перед ними з'явився скарлючений воротар, його обличчя було ще потворніше. Заморгав очима, розтягнув губи й уклонився... Вони пройшли через велику чекальню, далі йшли вузькими високими коридорами, піднімалися сходами. Воротар ніс ліхтаря в руці, і його скупі промені ледве освітлювали закопчені стіни та склепінчасту стелю... Нарешті відчинив двері, заглиблені в стіну, і яскраве світло хлюпнуло на коридор. На двох високих канделябрах горіли свічки; і більш нічого в передпокої не було. Стіни були голі, тільки на долівці лежали килими. Від стелі до самого низу спускалася темно-червона завіса; очевидно, дідич з великого залу зробив дві або й три кімнати. Склепіння стелі підпирали по боках готичні колони, капітелі яких були прикрашені камінними трояндами.

Милан відгорнув завісу.

Серед кімнати стояв незмірно великий круглий стіл, а за ним сидів дідич у сорочці й спідніх штанах. Виднілася товста червона шия й кошлаті груди. Голова була довгаста,

доверху звужена; то тут, то там по ній стирчали жмутики сивого волосся. На обличчі випинався червоний м'ясистий ніс, який надавав усій постаті серйозного, владного вигляду; тільки нижня губа відвисала сонно й ліниво.

І ця частина залу була умебльована досить невибагливо; три стільці з високими бильцями стояли круг стола; ліворуч підносився великий камін, а над ним висів канделябр із засвіченими свічками.

Милан привітався до господаря.

— Воротар нам сказав, ваше благородіє, що ви не приймаєте гостей і подорожніх, яким ніде переночувати.

— Цілком правильно він вам сказав.

— Так думав і я і тому подався зі своєю нареченою просто до вас. Річ у тім, що там, де приймають подорожан, ліжка звичайно абиякі, простирала брудні, а ковдри, якщо вони є, то порвані й смердючі. А в деяких місцевостях навіть ліжок не мають — кладуть людей на солому під дірявим дахом, і вночі вода капає вам на голову. Ви знаєте, як це неприємно?.. Колись таке з нами було... Накажіть, ваше благородіє, моїй нареченій, хай сяде.

— Прошу, панно...

Дідич вимовив ці слова механічно, а з обличчя в нього не сходив вираз великого здивування.

— А втім, нас привели сюди інші обставини — я Милан, студент, а це моя наречена, панна Милена Тимеус...

Дідич трохи підвівся:

— Дозвольте, пане студенте, все-таки запитати вас, чого ви так... якого дідька ви волочитесь по світу і нарешті прийшли до мене?

— Королеві спало на думку обрати мою наречену собі за жінку...

Тут дідич зареготав, аж луна пішла залом; від сміху текли сльози по його щоках і все тіло тряслося... Милан тим часом помітив з обох боків його стільця довгі ряди зелених пляшок; на столі стояла срібна чаша, подібна до келиха.

— Король Мальхус, кажете?

— Король Мальхус.

І дідич знову зареготав.

— Чи йому одної було мало?.. Сідайте, прошу!.. Да-
виде!

Відхиливши завісу, увійшов чоловік з бородою, у дов-
гому халаті, підперезаний; скидався на капуцина.

— Приготуй панам вечерю і принеси ще дві чаші.

Відразу його обличчя стало поважним; спершись ліктем
на стіл, він глянув Милені просто в лице.

— Я сьогодні ввечері спорожнив дванадцять пляшок;
спорожнюю їх двадцять підряд, але після десятої стаю сен-
timentальним. Коли помітите по мені щось таке, дорогий
мій, попередьте мене.

Давид приніс чаші, дідич налив гостям і собі.

— Я стаю сентиментальний після десятої чаші, але коли
переді мною таке обличчя, як у вас, панно, то й після
п'ятої. Востаннє я бачив таку красу двадцять років тому...
Мій воротар дуже кумедний чоловік, ви, мабуть, відразу
помітили це... Річ у тім, що двадцять років тому я втратив
дружину і все чекаю, що вона повернеться. А воротар
приводить до мене всяких негідних жінок, хоч я велів, щоб
він нікому не відчиняв; звісно, я скидаю вниз по сходах
і їх, і його... Прошу, панове, чаші повні...

Милан був трохи здивований, а Милену хилило на сон.

— Безперечно, тут у замку дуже гарно; тільки привиди
тривожать мене...

Милена почула ці слова крізь дрімоту й розплющила
очі. Саме Давид приніс вечерю.

— Пригощайтесь! Той шахрай, треба вам сказати, та-
кий недбайливий, ріже переважно тільки старих гусей; але
не гнівайтесь на нього — відколи пішов з монастиря, зро-
бився меланхоліком.

— Привиди, кажете, тривожать вас? — запитала Ми-
лена.

— Привиди. Щоночі швендяють тихо по кімнатах, без шуму відчиняють двері та вікна, а вдосвіта щезають.

— Вони вам, мабуть, надокучають,— обізвався Милан.

— Звичайно. Мені здається, що ці привиди навмисне хочуть мені дозолити. Спочатку вони були досить чемні, ледве рухалися. З'являлися, мов тіні; отак прошмигне по-під стіною і зникне, ніби свічка блимнула. Мене аж у піт кидало. З часом я звик до них. А вони мовби помітили це — і стали поводитися вільніше. Зараз юрбами ходять по замку, і, скажу вам, то вже ніякі не тіні. Іноді біля самих очей мигне кошава рука. Хто зна, до чого б дійшло, якби я не взявся на хитрощі. Вдав, ніби дуже боюся їх, і вони залишили мене в спокої...

Милена тремтіла від ляку.

— Що ви думаєте про цих привидів? — запитав Милан.— Хто це, на вашу думку?

— У галереї висять портрети моїх предків та інших людей. Старі вже, потемнілі картини. Таких обличчя ви ще не бачили в своєму житті. Брови довгі, кошлаті, а очі дивляться з-під них злякано й мрійно. Вбрані ці люди в дивовижний старовинний одяг. У лицарів великі мереживні коміри, рукави з буфами та обшиті золотом і червоною китайкою; на руках шкіряні рукавиці до ліктів, і спираються вони на срібні рукояті мечів... Жінки в давнину були інакші; такого волосся й таких очей тепер немає; такі обличчя тільки в снах з'являються... Справді, коли ви будете проходити поволі моєю галереєю, ваша голова обважніє й думки збентежаться... Ті люди вночі виходять із рам; можете собі уявити, як їм нудно,— а мені...

— Отже, це привиди?

— Так, панно. Я б уже давно розпрощався з ними, та жаль мені їх.

Милена теж відчула якусь дивну симпатію до тих замріяних дівчат із давніх часів, і очі її сповнилися задумою...

VII

Двір короля Мальхуса був повитий великим смутком. Сам король показувався тільки своїм вірним слугам... Одного ранку, проходячи садом, він помітив, що листя почало жовтіти; і від цього печаль його стала ще більшою. Ішов далі самотньою алеєю; дерева стояли обабіч поважні й тихі; не ворушилася жодна гілочка. Сонце світило за гаєм; у гіллі й на високих стовбурах блищали, переливаючись промінням, краплини роси. Неподалік над ставком хилили додолу віти плакучі верби; самотній лебідь плавав з самого ранку по темній воді, наче білосніжна купава, що відірвалася од підводного стебла... Раптом усе над ним стрепенулося й зашуміло; краплі роси впали на плащ, в обличчя дихнув холодний вітерець. Ніби сонце за гаєм змахнуло своїми світлими крильми... Він почував себе нікчемним, негідним тих милостей, що ними його обдаровував той чудовий ранок. Насолоджувався чистотою світла, яке щойно народжувалося з моря... Усе довкола нього жило й дихало, задоволене само з себе, оповите світлістю й красою,— тільки радій. Але вся радість того ранку, відчував він, дісталася йому неправдою або подарована була тільки із співчуття... Цей таємничий солодкий шурхіт лунав не заради нього, сонце сяяло не заради нього, троянди пахтіли не заради нього. А в його серці не було нічого, чим би він міг відплатити за цю мимовільну щедрість. У його серці не було світлості... І здалося йому, що стоїть, ніби жебрак між королями, ніби всохлий стовбур між зеленими деревами. Жодного задоволення не має від життя — мовби він лише дух без тіла й без бажань...

Для нього це були печальні години. А вночі його брав страх. Тільки темніло, він наказував засвічувати всі лампи в замку; і світло цілу ніч лилося з вікон далеко навкруги. І серед цього смутку йому все одно було незмірно нудно. Ходив по кімнатах, доки зовсім стомлювався, а тоді вже ні сидіти, ні думати йому не хотілося... І раніше йому було

не до роздумів; цілими годинами він дивився в стелю й грався пальцями, і спокійно вставали ранки та приходили сутінки... А тепер дні повзуть дедалі сонливіше й повільніше, ніби дрімота на них напала. Стрілки із слонової кістки на чорному циферблаті годинника ледве-ледве пересуваються; між хвилинами лягає вічність.

Король Мальхус ясно збагнув, що він безсилий, як новонароджене дитя. Він, Мальхус, безсилий; Мальхус з відвислим животом і прищуватим обличчям. Усю силу забрала якась невідома істота, що називається королем і якимось чином через нещасливий збіг обставин пов'язана з ним. Вона огортає його, як плащ,— а якщо він скине того плаща із себе, то залишиться голий і вбогий посеред дороги, без шматка хліба і без становища. Король наказує — і гнуться спини довкола, а Мальхус проситиме — ніхто ані пальцем не кивне...

Увечері, коли все стихало в замку, йому хотілося кинути жезл і корону на трон,— відпустити короля між інші символи й привиди, а самому нишком гайнути на вулицю. І так серед вулиці народилася б нова людина — Мальхус. Він мав би руки й ноги для того, щоб вільно рухатися, як усі люди; мав би свій язик, свої думки, свої турботи. За ним не стояла б примара, яка вичавлює слова з його вуст, переставляє ноги йому, наче каліці, приймає подарунки й поклони... Він сам, своєю веселою силою, здобуватиме собі подарунки й поклони і сам тішитиметься ними... Хтось би напав на нього з лайкою. «Шахрай... телепень!» Чи ви чули: «Шахрай... телепень!», тобто «телепень Мальхус!» Мальхус існує, бо він телепень і шахрай. І, всміхаючись, він засукав би рукави та, всміхаючись, надавав би лящів. Він, Мальхус, даватиме ляпаси; ніхто інший; не та мара, кожний ляпас якої з вдячністю занотовують.

Він так попустив віжки своїй фантазії, що аж сам злякався.

Він, Мальхус, не буде таким йолопом, як інші люди. Не нотуватиме з вдячністю нічиїх помордасів, навіть від мари.

Він взагалі не визнаватиме ніяких примар. Навпаки — дулю тицьне під ніс усім цим висвяченим почварам: церкві, державі, моралі і т. д. Я, Мальхус, живу собі, як мені любо. Що маю і що можу здобути своїми руками — усе моє... З милості ніхто нічого мені не дав; і моему батькові було байдуже до мене, він думав тільки про своє задоволення; бо ж нема такої людини, яка б не дбала про себе... Влаштую собі приємне життя... Як буду справжньою людиною й належатиму сам собі, не поступаюся ні перед ким ані одним своїм бажанням. Братиму, що мені сподобається і чим зможу покористуватися, — силою чи хитрістю; взагалі житиму правом сильного і власним розумом. Законами хай турбується той, хто їх придумав і кому вони до вподоби. А я й не подумаю гнутися перед мертвими буквами та застарілими теоріями. Хто сильніший, той мене змусить коритися йому; але й я гав не ловитиму, при першій нагоді вдесятеро поквитаюся з ним... Ах, я б не хотів бути лицеміром, як усі інші без винятку. Вдають, ніби ниць падають перед богами, а найщасливішими себе почувають тоді, коли їм вдається ошукати своїх богів. У поросі лежать перед богами й запевняють їх у своїй відданості, — але всі ті молитви — це підла надокучливість укупі з надією на поживу... Я не в'язну, і не чекаю чогось, і не рачкую в поросі; що здобуду своєю силою, те матиму; а чого не зможу, до того мені байдуже...

Стрепенув головою й здивувався; йому здалося, що забрів кудись далеко від замку. І все-таки йому було приємно; почував себе так, ніби щойно помстився над ворогом. Але цей блаженний настрій тривав недовго; коли глянув на свою простору, оздоблену мертвим багатством кімнату, чоло його зібралось зморшками і губи стислися...

Цієї ночі він довго не спав, аж доки не почало дніти над містом. Заглибився в історію, і мерці один за одним підводилися й ходили по залу. Прийшов угодований Нерон із жирним п'яним обличчям, з меланхолійною арфою під пахвою та кривавими словами на губах... Король Мальхус

читав, і очі його всміхалися лукаво й задоволено... Ото був чоловік, той п'яниця Нерон! Копнув примару в одне місце і сів сам на престол, Нерон. І сидів на престолі міцно, не приховуючи своїх пристрастей, не криючись із пияцтвом... Він мав рацію... Людина досягає того, що дається досягти. Якщо їй захочеться людської крові, накаже відтяти пару сот голів; якщо їй захочеться живих смолоскипів, накаже зробити й живі смолоскипи. А чом би й ні, коли має таке бажання? Кому не подобається, хай спробує силою домогтися свого права. Кожен тримає право в своєму кулаці і своїй голові. Хто покликається на писані букви, той дурень. Якщо тобі Нерон не до вподоби, то спробуй убий його,— або принаймні ошукай!..

Навіть уві сні з королевого обличчя не сходив вираз бундючності й задоволення. Коло ліжка слабко горіла лампа, і світло від неї блукало по червоних прищах... Надворі народжувався день; небо над містом дедалі білішало, над самотніми алеями парку поволі котився туман. А далеко за лісом вставало ніжне оранжеве світло; над обрієм висіла тонка хмаринка, і її краї палали, мов золоті...

Другого дня король скликав усіх міністрів і радників. Сіли вони круг великого стола, по-святковому вбрані, подібні до розцяцькованих ассирійських ідолів. І бороди мали переважно такі, які були звичайно в ассирійських ідолів. На чільному місці за столом усміхався король Мальхус; він ще ніколи не був такий веселий.

— Панове, пропоную вам надзвичайно важливий указ, вивчіть його і негайно оголошіть народові.

Схилося тринадцять хребтів. Король Мальхус поклав на стіл аркуш паперу. Міністр Сульфурій узяв його з шанобливим уклоном і приготувався читати. Але відразу ж на перших словах запнувся: кахикнув, оглянувся спантеличено круг себе і знову став читати поволі й непевним голосом: «Його величність король Мальхус наказує!

Любов між людьми різної статі є негідним, гріховним почиттям, яке аж ніяк не личить шляхетному родові люд-

ському, створеному для бога, високих помислів, святих ідеалів та інших величних справ.

Виходячи з цього, наказую з сьогоднішнього дня по всьому королівству заборонити все, що має будь-який зв'язок з любов'ю, тобто заборонити самі її причини, як-от: побачення молодих людей різної статі, писання спокусливих книг, співання любовних пісень і т. д.; заборонити її зовнішні прояви, а саме: поцілунки, несміливі зітхання, непристойні доторки, прогулянки вдвох по відлюдних місцях і т. д.; заборонити, нарешті, її наслідки, тобто: заручини, одруження і т. д.

Хто порушить якусь із цих заборон, той буде скараний на горло.

Дано такого-то дня року божого...»

Ассирійські ідоли мовчали, як німі, а королеве обличчя розпливалося в посмішку, очі кліпали, мовби перед ними палали тисячі вогнів, губи тряслися від радості.

Указ було оголошено ще того самого дня.

VIII

Людині та чи інша річ може здатися надто вже дурною й непотрібною, а приглянеться уважніше — аж то таке собі безневинне й нешкідливе. Так воно й з різними законами та указами. Подивиться людина на всі ті незліченні параграфи — волосся їй дибом стане: невже можливо досягти такої святості, невже можливо кожне своє діло увібгати в прокрустове ложе законності?.. І тоді поволі відкривається істина. Із святих законів кплять давно відомі егоїстичні нахили. Важко їх розпізнати, бо вони ходять у фраку — у такому, який у моді: у фраку церковних заповідей, у фраку гуманності, у фраку державних законів або в будь-якому іншому висвяченому фраку. Нахили незмінні, змінюються лише фракки. Можна все робити, тільки треба пильнувати, щоб фрак не сповз із плечей. Можна й красти, можна й убивати — у святому фраку все сходить з рук.

Тому, зрозуміло, найбільші негідники є водночас і найпалкішими поборниками святих фраків... А хай людина буде найневинніша і кине фрак під ноги — її поб'ють камінням. Відрізняється людина без фракa від людини у фракy, як відрізняється погано вихований вуличний пес від пса, що дримає на канапці із шовковою стрічкою круг шиї...

Указ короля Мальхуса викликав загальний подив. Люди кивали головами, презиралися, кліпали очима. У кожного підданця родилася своя думка, але ніхто не спішив відкривати її. Тільки одні були сумні через ту думку; інші, особливо жінки, зітхали, коли бачили королів портрет, що блищав у червоній рамці і червоних прищах.

У неділю в столичній церкві було відправлено месу, але ні дзвони не дзвонили, ні органи не грали. Тихо й статечно пересувалися старі прелати перед вівтарем; миряни стояли на колінах і ревно молилися за здоров'я свого короля.

IX

Милан несподівано посварився з дідичем. Це сталося одного вечора в дуже дивний спосіб...

У замку Милан і Милена жили собі спокійно, ходили по темних коридорах, які перехрещувалися без кінця і у всіх напрямках. Із стін на них дивилися барельєфи зі сценами з давніх любовних історій і рицарських пригод; грубо витесані обличчя з широкими, плоскими щоками й товстими губами. Кожної миті обоє очікували, що навпроти їм виступить високий чоловік у стародавньому вбранні, у завітчаному пір'ям ширококрисому капелюсі, у рукавицях з жовтої шкіри і з великим мечем при боці... Іноді вони заходили до каплиці, зовсім забутої й запущеної. Двадцять років не бував у ній священник. Замок на дарохоронильниці заіржавів, що його вже не можна було відімкнути; на вівтарі і на образах лежав товстий шар пилу; двадцять років тому його востаннє стирав паламар парафіяльної церкви св. Отмара. Статуї були мов загорнені в покривала; павуки

заснували їх від верху до низу. На картинах ледве можна було розібрати обличчя; від вогкості вони почорніли і де-не-де взялися пліснявою... У Милени серце завмирало, коли вступала в каплицю,— вона ходила тут навшпиньках. Їй здавалося, що все довкола неї лише дримає з напівзаплющеними очима, а щойно залунають поблизу голосні кроки — воно прокинеться й почне болісно зітхати.

Під каплицею був могильний склеп; спускалися до нього, запаливши свічку, але в затхлому повітрі свічка горіла тьмяно, і її слабке світло ледве розсувало могильний морок. Униз вели десять сходинок із сивого каменю. Низькі залізні двері хрипло рипіли, коли відчиняли їх. У склепі попід стінами лежали труни; біля задньої стіни вони були покладені по три одна на одній, і Милені було жаль тих, які спочивали на самому споді. Подекуди виднілися написи, висічені в камінній стіні; але їх було важко прочитати, бо зтяглися пліснявою. Над незграбно видовбаним серцем було написано великими літерами, що рицар Юрій Крутогорський із Крутої гори помер від незмірної любові; але де лежали його останки, того Милан і Милена не знали. А над серцем і написом виднілося бородате обличчя з кушуватими бровами й широким носом. Художник не докінчив портрета; мабуть, тодішній господар замку з якоїсь причини прогнав його. Милан і Милена стояли перед незакінченим носом і думали про нещасного рицаря Юрія...

Навколо замку розкинувся праліс, могутні дерева з товстими стовбурами сягали майже неба. Увесь день вони шуміли й зітхали, а під їхніми густими кронами завжди панувала напівтемрява. Тільки до битого шляху вела піщана доріжка; більше ніяких стежок не було, усе заросло густим чагарем, а на землі гнило листя, аж нога загрузала в ньому по кісточки... Милан і Милена часом забрідали в цю самотність; тут було так глухо, що вже за сто кроків од замку вони розгублювалися, куди йти. Віття заступало небо й обрій з усіх боків, і вони могли орієнтуватися тільки по

слідях своїх ніг. Коли сонце схилялося на захід, тут западала ніч і з чагарів озивалися таємничі голоси...

У цей час Милан і Милена помітили таке, що стало дедалі більше непокоїти їх... Знайшли вони собі затишне місце, Милан обняв Милену, а вона, притулившись до нього, обвила його руками. І де б це не було — раптом зашелестить за ними, і ось уже дивиться на них дідич з наморщеним лобом і кислим виразом на обличчі. Далі зігнеться й зникне раніше, ніж вони встигають отямитися. Милену заливає краска по самі вуха, а Милан хмурить брови й кусає губи. Він ішов за ними в капицю і в склеп, стежив по коридорах і в лісі. Іноді він хропів п'яний на долівці, загорнувшись у килими, коли Милан і Милена тихенько вислизали з замку, а через якусь хвилю вони вже бачили за десять кроків позад себе його обридлі вуса... Пив без передиху; від зорі до пізньої ночі ходив Давид у льох та із льоху, а підлога була так заставлена пляшками, що двері вже не відчинялися навстіж...

Якось після вечері, набравши дуже поважного вигляду, він сказав таке:

— Найсвятіша річ на світі — це гостинність. Кого я запросив пити моє вино в моєму домі, той мій господар. І як ми ходимо під одним дахом, так само одні заповіді божі над нами.

Милана й Милену почала розбирати цікавість.

— Вам, очевидно, важко так дико й недостойно жити. Як відчуває себе нещасним справжній християнин, що не виконав божого наказу, так і ви, я переконаний, відчуваєте себе нещасними, якщо плотська пристрасть ще не вбила того почуття у ваших серцях. Тому я вважаю своїм обов'язком, як ваш опікун і захисник, нагадати вам про церковні приписи і водночас застерегти вас від проступків і гріхів... Я був відвів вам спільну спальню; але, роздумавши гаразд, я збагнув, що вчинив недобре, за що мені колись доведеться відповідати на суді божому. Якщо ви

забажаєте разом помолитися чи пом'янути померлих, у вашому розпорядженні каплиця й могильний склеп; а спальні вам я виділив якомога далі одна від одної — одну в північному, другу в південному крилі.

Милена опустила очі; а коли дідич закінчив свою мову, їй нараз увесь замок і вся околиця видалися пустельними й осоружними. Милан хотів щось відповісти, але передумав перш, ніж зронив слово. Подивився дідичеві в обличчя: воно було поважне й спокійне...

Щойно звечоріло, Милан подався у свою спальню. З високого вікна було видно тільки безкрай темний ліс; верхівки дерев злегка пригиналися, ніби невидима рука гладила їх. Небо було зовсім темне — без місяця й зірок. Милан відчував гіркоту на серці; спальня здавалася йому самотньою й страшною — зі своїми високими чорними стінами, склепінчастою стелею, великим ліжком у кутку, що скидалося на смертне ложе. Приходили йому в голову всілякі неприємні думки, і він віддавався їм з якоюсь насолодою.

Холод проймав його від самотності й нудьги. Коли скидав піджак, почав картати себе, що так легко послухався цього дурного розпорядження. Кинув піджак на стілець і сів роззуватися. Оглянувся на постелю, і йому перехотілося спати. Підійшов знову до вікна. На сході пробивалися перші бліді пасмуги місячного сяйва; ніби молоко, воно розливалось все ширше і вище; на півдні мерехтіла золотим відсвітом вечірня зірка. Небо ставало дедалі яснішим, а ліс темнішав; уже не розрізнялися верхівки дерев — усе було чорним, втратило свої обриси, наче розлилося море аж до самого обрію...

Нараз він стрепенувся, підвів голову і напружив слух. Його пройняв неспокій, хоча нічого не змінилося навкруги. Тиша була така глибока, що почув би, як у лісі хруснула трухлява гілка... Від незрозумілого страху в нього затремтіли коліна; він одяг піджак і вийшов у коридор. Ніде не було жодного вогника. Ішов навіпамацки, тримаючись стіни;

часом спотикався, і тоді глухо відлунювало під високим склепінням...

За рогом побачив у кінці коридора світло і почув стишenu, але поспішну й палку мову. Біля дверей стояв дідич у самій сорочці, видно було його сухі стегна, порослі довгим волоссям. Обличчя у нього було блідувате, а очі — червоні й вибалушені. Рукою тримався за клямку, а коліном і ліктем налягав на двері, які поволі відхилялися, ніби хто їх підпирав зсередини. Милан на мить скам'янів од несподіванки.

— Ах ти стерво... така твоя побожність!

Милан сам незчувся, як це вихопилося в нього; і перш ніж затихла луна від його голосу, дідича не стало, тільки за рогом мигнула біла сорочка і зробилося темно... Милена тремтіла, ані кровинки не було на її лиці... Вони розбудили воротаря і серед ночі покинули замок.

Ніч була чудова, як жодна досі. Після півночі все ожило довкола. Жило дерево; хто слухав, як воно шумить, бачив, як листя на ньому звивається й тріпоче, той розумів, що душа є не тільки в людини. Те, що досі було приховане, набрало чітких обрисів. Проходили повз них лісові духи, пролітали над ними, йшли їм назустріч. Але Милан і Милена не відчували ніякого страху. Їхні очі були веселі й широко розплющені, солодка радість заливала їхні груди. Коли дорогу їм заступали гілляки, з'являлася рука й відхиляла їх. Ступали вони по килимах, серед незлічених слуг, мов король з королевою; ішли через зали, яких ніде більше нема. Небо прихиялося до них, і з безмежної стелі їм світили тисячі ліхтарів...

Прийшли вони в спальню. Зелені шпалери на стінах; зелені килими на долівці. І тиша; дерева шуміли так беззвучно, ніби то сама дрімота ступала по землі; спокійно блищали зорі, мов дрімотні свічки в канделябрах.

Милена лягла, і сон відразу дихнув на неї; але скоро вона затремтіла, притискуючи руки до грудей:

— Милане, мені холодно.

Милан встав, відрізав шмат ясного неба й накрив Милену. Губи в неї всміхнулися, а зірки зблизька світили так яскраво, що їй її затріпотіли...

Х

Коли вони проходили через якийсь село, на причілку першої хати побачили великий папір. На ньому було надруковано два королівських укази: указ про заборону любові й указ про якогось безтолкового студента, що втік із своєю любкою — дочкою шановного й чесного міщанина пана Тимеуса. Хто цього студента зустрине, хай негайно повісить його або донесе в королівський суд, а його любку хай поверне засмученому батькові.

Милені було смішно, але в Милана зашкребло на серці. У дотеперішніх своїх планах він не врахував того, що його можуть переслідувати. Йому навіть на думку не спадало, що хтось може мати діло до його особи, крім нього самого. Якби він украв щось, відібрали б від нього, що взяв, — але своєї голови, своїх рук і ніг не вкрав ні в кого... Хай йому біс, твоєю долею розпоряджається щось невидиме, що досі не дбало про тебе й нічого доброго не зробило тобі; спробуй щось вчинити по своїй волі — одразу засадить кігті тобі в потилицю. Коли б того ворога бачив перед собою, може, й оборонився б якось від нього, — а проти цього нема ради. Обплете й обплутає тебе з усіх боків; живеш серед державних, церковних і громадських законів, як муха в павутинні; шарпнешся злегка, обережно — і вже зашморг у тебе на шиї. Милан був дуже незадоволений.

І коли ця дурниця стала йому поперек дороги!.. Солодко мріяти й блукати в місячному сяйві, але людині потрібне своє гніздо, де вона могла б вільно розлягтися й погрітись. Намалював майбутнє своє і своєї сім'ї розмашистими, яскравими барвами. Кінцева мета всіх зусиль і турбот є багатство; отже, треба добувати багатство. Хто бариться, той помічає з прикрістю, що першими осягнули мету

шахраї й насильники. Але ці люди є шахраями й насильниками тільки порівняно з іншими, так званими чесними людьми. Насправді ж вони відрізняються від останніх лише своїм більшим розумом і більшою спритністю. Як для всякої істоти, для них власна користь є перша й найважливіша заповідь. Сильніше дерево затіює слабше дерево, але ніхто не стане йому проповідувати про потребу взаємної любові і самопожертви. Про ці речі говорять тільки ті, хто надто слабкий і лінивий, щоб потурбуватися про себе, і тому закликає собі на допомогу ідеї, погляди й святі заповіді. Це, зокрема, добре видно у великих масштабах на прикладі боротьби між народами. Народ, який усвідомлює свої переваги, переступає через толерантність, справедливість, закони; він підступністю, а ще більше жорстокою силою досягає своєї мети, чим і викликає в інших повагу до себе; і навпаки, народ, який посилається в кожному випадку на святі права й на різні параграфи та покірно приймає ляпаси, такий народ ніколи нічого не досягне, він був і залишається посміховищем для інших... Коли йдеться про голову, тоді смішними стають різні докази та ідеали; це речі, про які можна розбалакувати лише за найбільшого миру і за повним столом. Якщо мене приятель душить, не буду ж я йому доводити безпідставність і хибність його вчинку... Зрештою, у світі лише те й роблять, що підстерігають, отруюють, душать один одного. Усе те робиться так тонко, що й не розбереш, пив ти отруту чи вино, тебе обнімали чи душили. Така вже природа людини, що спочатку вона вдається до хитрощів та влєсливого лицемірства, а потім пускає в хід насильство. Із естетичного погляду це гарно й нормально. Чим на вищій ступінь піднімається людство, тим вишуканішою зброєю послуговуються окремі індивіди в міжусобній боротьбі; якщо хтось надто явно хизується своїм кинджалом, інші його осуджують: на вулиці кинджал треба носити під плащем. Щоправда, деякі особливо передові люди ошукують і вбивають серед білого дня і в усіх на очах, але так спритно,

що попри все залишаються мужами шанованими й дуже заслуженими перед батьківщиною та людством... Егоїзм аж ніяк не заборонений, навпаки — потрібно було б заборонити життя для громади; проте служити егоїзмові слід якомога витонченіше, а при нагоді навіть варто його облити світлом ідей та поглядів.

Милан вирішив спробувати себе на полі громадської діяльності, використовуючи людське мрійництво і справжнє або вдаване захоплення різними високими ідеями та людинолюбними реформами. Хто вміє з тих нерозумних нахилів добувати собі вигоду, той легко доскочить і слави, і грошей. Для цього треба мати тонкий нюх і спритну руку, щоб не вплутатися в марну справу, яка принесе хіба що ореол святого, а не щось реальне. Як розумний селянин не оре піску, так розумний політик не будує своєї кар'єри та багатства на зужитих або непридатних для вжитку ідеях...

Милан і на хвилину не припускав, що в його планах було щось потворне. Він уже давно помітив, що про естетику та етику говорять лише люди, які досягли своєї егоїстичної мети, або ті, які через свою слабосилість утратили надію будь-коли досягти її. Мріяв про своє майбутнє, сповнений сентиментальності, після солодких обіймів своєї коханої.

Та безглуздий указ короля занепокоїв Милана. Не те щоб цей указ перекреслив щось важливе у його планах, але в нього було таке відчуття, ніби на чистий папір упала крапля чорнила...

У селі було тихо, пустельно; людей ніде не було видно. В одному місці по городі бігало двоє малих поросят із вимазаними рильцями, а на купі гною під хатою дрімала вгодована свиня. Обабіч шляху росли старі груші; попід плотами буяла кропива. Скоро село — кілька низьких, вкритих соломою хат — залишилося позаду. Дорога петляла вгору поміж глинястими крутосхилами. Чим вище Милан і Милена піднімалися, тим більше обрій відсувався в імлісту далину, мовби гора стояла на узбережжі глибокого безкрайого моря...

Лягли собі на траві у затінку гіллястої яблуні. Рябіло їм перед очима, коли вони дивилися вниз на чудову рівнину. За горами вже було темно, а перед ними мерехтіла земля, залита вечірнім золотом. Повітря було сповнене дивного світла; воно текло по луках, скапувало з дерев, мжичило з неба; його хвилі докочувалися до них, торкалися пальців і вій, дихали в лице голубливою теплотою... Там, унизу, горіло вогнями велике місто, море будинків біліло між парками й садами. Милан простягнув руку:

— Усе, Милено, що бачиш перед собою, — місто, і парки, і вся земля, — все від сьогодні наше...

Тут виринув перед ними довготелесий Колокотроній, а за ним — ще дев'ять невиспаних мундирів. Обличчя в Колокотронія було сонне й знуджене.

— Пробачте, ви не студент Милан?

— А нащо вам це знати?

— Король наказав повісити вас на першому-ліпшому дереві.

— У такому разі, зрозуміло, я не студент Милан.

Колокотроній задумався. Задумалися разом з ним також інші дев'ять мундирів.

— А ви часом не брешете? Коли я зважую різні обставини, такі, наприклад, як ваша зовнішність, ваше товариство, ваш запорошений одяг і т. д., я починаю сумніватися в тому, що ваша відповідь була чистосердечна й правдива... Вітаю вас, панно Тимеус...

Милена вклонилася.

— Зрештою, я сподіваюся, що ви, як розумна людина, не дуже дорожите життям і, отже, не будете завдавати нам зайвого клопоту... Може, ви були б такі люб'язні, що самі повісилися б?

— Ні, дякую; від певного часу я відчуваю відразу до такої смерті... А взагалі, хто ви?

— Я — Колокотроній, особистий охоронець його величності.

— Не вірю, доведіть!

Колокотроній підняв брови.

— Мабуть, ви якийсь заблуканий негідник, якийсь безтолковий волоцюга, що ходить світом і чинить дурниці. Та й ваше обличчя не дуже викликає довіру.

Колокотроній розгубився. Інші мундири теж занепокоїлись. Врешті Колокотроній отямився й енергійно струсонув головою:

— Отже, поїдемо до короля.

За лісом осіддали дванадцять коней і вже поночі рушили дорогою туди, звідки прийшли Милан і Милена.

XI

Коли гаснуть ліхтарі, у місті починається справжнє життя. У темряві кожен відчуває себе вільним; нема світла — зникає етикет, зникає обачність.

У таку годину вийшов у місто на прогулянку король Мальхус. І те, що він побачив, що почув, його вкрай пригнітило. На глухих вуличках, по всіх закутках, у парках і садках чувся закоханий шепіт, цілування, несміливі пристрасні поклики, палкі вмовляння... Королеві було соромно, він не знав, що робити... На публічному домі висіло два довгих чорних прапори. Вивісили їх, коли було проголошено королівський указ про любов. Проходячи мимо, король бачив, що майже в усіх вікнах світилося. Біля вікон стояли дівчата в червоних, з глибокими вирізами блузках.

— Гей, серденько, зачекай, щось тобі скажу...

Король Мальхус, охоплений щирим обуренням, надав ходи. Водночас йому стало дуже сумно, бо знову з усією силою відчув, що він не людина і що з цим вируючим життям у нього нема нічого спільного...

Повернувся у замок заклопотаний і сумний. Наступного ранку покликав до себе міністра Сульфурія. Міністр стояв коло дверей, а король ходив по кімнаті з похнюпленою головою і насупленими бровами. Був неспідперезаний, і його

живіт гойдався з боку на бік. На ногах мав шовкові нічні капці.

— Тому студентові дайте спокій, хай йому дідько...

Міністр усміхнувся й зігнув хребет, ніби хто потягнув його за бороду до землі. Помовчавши якийсь час, король Мальхус запитав:

— Скажіть мені... учора ввечері я бачив дивні речі в місті... Чому люди не виконують мого наказу?

Сульфурій витріщив на нього очі:

— Та... зрозуміло, не виконують, ваша величність...

— А чому?! — король Мальхус був надзвичайно здивований.

— А ви хіба думали інакше, ваша величність? — тепер уже здивувався міністр.

І так дивувалися обидва — міністр Сульфурій і король Мальхус.

ЗМІСТ

Іван Цанкар. <i>Передмова Тетяни Посудневської . . .</i>	5
---	---

ОБРАЗКИ

Материн портрет	16
Святе причастя	20
Чашка кави	23
Десятка	26
Наша нивка	31
Малі і старі	36
Петер Клепець	39
Незвичайний каштан	42

ОПОВІДАННЯ

Хресний хід	46
Павличкова корона	59
Зденко Петерсилка	72
Лаврін	83
Пасіка	90
Без батьківщини	104
Сонце похилилося	114
Учитель Косирник	122
Про людину, що загубила переконання	137
Анастасіус фон Шівіц	149

ПОВІСТІ

Сусід Лука	162
Наймитська правда	200
Курент	260
Король Мальхус	314

ИВАН ЦАНКАР
БАТРАЦКАЯ ПРАВДА

Повести и рассказы

Перевод со словенского

Н. Ф. Ющука

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. А. Підвишинська*
Художник *В. А. Буйновський*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Л. М. Грицишин*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Харківській
книжковій фабриці ім. Фрунзе
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.
Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 11.ІІ 1976 р. Під-
писано до друку 26/V 1976 р. Папір № 3.
Формат $70 \times 108\frac{1}{32}$. Фізичн. друк. арк. 11.
Умовн. друк. арк. 15,4. Обліково-видавн.
арк. 16,546. Замовл. 6-72. Тираж 30 000.
Ціна 57 коп.

57 кон.